

Τα άτομα με ειδικές ανάγκες στο Βυζάντιο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	4
Λέξεις κλειδιά	5
Abstract.....	6
Keywords	7
Εισαγωγή	8
1.1. Ορισμός της αναπηρίας	9
1.2. Αντιλήψεις για την αναπηρία	11
1.3. Εξέλιξη της στάσης απέναντι στις αναπηρίες: από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή εποχή.....	16
1.4. Η σημασία της μελέτης των αναπηριών στο Βυζάντιο.....	18
1.5. Ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της ορολογίας της αναπηρίας.....	21
1.5. Η βυζαντινή γλώσσα και ο αντίκτυπός της στην ορολογία της αναπηρίας	25
1.6. Αντιλήψεις για την αναπηρία στη βυζαντινή κοινωνία	28
1.7. Παρατσούκλια	32
1.8. Η ένταξη της αναπηρίας στη λογοτεχνία	35
2. Συστήματα υποστήριξης και νομικής προστασίας των ατόμων με αναπηρία στο Βυζάντιο	40
2.1. Ιστορική προοπτική.....	40
2.2. Αναπηρία, φροντίδα και πίστη	40
2.2. Επιρροή του Χριστιανισμού στη στάση απέναντι στην αναπηρία στο Βυζάντιο	45
2.3. Άγιοι και θαυματουργές ιστορίες	48
2.4. Η ιατρική στα έργα του Άγιου Ιγνατίου.....	50
3.1. Αυτοκρατορικά διατάγματα και νομοθεσία που επηρεάζουν τις αναπηρίες ...	58
3.2. Θεοδοσιανός Κώδικας	60
3.3. Ο Ιουστινιάνειος Κώδικας.....	61
3.4. Διανοητική αναπηρία	62

3.5.Απώλεια όρασης	65
3.6.Κωφαλαλία	67
3. Μελέτες περίπτωσης για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες και τις αναπηρίες τους	70
3.1. Η τρέλα του Ιουστίνου Β' (565-578).....	70
3.2. Ηράκλειος (610-641)	74
4. Ψυχική ασθένεια και διαζύγιο στο Βυζάντιο	81
4.1. Παραφροσύνη.....	82
4.2. Ανδρική ανικανότητα.....	84
4.3. Ο στιγματισμός της ψυχικής ασθένειας	85
5. Αέτιος Αμιδινός: Η αναπαραγωγική υγεία, η στειρότητα και η αντισύλληψη στη βυζαντινή ιατρική.....	87
5.1. Η ιατρική ορολογία του Αέτιου.....	87
5.2. Φυσιολογικές αιτίες στειρότητας σε άνδρες και γυναίκες	89
5.3. Ψυχοσωματικές αιτίες στειρότητας σε άνδρες και γυναίκες.....	91
5.4. Προσωρινή επαγόμενη στειρότητα έναντι μη αναστρέψιμης μόνιμης στειρότητας	93
6. Συμπεράσματα	96
Βιβλιογραφία	98

Περίληψη

Αυτή η έρευνα καταδύεται στη ζωή και τις εμπειρίες των ατόμων με αναπηρία στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, παρέχοντας μια διαφορετική εικόνα της αναπηρίας στο πλαίσιο της ιστορικής περιόδου. Διερευνούμε τις πολλές πτυχές της αναπηρίας, συμπεριλαμβανομένων των ορισμών και των προοπτικών της, καθώς και του μεταβαλλόμενου ρόλου της από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή εποχή. Η μελέτη αυτή ρίχνει φως στο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο των σπουδών για την αναπηρία στο Βυζάντιο, με ιδιαίτερη έμφαση στην επίδραση της βυζαντινής γλώσσας στους όρους της αναπηρίας. Η έρευνα αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι έρευνες για την αναπηρία στο Βυζάντιο. Παρουσιάζεται μια εις βάθος ανάλυση των τρόπων με τους οποίους τα άτομα με αναπηρία αντιμετωπίζονταν, φιλοξενούνταν και ενσωματώνονταν στον βυζαντινό πολιτισμό. Η εξέταση αυτή ρίχνει φως στους τρόπους με τους οποίους τα άτομα με αναπηρία γίνονταν αντιληπτά στη βυζαντινή κοινωνία.

Στη συνέχεια η έρευνα επικεντρώνεται στα διάφορα προγράμματα βοήθειας και στις νομικές εγγυήσεις που ήταν διαθέσιμες στα άτομα με αναπηρία στο Βυζάντιο. Διερευνάται ιστορική αντιμετώπιση των ατόμων με αναπηρία, συνυφαίνοντας στην πορεία τις έννοιες της φροντίδας, της θρησκείας και της αναπηρίας. Αποδομούνται αυτοκρατορικά διατάγματα και νόμοι που επηρέαζαν τα άτομα με αναπηρία, με ιδιαίτερη προσοχή στη σημαντική επίδραση που είχε ο χριστιανισμός στη στάση απέναντι στην αναπηρία, καθώς και στην αφοσίωση των αγίων και στις θαυματουργές ιστορίες που τόνιζαν τη θεϊκή πτυχή της αναπηρίας.

Η μελέτη παρουσιάζει μοναδικές περιπτώσιολογικές ιστορίες που επικεντρώνονται κυρίως σε βυζαντινούς αυτοκράτορες με αναπηρία, όπως η μυστηριώδης παραφροσύνη του Ιουστίνου Β' και η διακυβέρνηση του Ηράκλειου, δείχνοντας πώς οι αναπηρίες τους διαμόρφωσαν τόσο τις βασιλεύσεις τους όσο και τις απόψεις των πολιτών τους. Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν τη βασιλεία του Ηράκλειου και την αινιγματική τρέλα του Ιουστίνου Β'.

Το θέμα της ψυχικής ασθένειας είναι κεντρικό, καθώς διερευνούμε τον αντίκτυπό της στη διάλυση του γάμου, ιδίως το κοινωνικό στίγμα που αποδίδεται σε ασθένειες όπως η παραφροσύνη και η ανικανότητα στους άνδρες. Διερευνούμε τη σημασία της βάπτισης και των διαφόρων χριστιανικών τελετών που υποτίθεται ότι προστάτευαν και αγίαζαν τους νέους, στο πλαίσιο της έρευνάς μας για την πολύπλοκη σχέση μεταξύ θρησκείας και παιδιών στο Βυζάντιο.

Μέσα από τα έργα του Αέτιου Αμιδένου, μιας σημαντικής προσωπικότητας της βυζαντινής ιατρικής, αναδεικνύονται οι ιατρικές παραδόσεις της ύστερης αρχαιότητας και γίνονται προσιτές στους σύγχρονους αναγνώστες. Οι γνώσεις του σχετικά με την αναπαραγωγική υγεία, την υπογονιμότητα και την αντισύλληψη, σε συνδυασμό με την εις βάθος μελέτη των φυσιολογικών και ψυχολογικών αιτιών της υπογονιμότητας, παρέχουν μια σημαντική προοπτική για τις ιατρικές γνώσεις του παρελθόντος.

Λέξεις κλειδιά

Βυζάντιο, Αναπηρία, Στάσεις, Βυζαντινή γλώσσα, Χριστιανισμός, Ψυχικές ασθένειες, Ιατρικές παραδόσεις.

Abstract

This research dives into the lives and experiences of people with disabilities in the Byzantine Empire, providing a different view of disability in the context of the historical period. We explore the many aspects of disability, including its definitions and perspectives, as well as its changing role from the Roman to the Byzantine era. This study sheds light on the historical and cultural context of disability studies in Byzantium, with particular emphasis on the influence of Byzantine language on disability terms. The research highlights the important role played by disability studies in Byzantium. It presents an in-depth analysis of the ways in which people with disabilities were treated, accommodated and integrated into Byzantine culture. This examination sheds light on the ways in which people with disabilities were perceived in Byzantine society.

The research then focuses on the various assistance programmes and legal guarantees available to people with disabilities in Byzantium. Historical attitudes towards people with disabilities are explored, interweaving in the process the concepts of care, religion and disability. Imperial decrees and laws that affected people with disabilities are deconstructed, with particular attention to the significant influence Christianity had on attitudes towards disability, as well as the devotion of saints and miraculous stories that emphasized the divine aspect of disability.

The study presents unique case histories that focus primarily on Byzantine emperors with disabilities, such as the mysterious insanity of Justin II and the reign of Heraclius, showing how their disabilities shaped both their reigns and the views of their citizens. Examples include the reign of Heraclius and the enigmatic madness of Justinian II.

The theme of mental illness is central as we explore its impact on the dissolution of marriage, particularly the social stigma attached to illnesses such as insanity and impotence in men. We explore the significance of baptism and the various Christian rites that were supposed to protect and sanctify young people, as part of our research into the complex relationship between religion and children in Byzantium.

Through the works of Aetius Amidenos, an important figure in Byzantine medicine, the medical traditions of late antiquity are highlighted and made accessible to modern readers. His knowledge of reproductive health, infertility and contraception,

combined with his in-depth study of the physiological and psychological causes of infertility, provide an important perspective on the medical knowledge of the past.

Keywords

Byzantium, Disability, Attitudes, Byzantine language, Christianity, Mental illness, Medical traditions.

Εισαγωγή

Η εξέταση των αντιλήψεων γύρω από την αναπηρία στο πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μας καλεί να ξεκινήσουμε μια βαθιά μελέτη που περιλαμβάνει διάφορες πτυχές του πολιτισμού, της θρησκείας και της κοινωνίας. Το Βυζάντιο, ως διάδοχος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, συνέχισε την παράδοση που παρέλαβε και που περιλάμβανε συγκεκριμένες κατευθύνσεις σχετικά με τις αναπηρίες, οι οποίες εμπεριέχουν πραγματιστικές εκτιμήσεις και κοινωνικές συμβάσεις. Παρ' όλα αυτά, η εμφάνιση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της νέας αυτοκρατορίας επέφερε ριζική αλλαγή παραδείγματος, εισάγοντας νέες πτυχές της ενσυναίσθησης, της πνευματικής, ερμηνευτικής και της κοινωνικής συνοχής στην εννοιολόγηση της αναπηρίας. Η εξέταση της αναπηρίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπερβαίνει την απλή διερεύνηση των ιστορικών συνθηκών, και λειτουργεί ως αγωγός για την αποκάλυψη του υπόβαθρου των κοινωνικών κανόνων, των θρησκευτικών επιδράσεων και των φιλοσοφικών προοπτικών που διαμόρφωσαν τις εμπειρίες των ατόμων με αναπηρία.¹

Η μετάβαση από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή εποχή πραγματοποιήθηκε με αξιοσημείωτες αλλαγές, που δεν αφορούσαν μόνο το πολιτικό πλαίσιο και τις εδαφικές οριοθετήσεις, αλλά και τις κοινωνικές στάσεις και προσεγγίσεις απέναντι στα άτομα με αναπηρία. Η ρωμαϊκή οπτική για τις αναπηρίες ήταν κυρίως ωφελιμιστικού χαρακτήρα, όπου η αξιολόγηση των ικανοτήτων των ατόμων περιστρεφόταν κυρίως γύρω από τη δυνητική συνεισφορά τους στο κράτος, την οικονομία και τις στρατιωτικές προσπάθειες. Η πραγματιστική προοπτική είχε κατά καιρούς ως αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό των ατόμων με αναπηρία, ιδίως εκείνων με εμφανείς και εύκολα διαπιστώσιμες βλάβες. Η ρωμαϊκή κοινωνία, λόγω της έμφασης που έδινε στη σωματική ικανότητα, είχε ως αποτέλεσμα την επισκίαση της εγγενούς αξίας των ατόμων με αναπηρίες. Μέσα στο νέο πλαίσιο της ανόδου του Χριστιανισμού στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, υλοποιήθηκε ένα νέο παράδειγμα, όπου οι θρησκευτικές πεποιθήσεις συγχωνεύτηκαν με τις κοινωνικές προοπτικές που αφορούσαν τις αναπηρίες². Οι έννοιες της συμπόνιας, της φιλανθρωπίας και της πνευματικής σημασίας του πόνου έχουν αναδειχθεί σε εξέχοντα σημεία εστίασης. Τα

---

¹ R. Hanes R, Brown I and Hansen NE, *The Routledge History of Disability*, Routledge, 2017.

² Jade Ransohoff, Prisha Sujin Kumar, David Flynn, Eric Rubenstein, 'Reproductive and Pregnancy Health Care for Women with Intellectual and Developmental Disabilities: A Scoping Review' *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 35/3, 2022, 655-674.

άτομα με αναπηρία, που προηγουμένως είχαν περιθωριοποιηθεί, άρχισαν να αναγνωρίζονται ως άξιοι αποδέκτες φροντίδας και εκτίμησης. Η διευκόλυνση αυτού του μετασχηματισμού κατέστη δυνατή χάρη στη χριστιανική αντίληψη ότι ο πόνος διαθέτει πνευματική αξία, βρίσκοντας έτσι απήχηση στις συναντήσεις των ατόμων με αναπηρία και καλλιεργώντας την ενσυναίσθηση στην κοινότητα των υγιών ατόμων.³

Η παρούσα επιστημονική συζήτηση επιχειρεί μια ολοκληρωμένη και λεπτομερή εξέταση της εξελικτικής πορείας των κοινωνικών στάσεων απέναντι στην αναπηρία, στο ιστορικό πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Στόχος μας είναι να διαφωτίσουμε το σύνθετο πλέγμα των αντιλήψεων, των αλληλεπιδράσεων και των αναπαραστάσεων των ατόμων με αναπηρία εντός της βυζαντινής κοινωνίας. Μέσω της διεξοδικής διερεύνησης διαφόρων πτυχών, συμπεριλαμβανομένων των νομικών δομών, των θρησκευτικών επιδράσεων, των καλλιτεχνικών απεικονίσεων, της κοινωνικής υποδομής και πρόσθετων στοιχείων, στόχος μας είναι να ρίξουμε φως στην περίπλοκη ενσωμάτωση των αναπηριών στο σύνθετο μωσαϊκό της βυζαντινής κοινωνίας. Χρησιμοποιώντας μια σχολαστική εξέταση αρχειακών εγγράφων, καλλιτεχνικών δημιουργιών, επιγραφικών αρχείων και θεολογικών αναφορών, η επιστημονική μας προσπάθεια αποσκοπεί στην σκιαγράφηση των αντιλήψεων των Βυζαντινών για τις σωματικές και γνωστικές αναπηρίες. Μέσω της διερεύνησης των κοινωνικών μετασχηματισμών στο λεξιλόγιο, στην παρέμβαση και στην απεικόνιση, προσπαθούμε να κατανοήσουμε πώς αυτές οι μεταβολές επηρέασαν τις συναντήσεις των ατόμων με αναπηρία και την εμπλοκή τους με το περιβάλλον τους.⁴

1.1. Ορισμός της αναπηρίας

Τα άτομα με αναπηρία αποτελούν μια πολυσύνθετη και διαρκώς εξελισσόμενη ομάδα του παγκόσμιου πληθυσμού.. Οι εμπειρίες, τα δυνατά σημεία και οι προκλήσεις που παρουσιάζουν τα άτομα αυτά είναι ενδεικτικές της περίπλοκης φύσης της ανθρώπινης κατάστασης. Κατά τη διάρκεια της ιστορίας, τα άτομα με αναπηρία έχουν διανύσει ένα πεδίο που διαμορφώθηκε από τις επικρατούσες κοινωνικές συμπεριφορές, τις νομικές δομές και τις εξελίξεις στην τεχνολογία. Αν και έχει σημειωθεί αξιοσημείωτη πρόοδος στην αναγνώριση των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία και στην προώθηση της συμπεριληπτικότητας, εξακολουθούν να υπάρχουν

---

³ Elizabeth Jeffreys, Haldon JF and Cormack R, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, London 2008.

πολύαριθμα εμπόδια, υπογραμμίζοντας την επιτακτική ανάγκη κατανόησης των εμπειριών, των προσδοκιών και της κοινωνικής συμβολής τους⁵.

Η έννοια της αναπηρίας είναι μια σύνθετη κατασκευή που περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα καταστάσεων, βλαβών και περιορισμών που έχουν τη δυνατότητα να επηρεάσουν τις σωματικές, γνωστικές, αισθητηριακές ή νοητικές ικανότητες ενός ατόμου. Είναι εξαιρετικά σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι η αναπηρία δεν πρέπει να περιορίζεται στην ιατρική κατάσταση ενός ατόμου, αλλά μάλλον αποτελεί μια κατασκευή που επηρεάζεται από ένα σύνολο περιβαλλοντικών, κοινωνικών και συμπεριφορικών παραγόντων. Αυτοί οι παράγοντες έχουν την ικανότητα είτε να διευκολύνουν είτε να εμποδίζουν την ολοκληρωμένη εμπλοκή και ένταξη των ατόμων με αναπηρία σε διάφορους τομείς της ύπαρξης⁶.

Το φαινόμενο της αναπηρίας εκδηλώνεται συνδυαστικά με άλλες εκφάνσεις της ταυτότητας, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, του φύλου, της εθνικότητας και της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης, δημιουργώντας έτσι ξεχωριστές και ιδιοσυγκρασιακές βιωμένες πραγματικότητες για κάθε άτομο. Τα άτομα με αναπηρία εκδηλώνουν ένα ευρύ φάσμα ικανοτήτων και δεξιοτήτων, αναδεικνύοντας έτσι τις πολύπλευρες ικανότητές τους σε μια σειρά από τομείς που περιλαμβάνουν τις τέχνες, τις επιστήμες, τον αθλητισμό, την πολιτική και την δικαιοσύνη. Τα άτομα με αναπηρία συνεισφέρουν πολύτιμες προοπτικές σε συζητήσεις γύρω από την κοινωνική δικαιοσύνη, την προσβασιμότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενισχύοντας έτσι τον δημόσιο διάλογο μέσω των μοναδικών γνώσεων που εισφέρουν ως αποτέλεσμα των προσωπικών τους εμπειριών⁷. Σε όλη την διάρκεια της ιστορίας του ανθρώπου, τα άτομα με αναπηρία έχουν αντιμετωπίσει μεγάλη ποικιλία στάσεων και εμπειριών όσον αφορά την κοινωνική αντίληψη και μεταχείριση. Στην ιστορική προοπτική τους, διαπιστώνουμε ότι δεν ήταν ασυνήθιστο σε ορισμένες αρχαίες κοινωνίες να βιώνουν περιθωριοποίηση, ιδρυματοποίηση ή διακριτική μεταχείριση⁸. Η εμφάνιση του κινήματος για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα επέφερε μια αξιοσημείωτη αλλαγή προοπτικής και αντιμετώπισης, στο πλαίσιο

---

⁵ Matilde Leonardi and others, 'The Definition of Disability: What Is in a Name?' (2006) 368 The Lancet 1219.

⁶ Grönvik L, 'Defining Disability: Effects of Disability Concepts on Research Outcomes' (2009) 12 International Journal of Social Research Methodology

⁷ Laes C, 'Power, Infirmary and "Disability": Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments' (2019) LXXVII Byzantinoslavica - Revue internationale des Etudes Byzantines 211

⁸ Grönvik L, 'Defining Disability: Effects of Disability Concepts on Research Outcomes' (2009) 12 International Journal of Social Research Methodology 1

της οποίας τα άτομα με αναπηρία άρχισαν να αναγνωρίζονται ως φορείς δικαιωμάτων και καταβλήθηκαν προσπάθειες για να υποστηριχθεί η ολοκληρωμένη ένταξη και συμμετοχή τους στην κοινωνία. Το συγκεκριμένο κίνημα έφερε στο προσκήνιο τη σημασία της αποτελεσματικής αντιμετώπισης των συμπεριφορικών φραγμών, των διαρθρωτικών εμποδίων και των πρακτικών διακρίσεων⁹.

Το νομικό πλαίσιο που αφορά τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία έχει κωδικοποιηθεί σε εθνικές νομοθεσίες και παγκόσμιες συνθήκες. Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (CRPD) αποτελεί μια σημαντική νομοθετική πρωτοβουλία, καθώς δίνει έμφαση στα ίσα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία σε διάφορους τομείς, όπως η εκπαίδευση, η απασχόληση, η υγειονομική περίθαλψη, η προσβασιμότητα και η κοινωνική ένταξη. Ομάδες υπεράσπισης, άτομα και οργανώσεις αναλαμβάνουν κρίσιμους ρόλους στην υπεράσπιση αυτών των δικαιωμάτων και στη διασφάλιση της λογοδοσίας των κυβερνήσεων για την αποτελεσματική εφαρμογή τους. Παρά την πρόοδο που έχει συντελεσθεί, πλήθος προκλήσεων εξακολουθούν να υφίστανται για τα άτομα με αναπηρία. Η πλήρης συμμετοχή των ατόμων στην κοινωνία παρεμποδίζεται από διάφορους παράγοντες, όπως τα φυσικά και αρχιτεκτονικά εμπόδια, η περιορισμένη διαθεσιμότητα εκπαιδευτικών πόρων και πόρων υγειονομικής περίθαλψης, καθώς και η διαίωνιση επιζήμιων στερεοτύπων. Επιπλέον, είναι επιτακτική ανάγκη να αναγνωριστεί ότι η παρουσία συστημικών διακρίσεων, η περιορισμένη πρόσβαση σε προοπτικές απασχόλησης και η μη διαθεσιμότητα τεχνολογιών χωρίς αποκλεισμούς μπορούν να ενισχύσουν σημαντικά τις υπάρχουσες ανισότητες¹⁰.

1.2. Αντιλήψεις για την αναπηρία

Στη σύγχρονη εποχή, η έννοια της αναπηρίας έχει διευρυνθεί και περιλαμβάνει όχι μόνο σωματικές βλάβες ή αισθητηριακές ανεπάρκειες, αλλά και ψυχικές διαταραχές, συναισθηματική αστάθεια, αναπτυξιακές καθυστερήσεις ή συνδυασμούς αυτών. Στο βυζαντινό γνωστικό πλαίσιο, γινόταν αντιληπτό ότι τα άτομα που εμπίπτουν σε αυτές τις διάφορες ταξινομήσεις μπορούσαν να θεωρηθούν "ανάπηρα" λόγω της παρουσίας ορισμένων σωματικών (δηλαδή εξωτερικών) ή/και ψυχολογικών

---

⁹ Soffer Y, 'The View of Byzantine Jews in Islamic and Eastern Christian Sources' (*brill.com* 1 January 2012) 845

¹⁰ Andrews EE, Powell RM and Ayers K, 'The Evolution of Disability Language: Choosing Terms to Describe Disability' [2022] *Disability and Health Journal* 101328

(δηλαδή εσωτερικών) βλαβών. Πράγματι, αξίζει να σημειωθεί ότι αποδόθηκε ύψιστη σημασία στα άτομα που παρουσίαζαν τα διακριτικά χαρακτηριστικά αυτού που θα μπορούσε να αναφερθεί ως βαθιά βλάβη, συγκεκριμένα σε εκείνα που παρουσίαζαν σοβαρές παραμορφώσεις, όπως τα άτομα που γεννήθηκαν με εξαιρετικές ανωμαλίες, τα άτομα με μειωμένο ανάστημα, τα άτομα που έπασχαν από λέπρα και διάφορα άλλα. Υπό το πρίσμα αυτής της μάλλον ανησυχητικής πρόκλησης, οι θεολόγοι και οι θεωρητικοί της επιστήμης αναγκάστηκαν να δώσουν ακριβείς ορισμούς και να επιδιώξουν ολοκληρωμένες εξηγήσεις που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως πλαίσιο για την ανάπτυξη της νομοθεσίας. Συνοψίζοντας, μπορεί να παρατηρηθεί ότι η υποδοχή και η αντιμετώπιση των ατόμων με αναπηρία εντός της βυζαντινής κοινωνίας και του νομικού πλαισίου χαρακτηρίζονταν κυρίως από μια επικρατούσα αρνητική διάθεση που είχε τις ρίζες της στην απώθηση και τον αποκλεισμό¹¹. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι παρατηρείται ταυτόχρονα μια τάση προς τη φιλανθρωπία, κυρίως ως αποτέλεσμα της επιρροής των χριστιανικών διδασκαλιών, σχετικά με την κοινωνική πρόνοια και την επιτακτική ανάγκη για την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας σε όσους έχουν ανάγκη. Στο σύνολό της, η αντίληψη ότι η εκδήλωση βλάβης, ατέλειας ή ελαττώματος θα έπρεπε να είναι εύκολα αντιληπτή από τους εξωτερικούς παρατηρητές έπαιξε αναμφίβολα καθοριστικό ρόλο στον προσδιορισμό των ατόμων που θα ταξινομούσαν και θα διαχειρίζονταν ως άτομα με αναπηρία. Ωστόσο, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η αναπηρία δεν περιοριζόταν αποκλειστικά σε εμφανείς και αντιληπτές περιστάσεις. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι οι Βυζαντινοί είχαν την πεποίθηση, η οποία μπορεί να φαίνεται αναντίστοιχη με τις σύγχρονες προοπτικές, ωστόσο ευθυγραμμίζεται με τα βιβλικά έθιμα και την επικρατούσα νοοτροπία στις προνεωτερικές κοινωνίες, ιδίως στην περιοχή της Μεσογείου, ότι η ανικανότητα μιας γυναίκας να συλλάβει θεωρούνταν μορφή αναπηρίας. Εκτός από την αντιμετώπισή της ως κοινωνικής κατάρας και πηγή κοινωνικού στίγματος, θεωρούνταν ευρέως ως μια σοβαρή και διαρκής ασθένεια που απαιτούσε θεραπεία. Το σώμα της βυζαντινής αγιογραφίας βρίθει αφηγήσεων που περιγράφουν την εξαιρετική χειραφέτηση των γυναικών από τη δοκιμασία της υπογονιμότητας. Πολυάριθμοι άγιοι φέρονται να γεννήθηκαν μέσω εκτάκτων γεγονότων, συνήθως μετά από ουράνια επικοινωνία, και

---

¹¹ Grönvik L, 'Defining Disability: Effects of Disability Concepts on Research Outcomes' (2009) 12 International Journal of Social Research Methodology 1

οι περιπτώσεις υπογόνιμων γυναικών που ξεκινούσαν ένα ιερό ταξίδι προς ένα θεραπευτικό ιερό ή έναν σεβαστό άγιο είναι εκτενώς τεκμηριωμένες¹².

Ο βίος του Αγίου Νικολάου της Σιών αφηγείται την ιστορία μιας γυναίκας που, ανίκανη να γεννήσει παιδί επί είκοσι οκτώ χρόνια, ήρθε να προσκυνήσει τον άγιο και της είπαν ότι θα γεννήσει ένα αγόρι¹³. Η θαυματουργική δραστηριότητα της Ευφροσύνης της Νεότερης, μιας αιγιματικής αγίας από τη βασιλεία του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού (886-912), αφορούσε τη θεραπεία στέρων γυναικών, τρεις από τις οποίες ήταν βυζαντινές αυτοκράτειρες. Η απελευθέρωση από τα δεσμά της στειρότητας ήταν αποτέλεσμα της προσευχής ή/και της συγκράτησης του λειψάνου της αγίας στη μέση της γυναίκας. Παρ' όλα αυτά, σε περιπτώσεις όπου η στειρότητα θεωρούταν αποτέλεσμα δαιμονικής κατοχής, ο άγιος έπρεπε να εκτελέσει κάποιου είδους εξορκισμό. Στον μακρύ κατάλογο των θαυμάτων που βρίσκονται στον βίο του Αγίου Συμεών του Νεότερου αναφέρεται μια γυναίκα από την Κιλικία η οποία, μετά από είκοσι χρόνια στειρότητας, κατάφερε να συλλάβει ένα παιδί αφού ο άγιος έδωξε τον δαίμονα από μέσα της και την κατέθυνη να επιστρέψει στο σπίτι της για να ζήσει και πάλι στο πλευρό του συζύγου της¹⁴.

Αντίθετα, ένα εναλλακτικό σενάριο που αναδεικνύει τη διάκριση μεταξύ βυζαντινού και σύγχρονου ηθικού πλαισίου αφορά μια ομάδα ατόμων που κατείχαν σημαντικές θέσεις στη δημόσια σφαίρα από τον έβδομο έως τον ενδέκατο αιώνα. Παρά το γεγονός ότι πληρούσαν τα κριτήρια για το τι θα χαρακτηριζόταν σήμερα ως "αναπηρία", τα άτομα αυτά δεν αντιμετώπιζαν ανάλογη μεταχείριση στο βυζαντινό κοινωνικό πλαίσιο. Τα άτομα αυτά είναι ευρέως γνωστά ως ευνούχοι. Σε αντίθεση με το περιθωριοποιημένο καθεστώς τους σε άλλες κοινωνίες και πολιτισμούς, οι ευνούχοι εντός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν ενταγμένοι στο πολιτικό και εκκλησιαστικό κατεστημένο, με ορισμένα άτομα να αποκτούν ακόμη και σεβασμό ως άγιοι. Στην περίπτωση αυτών των σεβαστών ατόμων, αξίζει να σημειωθεί ότι τουλάχιστον δύο άγιοι είχαν πράγματι υποβληθεί στην πρακτική του ευνουχισμού κατά τη διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας από τους γονείς τους. Η προαναφερθείσα ενέργεια, η οποία καθοδηγείται από την επιδίωξη της κοινωνικής προόδου, αποτελεί αδιάσειστη

---

¹² Laes C, 'Power, Infirmary and "Disability": Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments' (2019) LXXVII *Byzantinoslavica - Revue internationale des Etudes Byzantines* 211

¹³ *Life of Nicholas of Sion*, ed. I. and N. Ševčenko, The Life of Saint Nicholas of Sion (Brookline, MA, 1984); ed. and German tr. H. Blum, *Die Vita Nicolai Sionitae* (Bonn, 1997).

¹⁴ *Life of St Symeon Stylites the Younger* (BHG 1689): ed. and French tr. P. van den Ven, *La Vie ancienne de S. Symeon stylite le jeune* (Brussels, 1962).

μαρτυρία για το επίπεδο αποδοχής που επιδείκνυε η βυζαντινή κοινωνία απέναντι σε αυτή τη συγκεκριμένη μορφή σωματικής αλλοίωσης. Είναι αξιοσημείωτο ότι παρά τη νομοθετική καταδίκη και τις κανονικές ποινές που επιβάλλονταν στον ευνουχισμό, η βυζαντινή κοινωνία επέδειξε έναν αξιοσημείωτο βαθμό ανοχής απέναντι στην πρακτική αυτή¹⁵. Προφανώς, στην περίπτωση των ευνούχων η σωματική αναπηρία δεν θεωρούνταν πάντοτε ελάττωμα, αλλά θεωρούνταν πρόσθετο προσόν, ιδίως για την άσκηση ορισμένων αξιωμάτων στην αυτοκρατορική διοίκηση. Αν και έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις σχετικά με το πώς τους θεωρούσε η βυζαντινή κοινωνία στο σύνολό της, για παράδειγμα, ως ένα τρίτο, ξεχωριστό φύλο ή ως άτομα με ρευστή ταυτότητα ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονταν, είναι γενικά αποδεκτό ότι οι ευνούχοι είχαν προφανώς χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στον χαρακτηρισμό τους ως "ανάπηροι"¹⁶.

Ένα αίνιγμα μεγαλύτερης περιπλοκότητας από αυτό που αφορούσε τις σωματικές ατέλειες ήταν το έργο της οριοθέτησης των πνευματικών, ψυχικών ή διανοητικών βλαβών, ιδίως υπό το φως της επικρατούσας νοοτροπίας που συσχέτιζε αυτά τα φαινόμενα με κακόβουλα πνεύματα και δαιμονικές οντότητες. Η ιστοριογραφία σχετικά με το φαινόμενο της ψυχικής ασθένειας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία παραμένει ένα ανεξερεύνητο πεδίο, αν και χρήζει επιστημονικής προσοχής. Είναι εύλογο να υποστηρίξει κανείς ότι η συσχέτιση της ψυχικής ασθένειας με τις έννοιες του "δαιμονικού" και των "δυνάμεων του αντιπάλου" προέκυψε μετά τη θεσμοθέτηση του χριστιανισμού κατά τον τέταρτο αιώνα, καθώς και λόγω της επικρατούσας τάσης της κοινωνίας να διατηρεί κατάλοιπα δεισιδαιμονικών πεποιθήσεων. Στον τομέα των παθήσεων, η δαιμονική κατοχή αναδεικνύεται ως κυρίαρχη ασθένεια, ξεπερνώντας όλες τις άλλες περιπτώσεις ασθενειών, όπως διαφαίνεται από την πληθώρα των βυζαντινών αγιογραφικών καταγραφών, οι οποίες καταγράφουν κατά κύριο λόγο την κατάσταση των ατόμων που αναζητούσαν θεραπεία. Με βάση ένα περιορισμένο δείγμα, η συγκριτική ανάλυση, μεταξύ αυτών και λατινικών μεσαιωνικών κειμένων παρόμοιας φύσης, δείχνει ότι η επικράτηση των δαιμόνων ήταν σημαντικά υψηλότερη στις ανατολικές περιοχές σε σύγκριση με τις

---

¹⁵ Life of Niketas Patrikios, ed. D. Papachryssanthou, 'Un confesseur du second iconoclasme: la Vie du patrice Nicéas (+ 836)', *Travaux et Mémoires* 3 (1968), 309–54.

¹⁶ Ringrose, M. Kathryn, *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium* (Chicago, IL, and London, 2003).

δυτικές¹⁷. Δύο από τους πιο συχνά αναφερόμενους βίους βυζαντινών αγίων, εκείνοι του Νικολάου του Σιών και του Θεόδωρου του Συκεών, είναι γεμάτοι από περιπτώσεις θεραπείας δαιμονικής κατοχής, οι περισσότερες από τις οποίες διαδραματίζονται σε αγροτικές περιοχές. Ωστόσο, είναι μάλλον απίθανο να επικρατούσαν διαφορετικές αντιλήψεις στον αστικό χώρο. Η συλλογή θαυμάτων του Αγίου Αρτεμίου, του έβδομου αιώνα, αναφέρεται σε μια εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα, στην Κωνσταντινούπολη, που υποδεχόταν ανθρώπους «δαιμονισμένους», όπως αναφέρονται, οι οποίοι, προφανώς, έρχονταν εκεί για να αναζητήσουν θεραπεία μέσω εξορκισμού. Η ίδια περικοπή μας πληροφορεί επίσης ότι σε ένα συγκεκριμένο έτος υπήρχε πολύ μεγάλος αριθμός «δαιμονισμένων» ατόμων που επισκέπτονταν πολλές εκκλησίες¹⁸. Στοιχεία που προέρχονται από δύο άλλα αγιογραφικά κείμενα, τους βίους του Ανδρέα του Ανόητου και της Ειρήνης του Χρυσοβαλάντου, που χρονολογούνται στον δέκατο και τον ενδέκατο αιώνα αντίστοιχα, δείχνουν ότι παρόμοιες τελετουργίες λάμβαναν χώρα στην εκκλησία της Αγίας Αναστασίας στη βυζαντινή πρωτεύουσα, όπου άνθρωποι που περιγράφονται ως "παρασυρμένοι" στην παραφροσύνη οδηγούνταν δεμένοι με αλυσίδες¹⁹. Οι πατέρες της ερήμου της ύστερης αρχαιότητας ταξινόμησαν σχολαστικά τους δαίμονες σε διάφορα είδη ανάλογα με τους πειρασμούς που προκαλούσαν στα θύματά τους. Στην Κωνσταντινούπολη του ενδέκατου αιώνα, μια εποχή που πολιτισμικά απείχε πολύ από τις ερήμους της ύστερης αρχαιότητας, ένας πολυμαθής διανοούμενος, όπως ήταν ο Μιχαήλ Ψελλός, ενδιαφέρθηκε για τη λαϊκή δαιμονολογία και αρκετές φορές έγραψε γι' αυτήν αντιμετωπίζοντάς την ως επιστημονικό θέμα²⁰. Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι στο Βυζάντιο, όπως συνέβαινε και στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, τα όρια μεταξύ ιατρικής και δεισιδαιμονίας δεν ήταν πάντα σαφή, με την πρώτη να επικαλύπτεται συχνά με τη θρησκεία και τη φιλοσοφία²¹. Εκτός, όμως, από τις θεωρητικές στάσεις, η σύνδεση της τρέλας με τη δαιμονική κατοχή άφησε το στίγμα της στο κανονικό δίκαιο, ενώ το αστικό δίκαιο

---

¹⁷ Moorhead, John, 'Thoughts on Some Early Medieval Miracles', in E. Jeffreys, M. Jeffreys and A. Moffat (eds), *Byzantine Papers Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference*, 17–19 May 1978 (Canberra, 1981), 1–11.

¹⁸ *Miracles of St Artemios*: ed. A. Papadopoulos-Kerameus, in *Varia Graeca Sacra* (St Petersburg, 1909), 1–75; English tr. V. S. Crisafulli and J. W. Nesbitt, *The Miracles of St Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium* (Leiden, 1997).

¹⁹ *Life of St Philaretos the Merciful by Niketas of Amnia*: ed. and English tr. L. Rydén, *The Life of St Philaretos the Merciful Written by his Grandson Niketas* (Uppsala, 2002).

²⁰ Joannou, Pericles Petros, *Démonologie populaire – démonologie critique au XIe siècle: La Vie inédite de S. Auxence par Michel Psellos* (Wiesbaden, 1971)

²¹ Marx-Wolf, Heidi, and Upson-Saia, Kristi, 'The State of the Question: Religion, Medicine, Disability and Health in Late Antiquity', *Journal of Late Antiquity* 8 (2015), 257–72.

αρκούνταν στο να αφαιρεί από τους παράφρονες τα πολιτικά τους δικαιώματα, δικαιώματα τα οποία ούτως ή άλλως δεν επεκτείνονταν σε κατηγορίες "λογικών ανθρώπων" όπως οι γυναίκες, τα μικρά παιδιά, οι σκλάβοι, οι άσωτοι κ.λπ.²². Αντανακλώντας αυτήν την ευρέως διαδεδομένη νοοτροπία, η *Ecloga*, μια συλλογή νόμων που χρονολογείται στα μέσα του όγδοου αιώνα, στο πλαίσιο μιας ιστορικής περιόδου που εντάσσεται στους λεγόμενους και «σκοτεινούς αιώνες», εισήγαγε τη δαιμονολογία στην αστική νομοθεσία, διευκρινίζοντας ωστόσο ότι ένας σύζυγος που δέχεται επίσκεψη από δαίμονα δεν αποτελεί αιτία διαζυγίου²³.

Κατά τη διαλεύκανση της αιτιολογίας και των εκδηλώσεων της δαιμονικής κατοχής, οι μελετητές συχνά παρουσιάζουν την τάση να αποφεύγουν να αναπτύξουν το θέμα με αρκετή σαφήνεια. Αντ' αυτού, εστιάζουν περισσότερο στο συμπέρασμα σχετικά με το κατά πόσον το εν λόγω ζήτημα μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια επίμονη δυσχέρεια, αποτέλεσμα μιας παροδικής παρέκκλισης ή συνέπεια διαλειπουσών συναντήσεων με ακάθαρτες οντότητες. Από μια ορισμένη οπτική γωνία, αυτή η αντίληψη, η οποία συνδέει τυχαία και χωρίς διάκριση κάθε μορφή ψυχολογικής διαταραχής με το φαινόμενο της δαιμονικής κατοχής, δημιούργησε ακούσια μια ευκαιρία για πιθανή ανακούφιση και θεραπεία. Στην περίπτωση που μια οντότητα διαβολικής φύσης διεισδύσει και εγκατασταθεί μέσα σε ένα άτομο, υπάρχει η πιθανότητα ότι κάποια στιγμή η εν λόγω οντότητα θα μπορούσε να εξορκιστεί, απελευθερώνοντας έτσι το άτομο από την αιχμαλωσία.

1.3. Εξέλιξη της στάσης απέναντι στις αναπηρίες: από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή εποχή

Κατά τη μετάβαση από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή εποχή παρατηρήθηκε μια σύνθετη και διαφοροποιημένη εξέλιξη στη στάση απέναντι στην αναπηρία, η οποία μπορεί να αποδοθεί στα μεταβαλλόμενα πολιτιστικά, θρησκευτικά και κοινωνικά πλαίσια. Η στάση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας απέναντι στα άτομα με αναπηρία διαμορφώθηκε από τη συμβολή πραγματιστικών εκτιμήσεων και πολιτισμικών ιδεολογιών. Σε έντονη αντίθεση, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μέσω της σκόπιμης υιοθέτησης του χριστιανισμού ως επίσημης πίστης, υπήρξε μάρτυρας της ανάδυσης νέων απόψεων που συνδύαζαν τις πνευματικές πεποιθήσεις με τις κοινωνικές

---

²² Trenchard-Smith, Margaret, 'Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law', in W. J. Turner (ed.), *Madness in Law and Custom* (Leiden, 2010), 39–55.

²³ *Ecloga*, ed. Ludwig Burgmann, *Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 10 (Frankfurt am Main, 1983).

αντιλήψεις σχετικά με την αναπηρία. Η εξέλιξη που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια αυτής της μεταβατικής περιόδου παρέχει ένα πολύτιμο πλαίσιο μέσω του οποίου μπορεί κανείς να εμβαθύνει στις σύνθετες κοινωνικές δυναμικές και τις φιλοσοφικές βάσεις που επηρέασαν τις εμπειρίες των ατόμων με αναπηρία σε αυτές τις διακριτές ιστορικές εποχές²⁴.

Στο πλαίσιο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, είναι αξιοσημείωτο ότι οι επικρατούσες αντιλήψεις απέναντι στις αναπηρίες επηρεάζονταν κυρίως από πραγματιστικές εκτιμήσεις και όχι από φιλοσοφικές ή ηθικές προοπτικές. Η αξιολόγηση των αναπηριών βασιζόταν στις διακριτές επιπτώσεις τους στην ικανότητα του ατόμου να συνεισφέρει ουσιαστικά στο κράτος, την οικονομία και τον στρατό. Παρόλο που κατά καιρούς εκδηλώνονταν φιλανθρωπικές προσπάθειες και ενδιαφέρον για τους ανάπηρους βετεράνους, το κυρίαρχο συναίσθημα έτεινε προς την περιθωριοποίηση των ατόμων, ιδίως εκείνων που είχαν εμφανείς αναπηρίες. Τα άτομα που έπασχαν από βλάβες που τους επέβαλαν περιορισμούς των φυσικών τους ικανοτήτων συχνά περιθωριοποιούνταν από τη δημόσια σφαίρα, τη στράτευση και την συμμετοχή στα κοινά, διαιωνίζοντας έτσι την αντίληψη ότι αποτελούσαν κοινωνικό βάρος²⁵.

Με την έλευση της βυζαντινής εποχής επήλθε αξιοσημείωτη μεταβολή στις προοπτικές που αφορούν τις αναπηρίες, η οποία οφείλεται κυρίως στη διάχυτη υιοθέτηση του χριστιανισμού. Στον πυρήνα της χριστιανικής διδασκαλίας βρισκόταν η θεμελιώδης αρχή της συμπόνιας, η οποία περιλάμβανε την επιτακτική ανάγκη να παρέχεται φροντίδα σε όσους βρίσκονται στο περιθώριο της κοινωνίας, ενώ παράλληλα οι πιστοί ασκούνταν στην πράξη της καλοσύνης. Τα άτομα με αναπηρία, τα οποία προηγουμένως είχαν περιθωριοποιηθεί και αγνοηθεί από την κοινωνία, αναγνωρίστηκαν πλέον ως άξιοι αποδέκτες φροντίδας και σεβασμού. Η χριστιανική θεολογία έχει συμβάλει καθοριστικά στη διάδοση της έννοιας ότι ο πόνος έχει μια πνευματική αξία, δημιουργώντας έτσι έναν παραλληλισμό με τις βιωμένες εμπειρίες των ατόμων με αναπηρία και καλλιεργώντας ενδεχομένως την ενσυναίσθηση στην κοινότητα των αρτιμελών.

---

²⁴ Ransohoff 'Reproductive and Pregnancy Health Care for Women with Intellectual and Developmental Disabilities: A Scoping Review'.

²⁵ Hanes, *The Routledge History of Disability*.

Ο βυζαντινός χριστιανισμός, στον πυρήνα του θεολογικού του πλαισίου, καλλιεργούσε την πεποίθηση ότι οι αναπηρίες ξεπερνούσαν τις απλές σωματικές δοκιμασίες, αποκτώντας τον χαρακτήρα πνευματικών περιπετειών. Η απεικόνιση των αγίων και των ασκητών εκδηλώνονταν συχνά ως άτομα που επέδειξαν ταπεινότητα και αντοχή σε σωματικές δοκιμασίες, παρουσιάζοντας έτσι την αναπηρία ως δίαυλο πνευματικής ανάπτυξης και μέσο κοινωνίας με την αγωνία που υπέμεινε ο Χριστός. Αυτή η συγκεκριμένη προοπτική επαναπροσδιόρισε αποτελεσματικά τις αναπηρίες ως ευκαιρίες για τη διαδικασία του αγιασμού και όχι ως ενδείξεις θεϊκής δυσμένειας. Οι προαναφερθείσες πεποιθήσεις έδωσαν το έναυσμα για αφηγήσεις θαυμάτων, όπου τα άτομα με αναπηρία απεικονίζονταν περιστασιακά ως δικαιούχοι θείας θεραπείας ή ως φορείς της θείας χάρης από μόνοι τους²⁶.

Κατά τη διάρκεια της βυζαντινής εποχής, υπήρξε επίσης αξιοσημείωτη εμφάνιση ιδρυμάτων που δημιουργήθηκαν με αποκλειστικό σκοπό την παροχή φροντίδας σε άτομα με αναπηρίες. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί απόδειξη της αυξανόμενης αφοσίωσης και μέριμνας για τη συνολική ευημερία αυτού του περιθωριοποιημένου πληθυσμού. Τα μοναστηριακά ιδρύματα, που αποτέλεσαν το πρότυπο αυτών των ιδρυμάτων, συχνά παρείχαν άσυλο και βοήθεια σε άτομα με αναπηρίες, δίνοντας σημαντική έμφαση στην εγγενή αξία και την εγγενή αξιοπρέπειά των τροφίμων τους ως θεϊκές εκδηλώσεις. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένοι βυζαντινοί αυτοκράτορες και εύποροι ιδιώτες έδειχναν πελατειακή υποστήριξη προς τις ευεργετικές προσπάθειες που αποσκοπούσαν στην ενίσχυση του πληθυσμού με αναπηρία. Αυτή η αλλαγή προοπτικής παρέκκλιε από την επικρατούσα τάση της ρωμαϊκής περιόδου, η οποία έδινε προτεραιότητα σε πρακτικές αποκλεισμού και όχι στη συμπερίληψη²⁷.

1.4. Η σημασία της μελέτης των αναπηριών στο Βυζάντιο

Η εξέταση των αναπηριών στο πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποκτά βαρύνουσα σημασία, καθώς μας επιτρέπει μια βαθύτερη κατανόηση της περίπλοκης αλληλεπίδρασης μεταξύ του πολιτισμού, της κοινωνίας, της θρησκείας και της ιστορίας

---

²⁶ Ransohoff 'Reproductive and Pregnancy Health Care for Women with Intellectual and Developmental Disabilities: A Scoping Review'.

²⁷ Rance P, 'Soldier and Civilian in the Byzantine Empire C. 600–C. 900: A Militarised Society?' (www.manchesterhive.com 13 April 2021) 31
<<https://www.manchesterhive.com/display/9781526138637/9781526138637.00009.xml>>

σε στο πλαίσιο αυτού του πολιτισμού. Μέσα από τη σχολαστική εξέταση της αντίληψης, της αντιμετώπισης και της αλληλεπίδρασης του Βυζαντίου με τα άτομα που φέρουν αναπηρίες, επιτυγχάνεται μια βαθύτερη κατανόηση των γενικότερων κοινωνικών αξιών, της δυναμικής της εξουσίας και των φιλοσοφικών θεμελίων της εποχής εκείνης²⁸. Η προαναφερθείσα διερεύνηση όχι μόνο ενισχύει την κατανόηση της βυζαντινής εποχής, αλλά παρέχει επίσης ανεκτίμητες πληροφορίες για τις προοδευτικές αλλαγές στην κοινωνική στάση απέναντι στην αναπηρία κατά τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας.

Η εξέταση των αναπηριών στο πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας παρέχει μια πολύτιμη ευκαιρία να αποκτήσουμε εικόνα των κυρίαρχων πολιτισμικών αξιών και των κοινωνικών προτύπων της εποχής. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονταν και αντιμετώπιζαν τις αναπηρίες χρησιμεύει ως αντανάκλαση των γενικότερων κοινωνικών προοπτικών που αφορούν την ευαλωτότητα, την απόκλιση και την πολύπλευρη φύση της ανθρώπινης κατάστασης. Μέσω της σχολαστικής εξέτασης ιστορικών πηγών, έργων τέχνης και λογοτεχνικών έργων, οι μελετητές καταφέρνουν να διακρίνουν τις επικρατούσες πολιτισμικές νόρμες που άσκησαν επιρροή στη ζωή των ατόμων με αναπηρία. Κατά συνέπεια, αυτό μας επιτρέπει να ενισχύσουμε την κατανόηση των περίπλοκων δυναμικών που αφορούν την κοινωνική ένταξη, την αποδοχή και την περιθωριοποίηση στο πλαίσιο της βυζαντινής κοινωνίας. Η θρησκεία απέκτησε εξέχουσα θέση στο πλαίσιο του βυζαντινού πολιτισμού, γεγονός που μας δίνει την ευκαιρία να εμβαθύνουμε στην αλληλεπίδραση μεταξύ πίστης και κοινωνικών προοπτικών μέσω της εξέτασης των αναπηριών. Ο χριστιανισμός, ως κρατική θρησκεία του Βυζαντίου, ανέδειξε ξεχωριστές απόψεις σχετικά με τις έννοιες του πόνου, της θεραπείας και των πνευματικών επιπτώσεων που συνδέονται με τις αναπηρίες. Η αποσαφήνιση της περίπλοκης αλληλεπίδρασης μεταξύ των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των συναντήσεων των ατόμων με αναπηρία χρησιμεύει για να φωτίσει την πολύπλευρη δυναμική της ερμηνείας, της εσωτερίκευσης και της θέσπισης των θρησκευτικών δογμάτων εντός του κοινωνικού πλαισίου. Η ενσωμάτωση της αναπηρίας στη θρησκευτική αφήγηση διακρίνεται μέσα από την εξιστόρηση ιστοριών, θαυμάτων, αγιογραφιών και θεολογικών συγγραμμάτων²⁹. Η εξέταση της αναπηρίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία φωτίζει

---

²⁸ Elizabeth Jeffreys, John F Haldon and Robin Cormack, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford University Press 2008).

²⁹ Hanes R, Brown I and Hansen NE, *The Routledge History of Disability* (Routledge 2017)

επίσης την εξέλιξη των δομών κοινωνικής πρόνοιας και υποστήριξης. Η διενέργεια έρευνας σχετικά με τα ιδρύματα, τις φιλανθρωπικές οργανώσεις και τις προσπάθειες που ήταν αφιερωμένες στην υποστήριξη ατόμων με αναπηρίες διευκολύνει την κατανόηση της έκτασης της φροντίδας που παρείχαν κρατικοί φορείς, θρησκευτικά ιδρύματα και ιδιωτικές οντότητες. Έτσι, διασαφηνίζεται ο τρόπος με τον οποίο η βυζαντινή κοινωνία διαχειρίστηκε αποτελεσματικά τις πραγματιστικές πτυχές της φροντίδας, ενώ ταυτόχρονα διατηρούσε τις ηθικές υποχρεώσεις της καλοσύνης και της φιλανθρωπίας. Οι προαναφερθείσες γνώσεις έχουν σημασία όχι μόνο στο πλαίσιο της κατανόησης της βυζαντινής κοινωνίας, αλλά και για τη δημιουργία παραλληλισμών με τους συνεχιζόμενους σύγχρονους διαλόγους σχετικά με τα συστήματα υποστήριξης των ατόμων με αναπηρία³⁰.

Η εξέταση των αναπηριών χρησιμεύει για την αμφισβήτηση των κυρίαρχων ιστορικών παραδοχών και στερεοτύπων που συχνά διαιωνίζονται. Μέσω μιας σχολαστικής εξέτασης της ζωής και της ανεκτίμητης συνεισφοράς των ατόμων με αναπηρία, αμφισβητούμε και διαταράσσουμε σκόπιμα τις κυρίαρχες αφηγήσεις που τείνουν να τα παρουσιάζουν ως απλούς δικαιούχους φιλανθρωπικών πράξεων ή ως επαχθείς οντότητες μέσα στην κοινωνία. Δια φωτίζουμε αφηγήσεις για τη δράση, το σθένος και τον αυτοπροσδιορισμό, αναδεικνύοντας έτσι την ενεργό εμπλοκή των ατόμων με αναπηρία στα πολύπλευρα πεδία της κοινωνικής, οικονομικής και πνευματικής σφαίρας εντός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η αλλαγή της οπτικής γωνίας ενισχύει την κατανόηση των ιστορικών παραγόντων και των πολύπλευρων συναντήσεών τους³¹.

Η εξέταση της αναπηρίας στο πλαίσιο του Βυζαντίου έχει σημαντική σύγχρονη σημασία, καθώς δημιουργεί επιστημονικό διάλογο γύρω από τις αρχές της συμπεριληπτικότητας, της προσβασιμότητας και των θεμελιωδών αρχών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μέσω της κριτικής εξέτασης της προσέγγισης της βυζαντινής κοινωνίας απέναντι στις αναπηρίες, μας δίνεται η ευκαιρία να συμμετάσχουμε σε έναν επιστημονικό διάλογο σχετικά με τις προόδους που επιτεύχθηκαν και τα διαρκή εμπόδια που συναντώνται στις σύγχρονες κοινωνίες. Η

---

³⁰ Laes C, 'Power, Infirmary and "Disability": Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments' (2019) LXXVII *Byzantinoslavica - Revue internationale des Etudes Byzantines* 211 <<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=855713>>

³¹ Christian Laes, 'Children and Bullying/Harassment in Greco-Roman Antiquity' (2019) 115 *Classical Journal* 33.

εξέταση του ιστορικού πλαισίου χρησιμεύει ως θεμελιώδες πλαίσιο για την αξιολόγηση των σύγχρονων πολιτικών, στάσεων και πρακτικών που αφορούν τα άτομα με αναπηρία. Επιπλέον, προωθεί την ανάγκη για μια επανεκτίμηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφόρων ταυτοτήτων, αναδεικνύοντας την πολύπλευρη δυναμική μέσω της οποίας η αναπηρία διαπλέκεται με το φύλο, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και την εθνική καταγωγή³².

1.5. Ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της ορολογίας της αναπηρίας

Η εξέταση της ορολογίας της αναπηρίας μέσα στο ιστορικό και το πολιτισμικό της πλαίσιο διευκολύνει μια νέα προσέγγιση και κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνίες εννοιολογούν και κατηγοριοποιούν τα άτομα με αναπηρία. Η εξέλιξη της ορολογίας αποτελεί εκδήλωση της δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των κοινωνικών στάσεων, της δυναμικής της εξουσίας και των εννοιολογικών πλαισίων. Μέσω μιας ολοκληρωμένης ανάλυσης της γλώσσας που περιγράφει τις αναπηρίες σε διάφορες ιστορικές εποχές, μας παρέχονται πολύτιμες πληροφορίες για τη δυναμική εξέλιξη των κοινωνικών αντιλήψεων, των τρόπων θεραπείας και του βαθμού ένταξης που παρέχεται στα άτομα με αναπηρίες εντός των αντίστοιχων κοινωνιών. Το πεδίο αυτής της έρευνας περιλαμβάνει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, όπου η χρήση της ορολογίας είχε καθοριστική σημασία στη διαμόρφωση των κοινωνικών προοπτικών που αφορούν την αναπηρία³³.

Στο πλαίσιο του αρχαίου κόσμου, που περιλαμβάνει την περίοδο που προηγήθηκε του Βυζαντίου, είναι προφανές ότι το λεξιλόγιο που αφορούσε τις αναπηρίες επηρεάστηκε κυρίως από πραγματιστικές εκτιμήσεις και τις επικρατούσες κοινωνικές νόρμες. Πολυάριθμα πολιτισμικά πλαίσια χρησιμοποίησαν ορολογίες που τόνιζαν σωματικά χαρακτηριστικά ή καταστάσεις, συχνά με δυσμενείς συνδηλώσεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η αναπηρία οριοθετήθηκε μέσω ενός λεξιλογίου που υποδήλωνε την "ανωμαλία" ή την "αδυναμία", δίνοντας έτσι έμφαση στις εμφανείς σωματικές αναπηρίες και όχι σε μια πιο ολοκληρωμένη κατανόηση των λειτουργικών περιορισμών. Η χρήση τέτοιων γλωσσικών εκφράσεων διαιώνιζε τη διαδικασία περιθωριοποίησης που βίωναν τα άτομα με αναπηρία, δημιουργώντας έτσι μια σύνδεση μεταξύ αυτών και των εννοιών της ανεπάρκειας ή ακόμη και της θεϊκής αποδοκιμασίας. Η εμφάνιση μονοθεϊστικών θρησκειών, όπως ο Χριστιανισμός, στο βυζαντινό

---

³² Elizabeth Jeffreys, John F Haldon and Robin Cormack, *Byzantine Studies as an Academic Discipline* (Oxford University Press 2008).

³³ Claire Penketh, *A History of Disability and Art Education* (Taylor & Francis 2023).

περιβάλλον, προκάλεσε δομικές αλλαγές σε πολιτιστικό και φιλοσοφικό επίπεδο, ασκώντας έτσι επίδραση στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε για την περιγραφή των αναπηριών. Τα θεολογικά δόγματα του Χριστιανισμού, με τη βαθιά εστίασή του στις αρετές της συμπόνιας, της ενσυναίσθησης και της εγγενούς αξίας κάθε ανθρώπινου όντος, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην προτροπή για επαναξιολόγηση του λεξιλογίου που χρησιμοποιείται για την περιγραφή των αναπηριών. Με τη σταδιακή ενσωμάτωση των θρησκευτικών δογμάτων στον ιστό της κοινωνίας, προέκυψε μια εκρηκτική αναγνώριση όσον αφορά την επιδραστική ικανότητα της γλώσσας να διαμορφώνει [θεωρήσεις;]στάσεις και αντιλήψεις.³⁴

Μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, παρατηρείται μια διακριτή μετατόπιση της γλώσσας γύρω από την αναπηρία, όπου γίνεται εμφανής η σύγκλιση με τις χριστιανικές αρχές της ενσυναίσθησης και του σεβασμού. Ενώ κάποιοι παλαιοί όροι, με αρνητικό χαρακτήρα, συνέχισαν να υφίστανται, εμφανίστηκε μια διακριτή διαφοροποίηση, όπου η γλώσσα άρχισε να δηλώνει την εγγενή αξία των ατόμων με αναπηρία. Η εμφάνιση λέξεων που δηλώνουν "συμπόνια", "έλεος" και "φροντίδα" μπορεί να αποδοθεί στην ολόενα και μεγαλύτερη επίδραση του Χριστιανισμού στις κοινωνικές διαθέσεις. Το λεξιλόγιο τροποποιήθηκε και υπήρξε μια αξιοσημείωτη τάση προς την αναγνώριση της ανθρώπινης υπόστασης των ατόμων με αναπηρίες, καθώς και του δικαιώματός τους να τους αποδίδεται ο ανάλογος σεβασμός³⁵.

Η εξέλιξη της ορολογίας για την αναπηρία, όχι μόνο αντανάκλουσε τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές αντιλήψεις, αλλά άσκησε επίσης σημαντικό αντίκτυπο στην μεταχείριση των ατόμων αυτών. Η γλώσσα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην καθιέρωση και τη διάδοση των κοινωνικών κανόνων, καθώς και στη διαμόρφωση των πολιτισμικών αντιλήψεων. Αυτές οι αντιλήψεις, με τη σειρά τους, ασκούν βαθιά επίδραση στις ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές, καθώς και στην ανάπτυξη πολιτικών σε μια δεδομένη κοινωνία. Στο πλαίσιο του βυζαντινού πολιτισμού, μπορεί να παρατηρηθεί ο μετασχηματισμός που συνέβη σε γλωσσικό πεδίο επίπεδο, όπου προέκυψε μια μετατόπιση από μια ορολογία που τόνιζε τις φυσικές ανισότητες σε μια

---

³⁴ Devlieger P, *Rethinking Disability: The Emergence of New Definitions, Concepts and Communities* (Garant 2003)

³⁵ Bal A and others, 'Culture, Context, and Disability: A Systematic Literature Review of Cultural-Historical Activity Theory-Based Studies on the Teaching and Learning of Students with Disabilities' [2020] *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies* 1

νέα ορολογία που έδινε προτεραιότητα στα συναισθήματα της ενσυναίσθησης και του σεβασμού. Ο βυζαντινός γιατρός Αέτιος της Άμιδας (περίπου 502-575) χρησιμοποίησε τον όρο "σπασμός" για να περιγράψει καταστάσεις που περιλαμβάνουν μυϊκούς σπασμούς ή συσπάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε κινητικές διαταραχές. Αυτή η ορολογία αντανάκλα τις πρώιμες ιατρικές προσπάθειες κατηγοριοποίησης των αναπηριών με βάση τα παρατηρούμενα συμπτώματα³⁶.

Η ελληνική λέξη "πάθος", χρησιμοποιήθηκε συχνά σε θρησκευτικούς και ηθικούς λόγους για να περιγράψει την εμπειρία των ατόμων με αναπηρία. Ο όρος αυτός τονίζει την πνευματική σημασία της υπομονής των δυσκολιών και του πόνου³⁷. Αυτή η γλωσσική μετάβαση σηματοδότησε σημαντική αλλαγή προς νέες συμπεριφορές που προωθούσαν τη συμπεριληπτικότητα και την αποδοχή. Με την αλλαγή αυτή διευκολύνθηκε ενδεχομένως και η αναγνώριση των ατόμων με αναπηρία ως ουσιωδών συστατικών της κοινωνίας, που δικαιολογούν φροντίδα και βοήθεια. Εξάλλου, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η ορολογία για την αναπηρία και η επιλογή των λέξεων που χρησιμοποιούνται σε κάθε κοινωνία είναι στενά συνυφασμένη με το πολιτισμικό πλαίσιο³⁸. Τα διαφορετικά πολιτιστικά και πολιτισμικά υπόβαθρα δημιούργησαν ξεχωριστές απόψεις σχετικά με την αναπηρία, οι οποίες εκδηλώνονται στον γλωσσικό ιστό αυτών των κοινωνιών. Στο πλαίσιο των αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών πολιτισμών, δεν ήταν ασυνήθιστο η αναπηρία να συνδέεται με σωματικές ατέλειες. Ο κάθε πολιτισμός χρησιμοποιούσε την ορολογία που αντιστοιχούσε στις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους. Στο ιστορικό πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, είναι προφανές ότι η ελληνική γλώσσα και η βαθιά επίδραση του Χριστιανισμού έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ορολογίας γύρω από την αναπηρία. Ο προοδευτικός μετασχηματισμός της ορολογίας της αναπηρίας εντός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σκιαγραφεί μια αέναη πορεία που ξεκίνησε από την αρχαιότητα και διαρκεί μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Αν και έχουν σημειωθεί αξιοσημείωτες αλλαγές στις κοινωνικές αντιλήψεις, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι ορισμένες ιστορικές ορολογίες και συμπεριφορές εξακολουθούν να ασκούν επιρροή στη σύγχρονη γλώσσα

---

³⁶ Silva H, 'A Descriptive Overview of the Medical Uses given to Mentha Aromatic Herbs throughout History' (2020) 9 Biology 484 <<https://www.mdpi.com/2079-7737/9/12/484/html>>

³⁷ Lampadaridi, A. (2021). Dealing with physical impairment in Byzantium: some examples from Italo-Greek Hagiography. *Post Augustum*, (5), 143-153.

³⁸ Stiker H-J, *A History of Disability* (University of Michigan Press 2019) >

και τις διαδικασίες σκέψης. Η παρατήρηση αυτή αναδεικνύει τη διαρκή επιρροή των ιστορικών προοπτικών στη σύγχρονη κατανόηση της αναπηρίας³⁹.

Στα νομικά κείμενα, ο όρος "κωλή" χρησιμοποιούνταν για να αναφερθεί σε κάποιον με σωματική αναπηρία. Τα νομικά έγγραφα περιέγραφαν συχνά δικαιώματα, ευθύνες και προστασία για τα άτομα που προσδιορίζονταν με τέτοιους όρους⁴⁰. Η προσπάθεια να προσδιοριστούν οι όροι που υποδηλώνουν τα άτομα με σωματική αναπηρία δεν έχει παρά ελάχιστα αποτελέσματα, εκτός από το ότι έχει επιφέρει σύγχυση. Πράγματι, κανένας συγκεκριμένος όρος δεν φαίνεται να προορίζεται αυστηρά για τα άτομα αυτά, αλλά συνήθως οι όροι που χρησιμοποιούνται αναφέρονται αδιακρίτως σε όλους τους ασθενείς. Για παράδειγμα, στην περιγραφή του νοσοκομείου Σαμψών στην Κωνσταντινούπολη, ο ιστορικός Προκόπιος διευκρινίζει ότι το ίδρυμα προοριζόταν για τη θεραπεία των ασθενειών των «πάντα υποφερόντων» ανθρώπων («*ἐς ἀεί ταλαιπωρουμένοις ἀνθρώποις*», *Περί Κτισμάτων* 1.2.16), η χρήση ενός ήπιου όρου σε αυτό το πλαίσιο είναι αξιοσημείωτη. Αντίθετα, ένας ηλικιωμένος άνδρας που έπασχε από κήλη και δεχόταν θεραπεία σε ένα άλλο νοσοκομείο της Κωνσταντινούπολης, αναφέρεται στη συλλογή θαυμάτων του Αγίου Αρτεμίου ότι - μέσα στην απελπισία του - είπε τα ακόλουθα λόγια εναντίον των αγίων, τους οποίους θεωρούσε προστάτες του: «*Ναι, ἅγιο Ἰωάννη και ἅγιο Ἀρτέμιο και ἅγιο Φεβρωνία, οὕτως ὑμῖν ἀπό δεκαετούς και ὡδε χρόνου δεδούλευκα, ἵνα εἰς τὸ γήρας ἀνάπηρος γένωμαι*» (Θαύμα κβ') (Πράγματι, Ἄγιο Ἰωάννη και Ἄγιο Ἀρτέμιο και Ἄγιο Φεβρωνία, σας υπηρέτησα ἔτσι ἀπὸ τὴν ηλικία τῶν δέκα ἐτῶν μέχρι σήμερα, για να γίνω ἀνάπηρος στα γηρατειά μου)⁴¹. Στο κείμενο χρησιμοποιείται η λέξη «ἀνάπηρος», ένας όρος, περιττό να πούμε, με αρνητική χροιά που υποδηλώνει εδώ κάποιο είδος αναπηρίας στην κινητικότητα. Όπως και στα νέα ελληνικά, η χρήση αυτού του όρου ήταν γενικευτική, ωστόσο υποδήλωνε αποκλειστικά άτομα με σωματική αναπηρία. Μερικές φορές η σύγχυση ήταν αναπόφευκτη. Όπως αναφέρεται στον βίο του Αγίου Φιλάρτου του Ελεήμονος (540-541) «*Συνέλεξε δε τον αριθμόν ἄνδρας ρ', λωβούς, κυλλούς, χωλούς, ἀνάπηρους, και ἤνεγκεν αὐτούς εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ*», εκατό ἄνδρες που

---

³⁹ Peers D, Spencer-Cavaliere N and Eales L, 'Say What You Mean: Rethinking Disability Language in Adapted Physical Activity Quarterly' (2014) 31 Adapted Physical Activity Quarterly 265

⁴⁰Rinaldi, D. (2020). Los Fragmentos de Jenófanes de Colofón Transmitidos por Ateneo de Náucratis en el Banquete de los Eruditos. *Elenkhos-Revista de la Sociedad Filosófica del Uruguay*, 3(1).

⁴¹Crisafulli and J. W. Nesbitt, *The Miracles of St Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium* (Leiden, 1997).

ζητιάνευαν στις πύλες της Κωνσταντινούπολης⁴². Ο όρος «λωβοί» αναφέρετε στους λεπρούς, «κυλλούς» στους σακάτηδες, «χωλούς» στους κουτσούς και οι ανάπηροι έχουν το ίδιο περιεχόμενο, όπως παραπάνω. Η διαδοχική διάταξη αυτών των όρων χρησιμεύει για τη δημιουργία ενός σωρευτικού αντίκτυπου, και είναι αξιοσημείωτο ότι ο όρος ανάπηρος, όπως χρησιμοποιείται σε αυτό το πλαίσιο, διαθέτει τη δυνατότητα να δηλώνει τόσο τα άτομα που είναι ακρωτηριασμένα όσο και εκείνα που είναι ανάπηρα με την ευρύτερη έννοια. Το Λεξικό της Σούδας, ένα αξιοσημείωτο έργο από τα τέλη του δέκατου αιώνα, παρέχει μια μετάφραση για μια συγκεκριμένη λέξη, η οποία αποδίδεται ως χωλός στα ελληνικά. Ο όρος αυτός φέρει τη χροιά της χωλότητας, υποδηλώνοντας ένα άτομο που βιώνει σημαντική βλάβη σε ένα από τα άκρα του. Με βάση την ανάλυσή μας, μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι, παρόμοια με το γλωσσικό τοπίο της αναπηρίας, στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, το βυζαντινό λεξιλόγιο που αφορά το θέμα αυτό παρουσιάζει αξιοσημείωτη αφθονία, αν και με έναν ορισμένο βαθμό προσαρμοστικότητας, με αποτέλεσμα την έλλειψη ακρίβειας και συνέπειας⁴³.

1.5. Η βυζαντινή γλώσσα και ο αντίκτυπός της στην ορολογία της αναπηρίας

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, γνωστή για τη βαθιά γλωσσική της κληρονομιά και την περίπλοκη πολιτιστική της σύνθεση, άσκησε σημαντική επιρροή στην ανάπτυξη του λεξιλογίου που αφορά τις αναπηρίες. Η βυζαντινή ελληνική γλώσσα, άρρηκτα συνυφασμένη με τη διάχυτη επιρροή του χριστιανισμού και τη διαρκή κληρονομιά των κλασικών παραδόσεων, άσκησε βαθιά και ανεξίτηλη επίδραση στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε για τη διευκρίνιση των θεμάτων που αφορούν την αναπηρία, εντός των ορίων αυτού του ιδιαίτερου ιστορικού περιβάλλοντος. Η σύνθετη σχέση μεταξύ της γλώσσας και της αντίληψης της αναπηρίας στο Βυζάντιο εκδηλώνεται μέσα από την αλληλεπίδραση γλωσσικών επιλογών, πολιτισμικών πεποιθήσεων και κοινωνικών στάσεων. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, γνωστή για την πολιτισμική της συγχώνευση, αποτέλεσε την επιτομή ενός συνδυασμού διαφορετικών πολιτισμών, με την επίσημη γλώσσα της, τη βυζαντινή ελληνική, να αποτελεί απόδειξη αυτής της αξιοσημείωτης ετερογένειας. Το εν λόγω γλωσσικό μωσαϊκό διακρινόταν από το κράμα της Κλασικής Ελληνικής, της καθομιλουμένης και διαφόρων άλλων

---

⁴² L. Rydén, *The Life of St Philaretos the Merciful Written by his Grandson Niketas* (Uppsala, 2002).

⁴³ Laes, Christian, 'Learning from Silence: Disabled Children in Roman Antiquity', *Arctos* 42 (2008), 85– 122.

γλωσσικών επιρροών που προέρχονταν από τις διάφορες γλώσσες που ομιλούνταν εντός των εδαφικών ορίων της αυτοκρατορίας. Κατά συνέπεια, η βυζαντινή ελληνική γλώσσα υπέστη μια διαδικασία προσαρμογής προκειμένου να προσαρμοστεί στον πολύγλωσσο και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας, επηρεάζοντας έτσι το λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε στον λόγο γύρω από την αναπηρία.

Το βυζαντινό ελληνικό λεξιλόγιο που αφορούσε την αναπηρία αφομοίωσε γλωσσικές εκφράσεις από την κλασική αρχαιότητα. Παρ' όλα αυτά κατά τη βυζαντινή εποχή η γλώσσα επηρεάστηκε βαθύτατα από τα δόγματα του χριστιανισμού και τις διαρκώς εξελισσόμενες τάσεις της βυζαντινής κοινωνίας, ιδιαίτερα στην εισαγωγή αποχρώσεων και μετατοπίσεων στη σημασία των όρων. Στην κλασική εποχή ο ελληνικός όρος "κάκος" δήλωνε κατά κύριο λόγο την έννοια του κακού ή του διαβολικού. Στο πλαίσιο της βυζαντινής ελληνικής γλώσσας, ο ίδιος όρος αποκτούσε περιστασιακά συμπληρωματικές συνδηλώσεις, μεταφέροντας έτσι την έννοια του άτυχου ή του ταλαιπωρημένου. Αυτή η γλωσσική εξέλιξη αντανακλά μια αυξημένη αίσθηση συμπόνιας και ενσυναίσθησης προς τα άτομα με αναπηρία⁴⁴.

Ο επίσημος ασπασμός του Χριστιανισμού από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία άσκησε βαθύτατο αντίκτυπο στην ορολογία για την αναπηρία. Η επίδραση των χριστιανικών δογμάτων με επίκεντρο τη συμπόνια, το έλεος και την εγγενή αξία κάθε ανθρώπινου όντος προκάλεσε μια αξιολογική αλλαγή παραδείγματος στις γλωσσικές διατυπώσεις που αφορούσαν τις αναπηρίες. Ο πολλαπλασιασμός των ελληνικών λέξεων που δηλώνουν έννοιες όπως συμπόνια, έλεος και φροντίδα γνώρισε σημαντική άνοδο, τονίζοντας έτσι το χριστιανικό-ηθικό πλαίσιο που υπογραμμίζει την επιτακτική ανάγκη επέκτασης της αξιοπρέπειας σε κάθε άτομο, ανεξάρτητα από τη σωματική ή διανοητική του κατάσταση. Το βυζαντινό ελληνικό λεξικό που αφορούσε τις αναπηρίες εμφάνιζε συχνά την τάση να αποσπά την προσοχή από τα σωματικά χαρακτηριστικά και αντ' αυτού να δίνει έμφαση στις συναισθηματικές και πνευματικές πτυχές του ατόμου. Παρά το γεγονός ότι στην ορολογία της κλασικής αρχαιότητας δινόταν κυρίως έμφαση στη σωματική εμφάνιση ή στις βλάβες, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στη βυζαντινή γλώσσα ξεπεράστηκαν αυτοί οι περιορισμοί, εμβαθύνοντας στο πεδίο των εσωτερικών εμπειριών των ατόμων. Στην κλασική αρχαιότητα, ο όρος "ασθένεια" χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει την

---

⁴⁴ Irina Metzler..*Fools and idiots?: Intellectual disability in the Middle Ages*. Manchester University Press, Manchester 2016.

κατάσταση της αδυναμίας, ενώ στη βυζαντινή απέκτησε ένα ευρύτερο περιεχόμενο που περιλάμβανε τις έννοιες του πόνου και της ευαλωτότητας. Αυτή η επέκταση της έννοιας συντονίστηκε με τα χριστιανικά ιδεώδη της αναγνώρισης της κοινής ευθραυστότητας της ανθρωπότητας και της επιτακτικής ανάγκης επίδειξης συμπόνιας⁴⁵.

Το λογοτεχνικό είδος που είναι γνωστό ως αιογραφία, το οποίο αφορά τις αφηγήσεις αγίων και ασκητών, έχει ασκήσει σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη της ορολογίας που σχετίζεται με τις αναπηρίες. Οι αιογραφίες συχνά απεικόνιζαν άτομα με αναπηρίες ως αγωγούς πνευματικής χάρης και αγιότητας. Οι αφηγήσεις χρησιμοποιούσαν ακριβείς γλωσσικές επιλογές προκειμένου να επικοινωνήσουν αποτελεσματικά την έννοια ότι οι αναπηρίες δεν περιλάμβαναν μόνο σωματικές εκδηλώσεις, αλλά και βαθιές πνευματικές ωδίνες. Η ορολογία που χρησιμοποιήθηκε στις αιογραφίες υποδείκνυε τη σύγκλιση σωματικών και μεταφυσικών συναντήσεων, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση των βυζαντινών απόψεων σχετικά με τις αναπηρίες⁴⁶. Η βαθιά επιρροή της γλώσσας, η οποία λειτουργεί ως καθρέφτης των κοινωνικών αξιών και καταλύτης για την ανάπτυξή τους, διαμόρφωσε ανεξίτηλα τη βυζαντινή οπτική για τις αναπηρίες. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε για την οριοθέτηση των αναπηριών όχι μόνο αντανακλούσε τις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις, αλλά είχε επίσης την ικανότητα να επηρεάζει και να διαμορφώνει τις εν λόγω αντιλήψεις. Η εξέλιξη της βυζαντινής ελληνικής γλώσσας, ως απόκριση στους πολιτιστικούς, θρησκευτικούς και φιλοσοφικούς μετασχηματισμούς, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην προώθηση της ανάπτυξης μιας συμπονετικής, περιεκτικής και πνευματικά φωτισμένης κατανόησης της αναπηρίας⁴⁷.

Οι γλωσσικές επιλογές που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της βυζαντινής ελληνικής γλώσσας εξακολουθούν να αντηχούν, ασκώντας διαρκή επιρροή στους σύγχρονους διαλόγους που αφορούν την αναπηρία. Η διαρκής κληρονομιά της βυζαντινής ορολογίας έγκειται στην έμφαση που δίνει στη συμπόνια, την αξιοπρέπεια και την κοινά αποδεκτή φύση της ανθρωπότητας. Η εξέταση των γλωσσικών αποχρώσεων σε αυτό το πλαίσιο παρέχει πολύτιμες σύγχρονες προοπτικές για την

---

⁴⁵ Jane Hubert, *Madness, Disability and Social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of 'Difference'*, Routledge, USA, Canada 2013.

⁴⁶ Irina Metzler..*Fools and idiots?: Intellectual disability in the Middle Ages*. Manchester University Press, Manchester 2016.

⁴⁷ Margaret Trenchard-Smith, "Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law". In *Madness in Medieval Law and Custom*, Leiden, Niederlande: Brill, 2010.

ετυμολογία των όρων που σχετίζεται με την αναπηρία, τονίζοντας έτσι τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η ορολογία στη διαμόρφωση των κοινωνικών στάσεων και στην προώθηση της συμπεριληπτικότητας⁴⁸.

1.6. Αντιλήψεις για την αναπηρία στη βυζαντινή κοινωνία

Οι αντιλήψεις για την αναπηρία στη βυζαντινή κοινωνία ήταν στενά συνυφασμένες με τα πολιτιστικά, θρησκευτικά και φιλοσοφικά της θεμέλια. Αξιοποιώντας την ιστορική κληρονομιά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τη βαθιά μετασχηματιστική επίδραση του Χριστιανισμού, ο βυζαντινός πολιτισμός παρουσίασε μια συγκεκριμένη αντίληψη απέναντι στην αναπηρία που παρουσίαζε έναν συνδυασμό των παραδοσιακών πεποιθήσεων με τις νέες τάσεις. Η συμβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων, των κοινωνικών προτύπων και του ιστορικού πλαισίου άσκησε βαθιά επίδραση στην αντίληψη, τη μεταχείριση και την ένταξη των ατόμων με αναπηρία στη βυζαντινή κοινωνία. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ως κληρονόμος της ιστορικής παράδοσης από τη ρωμαϊκή εποχή, υπόκειτο στην επίδραση πρακτικών εκτιμήσεων που συχνά διαμόρφωναν τις κοινωνικές αντιλήψεις για την αναπηρία. Η αξιολόγηση των αναπηριών γινόταν σε σχέση με την επιρροή τους στην ικανότητα του ατόμου να συνεισφέρει στο κράτος, την οικονομία και τις στρατιωτικές εκστρατείες. Η παρουσία ορατών αναπηριών συχνά προκαλούσε κοινωνικό αποκλεισμό, αντανακλώντας έτσι μια προοπτική που συσχέτιζε τη σωματική ικανότητα με την κοινωνική αξία. Η προαναφερθείσα άποψη διατηρήθηκε και αντικατοπτριζόταν στις βυζαντινές αντιλήψεις, με αποτέλεσμα ορισμένα άτομα με αναπηρίες να παραμένουν περιθωριοποιημένα λόγω των κοινωνικών προτύπων που περιβάλλουν τη σωματική ικανότητα⁴⁹.

Η υιοθέτηση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας στο Βυζαντινό κράτος επέφερε ριζική αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο η αναπηρία γινόταν αντιληπτή στην κοινωνία. Τα χριστιανικά δόγματα που αφορούσαν τη συμπόνια, το έλεος και την εγγενή αξία του κάθε ατόμου αντηχούσαν βαθιά μέσα στη βυζαντινή κοινωνία. Το χριστιανικό-ηθικό πλαίσιο δίνει σημαντική έμφαση στην αντίληψη ότι κάθε άτομο είναι δημιουργημένο κατά τη θεία εικόνα του Θεού, δικαιολογώντας έτσι την παροχή

---

⁴⁸ Jane Hubert, *Madness, Disability and Social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of 'Difference'*, Routledge, USA, Canada 2013.

⁴⁹ Αικατερίνη Μοσχίδη, Η αντιμετώπιση των ατόμων με αναπηρίες στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση: βιβλιογραφική ανασκόπηση, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2023.

αγάπης, σεβασμού και φροντίδας. Κατά συνέπεια, η εξέλιξη αυτή δημιούργησε μια αλλαγή στάσης προς μια πιο ενσυναισθητική και συμπεριληπτική πρακτική ως προς την αντιμετώπιση των αναγκών και των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία. Ο αντίκτυπος του χριστιανισμού στις βυζαντινές αντιλήψεις για την αναπηρία ξεπέρασε τα απλά συναισθήματα συμπόνιας. Η έννοια του πόνου έχει βαθιές πνευματικές προεκτάσεις, καθώς συντονίζεται με τη βιωμένη πραγματικότητα των ατόμων με αναπηρία. Η βυζαντινή κοινωνία άρχισε να αντιλαμβάνεται την αναπηρία ως μια οδό για πνευματική πρόοδο και καθαγίαση. Η απεικόνιση των αγίων και των ασκητών με αναπηρίες συχνά εκδηλωνόταν με τη χαρισματική και ταπεινή αποδοχή της κατάστασής τους, καταδεικνύοντας έτσι την αναπηρία ως δίαυλο για την εγκαθίδρυση μιας βαθιάς σύνδεσης με τα βάσανα που υπέστη ο Χριστός. Η προαναφερθείσα ερμηνεία έχει υποστεί βαθιά μεταμόρφωση, κατά την οποία η αντίληψη της αναπηρίας έχει μετατοπιστεί από το να θεωρείται αποκλειστικά ως βάρος που επιβάλλεται στην κοινωνία σε μια μεταμορφωτική αποστολή με πνευματικές επιδράσεις⁵⁰.

Η επικράτηση των θαυματουργών ιστοριών ήταν ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της στάσης της βυζαντινής κοινωνίας απέναντι στην αναπηρία. Οι προαναφερθείσες αφηγήσεις συχνά αναφέρονταν σε άτομα με αναπηρία σε ρόλο δικαιούχων θεϊκής θεραπείας, τονίζοντας έτσι την επικρατούσα πεποίθηση για την αποτελεσματικότητα της πίστης και της θεϊκής παρέμβασης. Αυτές οι αφηγήσεις χρησίμευαν για να ενισχύσουν την πεποίθηση ότι οι αναπηρίες δεν ήταν μόνιμες συμφορές, αλλά μάλλον προοπτικές για εξαιρετική μάθηση και πνευματική πρόοδο. Η επικράτηση των αφηγήσεων που απεικονίζουν θαυματουργικά περιστατικά είναι ενδεικτική ενός πολιτισμού βαθιά διαποτισμένου από θρησκευτική πίστη, όπου τα άτομα με αναπηρίες θεωρούνταν οι δίαυλοι μέσω των οποίων έρεε η θεία ευεργεσία.

Εκτός από τις απτές συνέπειές της, η αναπηρία στη βυζαντινή κοινωνία είχε και μεταφορικές συνδηλώσεις. Η ερμηνεία των ανάπηρων ατόμων, ενίοτε, περιλάμβανε μια συμβολική απεικόνιση της συνολικής ανθρώπινης κατάστασης, που χαρακτηρίζεται από ευθραυστότητα, ευαλωτότητα και ανάγκη για πνευματική αποκατάσταση. Η μεταφορική κατανόηση δημιούργησε μια βαθιά αίσθηση ενσυναίσθησης και κοινής εμπειρίας μεταξύ των ατόμων, ανεξάρτητα από τις

---

⁵⁰ Χριστίνα Καραμήτσιου, Το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας σε σχέση με την Ορθόδοξη Θεολογία. Συμβολή στο χώρο της Ειδικής Αγωγής, μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2020.

σωματικές τους ικανότητες. Η παρουσία της αναπηρίας χρησίμευε ως οδυνηρή υπενθύμιση της εγγενούς διασύνδεσης της ανθρώπινης εμπειρίας και της πανταχού παρούσας απαίτησης για την καλλιέργεια της συμπόνιας⁵¹.

Η επιρροή της βυζαντινής τέχνης και εικονογραφίας στη διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με την αναπηρία ήταν εξαιρετικά σημαντική. Η απεικόνιση των αγίων με αναπηρία μέσω της χρήσης εικόνων εξυπηρετούσε την ανάδειξη της ανώτερης θέσης τους ως προτύπων αγιότητας και πνευματικής σημασίας, τοποθετώντας έτσι τα άτομα με αναπηρία ως υποδείγματα ευσέβειας. Αυτές οι απεικονίσεις χρησίμευαν για να ενισχύσουν την αντίληψη ότι οι αναπηρίες δεν μειώνουν την εγγενή αξία ενός ατόμου, αλλά αντίθετα έχουν τη δυνατότητα να αυξήσουν την πνευματική του υπόσταση. Επιπλέον, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ότι η βυζαντινή κοινωνία επέδειξε μια αξιόπαινη δέσμευση για κοινωνική συνοχή μέσω της συμπεριληπτικής προσέγγισής της προς τα άτομα με αναπηρία, θεωρώντας τα αναπόσπαστα μέλη της κοινότητας. Αυτό διευκολύνθηκε από την ίδρυση μοναστικών ιδρυμάτων και φιλανθρωπικών φορέων, οι οποίοι διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην παροχή ολοκληρωμένης φροντίδας και αμέριστης υποστήριξης στα άτομα αυτά⁵².

Οι Τρεις Ιεράρχες καθορίζουν τις θεμελιώδεις αρχές της φιλανθρωπίας που περιλαμβάνουν τα άτομα με αναπηρία. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος διατυπώνει εύγλωττα τη βαθιά αγωνία, την ταλαιπωρία και την ψυχολογική κατάσταση που βιώνουν όσοι βρίσκονται στο περιθώριο, με σκοπό να προκαλέσει συναισθήματα συμπόνιας προς τα άτομα με αναπηρία και αίσθημα δυσαρέσκειας στους ευσεβείς πιστούς. Επιπλέον, η πράξη επίδειξης ελέους δεν πρέπει να απορρέει αποκλειστικά από ένα βασικό χριστιανικό καθήκον, αλλά μάλλον από μια βαθιά αγάπη προς τα άτομα που έχουν πληγεί άδικα από τα εγγενή ελαττώματα της ύπαρξης. Η παροχή ελέους στα άτομα με αναπηρία ικανοποιεί τις θεμελιώδεις φυσικές ανάγκες τους, ενώ η αγάπη χρησιμεύει ως τροφή για το πνεύμα και την ψυχή, που απουσιάζουν ιδιαίτερα στα άτομα με διανοητικές διαταραχές. Σύμφωνα με τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, αυτό αποτελεί ένα θέαμα τρομερό και θλιβερό, και μάλλον φαντάζει απίθανο σε όλους, εκτός από εκείνους που κατέχουν τη γνώση του. Οι άνθρωποι αυτοί είναι σαν νεκροί ενώ είναι ζωντανοί, ανάπηροι στα περισσότερα μέλη του σώματος, άνθρωποι ακρωτηριασμένοι, αποστερημένοι από κάθε τι, από συγγενείς, από φίλους, από τα ίδια τα σώματά τους.

---

⁵¹ Chris Gilleard, "Old age in Byzantine society", *Ageing & Society*, 27/5, (2007) 623–642.

⁵² Christian Laes, *Disability in Antiquity*, Taylor & Francis, Georgetown 2016.

Αυτές είναι μερικές περιγραφές ανθρώπων με αναπηρία που αποτυπώνουν περισσότερο το πως τους βλέπει και τους αντιμετωπίζει η κοινωνία και κυρίως οι άνθρωποι χωρίς αναπηρία⁵³.

Οι προκαταλήψεις και οι δεισιδαιμονίες που περιβάλλουν τα άτομα με αναπηρία διατηρούνται, ωθώντας τον Ιωάννη Χρυσόστομο να καταγγείλει όσους θεωρούν κοινωνικά απαράδεκτο να ασχολούνται με αυτά τα άτομα. Το φαινόμενο του σεληνιασμού, καθώς και διάφορες ψυχικές ασθένειες και ανωμαλίες, αποδίδονται συνήθως στην επιρροή κακόβουλων υπερφυσικών οντοτήτων, γνωστών ως δαίμονες. Ο Μέγας Βασίλειος αναφέρεται ρητά σε δαιμονικές οντότητες στο πλαίσιο των εξορκιστικών πρακτικών του. Οι Τρεις Ιεράρχες συνέθεσαν συγκεκριμένους εξορκισμούς και προσευχές που προορίζονται για απαγγελία από τον κλήρο, με σκοπό την ανακούφιση του ατόμου από την ταλαιπωρία της δαιμονικής κατοχής, της δαιμονοποίησης και της γνωστικής σύγχυσης. Ο Ζιγαβηνός, θεολόγος σύγχρονος με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, υποστήριξε ότι οι σεληνιακές φάσεις ασκούν επίδραση στην ευημερία των ατόμων που πάσχουν από παραφροσύνη⁵⁴.

Η βυζαντινή κοινωνία αποδίδει ιδιαίτερη σημασία και στα ορφανά παιδιά. Προς τον σκοπό αυτόν ιδρύονται και λειτουργούν πολλά φιλανθρωπικά ιδρύματα και αρκετά ορφανοτροφεία. Συντηρούνται από την συνεισφορά φιλάνθρωπων, από τις περιουσίες των εκκλησιών και μοναστηριών, και από φόρους του κράτους. Επίσης από την περιουσία του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινουπόλεως διατηρούνται ορφανοτροφεία. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος κηρύσσει άφεση αμαρτιών και στον πιο αμαρτωλό, αρκεί να βοηθά τα ορφανά και τις χήρες⁵⁵.

Επίσης, άνθρωποι με νανισμό και παραμορφωμένα άτομα υπήρχαν στις αυλές των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Τα άτομα αυτά παρά τον ανθρωπισμό που κήρυττε ο χριστιανισμός, την ισότητα και την αγάπη της χριστιανικής ηθικής, δεν είχαν την ανάλογη συμπεριφορά και σεβασμό και προοριζόνταν για γελωτοποιοί και μέσο ψυχαγωγίας. Τα άτομα που παρουσιάζαν κάποια φυσική ανικανότητα βίωναν σίγουρα μεγάλη αδικία από τη βυζαντινή κοινωνία. Το Βυζαντινό δίκαιο στην «Εκλογή» εισάγει έναν νόμο που επιτρέπει τη λύση του γάμου σε ζευγάρι όταν ο άντρας παρουσιάζει

---

⁵³ Φίλιππος Γερμάνης, *Ο μοναχισμός στη ζωή και στη διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου*, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2008.

⁵⁴ Ιωάννης Παπαστάθης, *Προστασία ατόμων με ειδικές ανάγκες*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007.

⁵⁵ Anna Lampadaridi. "Dealing with physical impairment in Byzantium: some examples from Italo-Greek Hagiography". *Post Augustum*/5, (2021), 143-153.

ανικανότητα. Ανάμεσα στους λεγόμενους παρασιτικούς του της βυζαντινής κοινωνίας συμπεριλαμβάνονται οι σωματικά ανάπηροι και γενικά όλα τα άτομα με διανοητικές αναπηρείες. Οι άνθρωποι αυτοί συντηρούνται από επιδόματα που χορηγούν οι αυτοκράτορες και από ελεημοσύνες των φιλανθρωπικών σωματείων και ιδρυμάτων⁵⁶.

1.7. Παρατσούκλια

Μια πολύ μικρή ματιά στην ιστορία, στα παρατσούκλια και στα ονόματα που συνόδευσαν και συνοδεύουν ακόμη και επιφανείς και τους ίδιους τους αυτοκράτορες, φανερώνει πως όσο και αν άλλαξε η αντιμετώπιση της ασθένειας και της αναπηρίας στο Βυζάντιο και υπήρξε πλέον, με την επίδραση του Χριστιανισμού αλλά και την εξέλιξη της επιστήμης προσπάθεια και προσδοκία θεραπείας, εντούτοις αυτό που σήμερα ονομάζουμε «διαφορετικότητα» μπορεί κάποιες φορές να ήταν πηγή χλευασμού.

Μερικά παραδείγματα για περιπτώσεις αυτοκρατόρων που ασθένησαν ψυχικά ή σωματικά ή ακρωτηριάστηκαν, αλλά και οι λεπτομερείς, σχεδόν αδιάκριτες περιγραφές των ιστοριογράφων για την κατάστασή τους, μπορούν να μας δείξουν την στάση της κοινωνίας. Μια περίπτωση είναι αυτή του Ιουστίνου Β' (565-578 μ.Χ.). Ο Ιωάννης Εφέσου αναφέρει «ότι ο αυτοκράτορας γάβγιζε σαν σκύλος, έβγαζε κραυγές σαν τράγος, νιαούριζε σαν γάτα και λαλούσε σαν κόκορας» (Ιστ. Εκκλ. 3.3.2). Όταν πάθαινε κρίσεις πανικού, κρυβόταν κάτω από το κρεβάτι. Εξαιτίας της αυτοκτονικής του μανίας, τα παράθυρα του παλατιού έπρεπε να κλείσουν ή να στερεωθούν με κάγκελα. Οι «καμαριτζήδες» του έπρεπε να τον αρπάξουν και μάλιστα να τον δέσουν, αλλά ο αυτοκράτορας δεν απέφυγε να τους επιτεθεί σκληρά με τα δόντια του. Αν και ο ίδιος, όπως αναφέρει, δεν ήταν κοντά στα γεγονότα, ολόκληρη η Σύγκλητος και η Πόλη, ντόπιοι και ξένοι, μαρτυρούν την αλήθεια των λεπτομερειών αυτών που περιγράφει⁵⁷.

Μια ακόμα περίπτωση είναι η καταγραφή αναπήρων παιδιών του αυτοκράτορα Ηρακλείου(610-641 μ.Χ.) του οποίου η βασιλεία θεωρείται γενικά επιτυχημένη, αλλά ο γάμος με την ανιψιά του, η οποία ήταν κατά 23 χρόνια νεότερή του, θεωρήθηκε αμαρτία, εξ' ου και τα ασθενικά και ανάπηρα τέκνα, κατά την λαϊκή δεισιδαιμονία που συνδέει την αναπηρία με την αμαρτία και την παραμόρφωση. Ο γάμος θεωρήθηκε

---

⁵⁶ Αλεξάντροβιτς Αλεξάντρ Βασιλιεφ, . *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453 μ. Χ.*, Πάπυρος Πρες, Αθήνα 1971.

⁵⁷Stephanos Efthymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire," in *Disability in Antiquity*, ed. Christian Laes, Routledge Handbooks Online, London; New York 2016.

αιμομικτικός και ο πρώτος γιος τους γεννήθηκε το 614 μ.Χ. και ονομάστηκε Φλάβιος. Το αγόρι αυτό γεννήθηκε με «*λαιμό που δεν γυρίζει*» και ο δεύτερος γιος τους, ο Θεοδόσιος, γεννήθηκε κωφάλαλος. Παρόλα αυτά φαίνεται ότι παντρεύτηκε διότι στο Βυζάντιο επιτρεπόταν ο γάμος στους κωφαλάλους. Πάντως το ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς προτίμησαν να τονίσουν τη σκοτεινή πλευρά του θέματος, είναι μια ξεκάθαρη απόδειξη ότι οι αναπηρίες και η κακή υγεία χρησιμοποιήθηκαν για να υποδηλώσουν την υποψία για ανήθικες πράξεις ενός αυτοκράτορα, ενώ από ό,τι φαίνεται από τα εννέα ή δέκα παιδιά του επέζησαν τουλάχιστον πέντε υγιή και οι αναπηρίες που αναφέρονται δεν είναι απολύτως μαρτυρούμενες⁵⁸.

Πάντως είναι φανερό ότι στα αστεία και τα κουτσομπολιά βλέπουμε την ύπαρξη μιας ανεπίσημης κουλτούρας, ευρέως γνωστής, που όμως δεν συζητιέται κριτικά αλλά υποψιαζόμαστε τα ίχνη της. Είναι ο *ρινότμητος* Ιουστινιανός Β', τα ανέκδοτα για τους παραμορφωμένους απογόνους του Ηρακλείου και για την τρέλα του Ιουστίνου, η τύφλωση του Ρωμανού Διογένη και όλες αυτές οι τυφλώσεις και οι ακρωτηριασμοί που τότε θεωρήθηκαν ως φιλόανθρωπη τιμωρία διότι αντικατέστησαν την θανατική ποινή⁵⁹.

Αξίζει να αναφερθούμε και στον αυτοκράτορα Αναστάσιο Α' (491–518 μ.Χ.), με το παρατσούκλι *δίκωρος*, δηλαδή με ίριδες δύο διαφορετικών χρωμάτων, δύο κόρες οφθαλμών, τον Ιωάννη, έναν στρατηγό του Ιουστινιανού που είχε το παρατσούκλι *κυλλός (καμπούρης)*, τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Β' (821–829 μ.Χ.) που ονομάστηκε *Ψελλός ή τραυλός* για το εμπόδιο στην ομιλία του και δύο δύσμοιρες μορφές στο πλαίσιο της λεηλασίας της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204: ο Ιωάννης Κομνηνός, με το προσωνύμιο *Μελανός*, για το σκούρο δέρμα του και ο αυτοκράτορας Αλέξιος Ε' Δούκας, με την παρωνύμιο *Μούρτζουφλος*, εξ' αιτίας των κατεβασμένων φρυδιών του⁶⁰.

Παρά τον φόβο για τις δερματικές παθήσεις, υπάρχει φροντίδα σημαντική και παρότρυνση από τους Πατέρες της Εκκλησίας, όπως βλέπουμε στις ομιλίες τους, ώστε να συμπαραστέκονται και να μην αμελούν τους λεπρούς. Ο περίφημος ερημίτης ασκητής Βαρσανούφιος, ζούσε στην περιοχή της Γάζας στην Παλαιστίνη. Όταν ρωτήθηκε από κάποιον εάν ένας υπηρέτης που πάσχει από λέπρα πρέπει να απολυθεί από την υπηρεσία ή όχι, ο ασκητής απάντησε ότι δεν ήταν απαραίτητο να μείνει στο

---

⁵⁸Efthymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 224.

⁵⁹ Efthymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 228.

⁶⁰Efthymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 391.

σπίτι εφόσον δεν μπορούσαν όλοι να τον αποδεχτούν, ωστόσο, του είπε να τον πάει σε έναν ξενώνα για λεπρούς και να μην παραλείψει να του δώσει τα απαραίτητα, φαγητό, ρούχα και στρώμα, ώστε να μην επιβαρυνθεί ο ίδιος με τα έξοδα⁶¹.

Την ίδια στάση κρατούσε και ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης, καθώς όπως φαίνεται από τις περιγραφές στις ομιλίες και τα κείμενά του, είχε αποκτήσει και ιατρικές γνώσεις από την προσωπική φροντίδα των λεπρών ασθενών. Στην ομιλία του *Περί φιλοπτωχίας και ευποιίας*, αναφέρεται στην νόσο της λέπρας ως μια αφορμή για να συγκινήσει και να παραδειγματίσει το εκκλησίασμα ώστε να συμπάσχει με τον πλησίον και να θυμίσει ότι αγάπη είναι να μην ξεχνάμε αυτούς που υποφέρουν. Ο τρόπος που προσπαθούσε να το επιτύχει είναι περιγράφοντας τα ακρωτηριασμένα ανάπηρα σώματα και την φροντίδα που είχαν ανάγκη⁶².

Όμως οι προκαταλήψεις δεν είχαν τέλος. Και μπορεί η φιλόνησκη στάση και η ελπίδα θεραπείας ή οι προσευχές να διαφοροποιούν το βυζαντινό κόσμο από άλλους πολιτισμούς, ωστόσο ακόμη και στις περιγραφές των θεραπειών, των συμπτωμάτων και των θαυμάτων απαιτείται ιδιαίτερη ευαισθησία για να διαθέτει κανείς την ελάχιστη ενσυναίσθηση. Ο Ιωάννης Ξιφιλίνος (περίπου 1010 – 1075 μ.Χ.), βιογράφος του αγίου Ευγενίου, προστάτη της Τραπεζούντας στον Πόντο, στη συλλογή του με τα θαύματά του πραγματεύεται την περίπτωση ενός Σκύθη κωφάλαλου (βουβού) στρατιώτη, ο οποίος βλέποντας από μακριά το προσκυνητάρι του αγίου ξέσπασε σε κλάματα και «μετα χείλη της ψυχής του», όπως λέει το κείμενο, ικέτευσε τον άγιο για το έλεός του. Ο συγγραφέας του κειμένου δεν μπορεί να κρύψει την προκατάληψη του για την ιδιότητα αυτού του «αδύναμου» προσώπου: «ο άγιος δεν πρέπει να του επιτρέψει να υποταχθεί περαιτέρω από τα άθραυστα και αξεδιάλυτα δεσμά, χωρίς να είναι σε καμία περίπτωση καλύτερος παρά ζώο αν και γεννήθηκε με λογική»⁶³.

Βεβαίως δεν ήταν πάντα αυτός ο κανόνας. Αντιθέτως, υπάρχουν και περιπτώσεις υποστηρικτικών οικογενειών και ένα αίτημα διαρκές πλέον για θεραπεία και σεβασμό απέναντι στα πάσχοντα πρόσωπα που διαφοροποιεί αυτόν τον κόσμο από τον προηγούμενο, κάνοντας το Βυζάντιο πιο φιλόνησκη λόγω της διδασκαλίας του Ευαγγελίου απέναντι στον ανάπηρο και τον ενδεή άνθρωπο. Ωστόσο δεν μπορεί να κρυφτεί ότι και η δεισιδαιμονία διατηρείται στους βυζαντινούς συγγραφείς και τα

---

⁶¹ Efthymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 395.

⁶² Lampros Alexopoulos, «Medicine, Rhetoric and Philanthropy in Gregory of Nyssa's second sermon "On the Love of the Poor"», *Θεολογία*, 3, 2015, 59-79.

⁶³ Efthymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 395.

ανάπηρα πρόσωπα δεν επιλέγεται να αποτελούν ήρωες λογοτεχνικών έργων και κοινωνικοποιημένες προσωπικότητες, παρότι ασθενούν και οι αυτοκράτορες και οι απόγονοί τους. Βεβαίως, όπως είδαμε, ακόμη και στο πιο υψηλό αξίωμα μπορεί να χλευάζονται και να διακωμωδούνται σκληρά. Αυτός είναι ο βυζαντινός κόσμος, ένας κόσμος «χωρίς μέτρο», ο οποίος ελεεί και διώκει, θεραπεύει και αγνοεί. Και στο Βυζάντιο, όπως συμβαίνει κάποιες φορές ακόμα μέχρι και σήμερα, συναντούμε την εγγενή αδυναμία των ανθρώπων να αποδεχτούν τα άτομα με αναπηρία όπως είναι και να τους συμπεριφέρονται ισότιμα⁶⁴.

1.8. Η ένταξη της αναπηρίας στη λογοτεχνία

Η χρήση της αναπηρίας στη λογοτεχνία αποτελεί ένα αντικείμενο που έχει συγκεντρώσει το επιστημονικό ενδιαφέρον και όχι άδικα. Πρόκειται για τη σκόπιμη ενσωμάτωση θεμάτων, χαρακτήρων ή αφηγήσεων που σχετίζονται με την αναπηρία σε λογοτεχνικά έργα για τη διερεύνηση διαφόρων πτυχών της ανθρώπινης κατάστασης. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει στους συγγραφείς να εμβαθύνουν στην πολυπλοκότητα των ατόμων που παρουσιάζουν ανικανότητα να κινηθούν ή να αρθρώσουν με τρόπο που να συνάδει με τις κοινωνικές νόρμες, ή εκείνων των οποίων η φυσική εμφάνιση αποκλίνει από τη συμβατική ανθρώπινη μορφή, και προκαλούν πάντα μια σειρά αντιδράσεων που περιλαμβάνουν έναν συνδυασμό ενσυναίσθησης, περιφρόνησης και διασκέδασης. Σε διάφορες κοινωνίες και πολιτισμούς, η πολύπλευρη σφαίρα των ανθρώπινων συναισθημάτων έχει σταθερά χρησιμεύσει ως πλούσια πηγή έμπνευσης για ποικίλες μορφές λογοτεχνικής έκφρασης, περιλαμβάνοντας τους τομείς του δράματος, του ρεαλισμού και της σάτιρας. Από την άποψη αυτή, είναι αξιοσημείωτο ότι η βυζαντινή λογοτεχνία, που καλύπτει το σύνολο της ύπαρξης της αυτοκρατορίας, ακολούθησε αυτή την κυρίαρχη τάση. Με βάση τα προαναφερθέντα, καθίσταται προφανές ότι η ενασχόληση της βυζαντινής λογοτεχνίας με τα άτομα με αναπηρία προερχόταν πρωτίστως από μια συντονισμένη προσπάθεια μετάδοσης ενός διδακτικού-ηθικού μαθήματος. Η προσπάθεια αυτή, αφενός, επεδίωκε να αντικατοπτρίσει τις διδασκαλίες και τις θαυματουργικές πράξεις του Ιησού Χριστού, όπως απεικονίζονται στα Ευαγγέλια, ενώ ταυτόχρονα επιβεβαίωνε τη γενικότερη χριστιανική δέσμευση προς τα ευάλωτα μέλη της κοινωνίας⁶⁵.

---

⁶⁴Efthymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 399.

⁶⁵Irina Metzler, *A Social History of Disability in the Middle Ages. Cultural Considerations of Physical Impairment*, Routledge, New York, London 2013a.

Στο χώρο της βυζαντινής χριστιανικής λογοτεχνίας, παρά την εμφανή ενασχόλησή τους με την αναπηρία και την εσκεμμένη απομάκρυνσή τους από τα παγανιστικά προηγούμενα, οι εξέχοντες συγγραφείς παρουσίασαν μια αξιοσημείωτη τάση να αποφεύγουν να αποδίδουν κεντρικό ή έστω δευτερεύοντα ρόλο στα άτομα που πάσχουν από λέπρα, τύφλωση, αφωνία, χωλότητα και στις γυναίκες, μέσα στις αφηγήσεις τους. Στο αξιόλογο έργο με τίτλο *Historia Lausiaca* του Παλλάδιου, του πολυμαθούς επισκόπου της Ελενούπολης, εκτυλίσσεται μια συναρπαστική αφήγηση, η οποία εξιστορεί το ταξίδι του Ευλόγιου. Κάποτε διακεκριμένος νομικός, ο Ευλόγιος πήρε την βαθιά απόφαση να απαρνηθεί τις κοσμικές αναζητήσεις και να αγκαλιάσει την αυστηρή ζωή της ερήμου. Ο Ευλόγιος, επιδεικνύοντας έναν ορισμένο δισταγμό τόσο απέναντι στην κοινωνική δέσμευση όσο και απέναντι στη μοναχική ύπαρξη, έκανε τη συνειδητή επιλογή να επεκτείνει την ευεργεσία του προς ένα ταλαιπωρημένο άτομο που συνάντησε στην αγορά. Αυτό το άτομο, ένας λεπρός που στερούνταν άκρα, δηλαδή χέρια και πόδια, έγινε αποδέκτης της ακλόνητης δέσμευσης του Ευλογίου να του παρέχει δια βίου φροντίδα και υποστήριξη. Πέρασαν δεκαπέντε χρόνια προτού το λεπρό αυτό άτομο, παρασυρόμενο από μια κακόβουλη υπερφυσική οντότητα, αρχίσει να τον υποτιμά λεκτικά. Ο Ευλόγιος τον συνόδευσε στον Άγιο Αντώνιο, τον φημισμένο ασκητή της Αιγύπτου. Μετά από αυστηρό εξευτελισμό του δαιμονικού ατόμου, ο τελευταίος στη συνέχεια νουθετήθηκε από τον ομιλητή να συνυπάρξουν αρμονικά για όλη τη διάρκεια της κοινής τους ύπαρξης. Ο Ευλόγιος απεβίωσε μετά από διάστημα σαράντα ημερών, και ακολούθησε ο θάνατος του λεπρού μόλις τρεις ημέρες μετά (Palladius of Helenopolis, *Lausiaca History* 21.4)⁶⁶. Για παρόμοιους λόγους ταπείνωσης και εξευτελισμού, ο Δανιήλ της Σκέτης, ένας ασκητής της βασιλείας του Ιουστινιανού (527-65), ανέλαβε να περιθάλπει έναν λεπρό για να λυτρωθεί από ένα μεγάλο αμάρτημα (πίστευε ότι ο ίδιος ήταν η αιτία του θανάτου του βαρβάρου απαγωγέα του).

Μια ακόμα ιστορία που βρίσκεται στο ίδιο σώμα ιστοριών που συνδέεται με τον Δανιήλ του Σκέτη αναπτύσσει το θέμα της κρυφής αγιότητας, ένα θέμα που κυριαρχεί στην ύστερη αρχαία αγιογραφία. Το παράδειγμα είναι ένας τυφλός που κάθεται γυμνός σε έναν δρόμο στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και ζητιανεύει για τα προς το ζην. Όπως αποδείχτηκε, ό,τι έπαιρνε ως ελεημοσύνη, το χρησιμοποιούσε για

---

⁶⁶ Palladius of Helenopolis, *Historia Lausiaca*: Palladio, *la Storia Lausiaca*, ed. G. J. M. Bartelink, Milan, 1985.

να αγοράζει τρόφιμα και να τα μοιράζει τις Κυριακές στους αρρώστους στα νοσοκομεία⁶⁷.

Η πνευματική διαπαιδαγώγηση μέσω των ατόμων με αναπηρία αποκτά διαφορετικό χαρακτήρα στη μυθιστορηματική αγιογραφική ιστορία του Βαρλαάμ και του Ιωάσαφ, η οποία αφηγείται την ιστορία της αφύπνισης του Βούδα από χριστιανική οπτική γωνία. Όταν, σε μια περίπτωση, ο Ιωάσαφ, ο έφηβος πρίγκιπας της ιστορίας αποφεύγει την προσοχή των υπηρετών του, συναντά στο δρόμο δύο άρρωστους, από τους οποίους ο πρώτος ήταν λεπρός και ο δεύτερος τυφλός. Τα ερωτήματα που του προκάλεσε η τρομακτική θέα αυτών των δύο προσώπων ήταν τα πρώτα βήματα για την απελευθέρωσή του από τα δεσμά της ψευδαίσθησης⁶⁸. Σε μια άλλη περίπτωση, η λογοτεχνική εκμετάλλευση των αναπήρων για διαπαιδαγώγηση διασταυρώνεται με τη σάτιρα στο ανέκδοτο του παράλυτου άνδρα και της βουβής γυναίκας, ένα κείμενο που πρέπει να είχε ευρεία κυκλοφορία στην ύστερη αρχαιότητα. Βρίσκεται σήμερα στα *Miracula* των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού (θαύμα 24)⁶⁹ και του Αγίου Μηνά (θαύμα 5), ως μια θαυματουργή ιστορία που αφορά δύο ασθενείς που ασκούν επώαση. Υποκινούμενος από ένα ονειρικό όραμα να κοιμηθεί με τη βουβή γυναίκα, ο παράλυτος άνδρας σύρθηκε στο υπνοδωμάτιό της για έναν, όπως θεωρήθηκε, ανήθικο σκοπό⁷⁰. Οι φωνές που προκλήθηκαν από αυτή την εκπληκτική συνάντηση επανέφεραν τις φωνητικές ικανότητες της άφωνης γυναίκας, ενώ ο κύριος αναγκάστηκε να διαφύγει για να αποφύγει τους διώκτες του. Αξίζει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη παραδειγματική αφήγηση, κατά την οποία ένα άτομο με αναπηρία επιδεικνύει τη χρησιμότητά του σε κάποιον άλλον, κατέχει σημαντική εξέχουσα θέση σε ένα σαφώς καθορισμένο πλαίσιο που μπορεί να εντοπιστεί μέσα από την εξέταση τριών διαδοχικών επιγραμμάτων που βρίσκονται στο ένατο βιβλίο της Παλατινής Ανθολογίας (9.11, 9.12, 9.13). Στο 9.13 αναφέρεται ότι μεταφερόμενος στους ώμους ενός τυφλού, ένας κουτσός αποκτά κινητικότητα και μπορεί να καθοδηγεί τον κομιστή του: *«ανέρα τις λιπόγθιον υπέρ νότωιο λιπανγής ήρε, πόδας χρήσας, όμματα*

---

⁶⁷ Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 397.

⁶⁸ Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 397-398.

⁶⁹ *Miracles of Sts Kosmas and Damian* (BHG 391): partial ed. L. Deubner, Kosmas und Damian: Texte und Einleitung, Leipzig and Berlin 1907, 193–206· Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 398.

⁷⁰ *Miracles of St Menas by Timotheos Patriarch of Alexandria*: ed. N. Pomjalovskij, *Žitije prepodovnago Paisija velikago i Timotheja part. Aleks. povestvovanie o čudesah sv. velikomučenika Miny*, St Petersburg, 1900, 62–89· Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 398.

χρησάμενος». Όπως χαρακτηριστικά λένε οι ποιητές, οι ατέλειές τους ενώθηκαν ώστε να αλληλοσυμπληρώνονται⁷¹.

Η περιγραφή ενός μικρού ανθρώπου, ένα συνοπτικό ρητορικό έργο που συντάχθηκε από τον Κωνσταντίνο Μανασσή, έναν εξέχοντα διανοούμενο και ιδιαίτερα παραγωγικό συγγραφέα κατά τον δωδέκατο αιώνα, περιέχει ενδιαφέροντα σατιρικά στοιχεία. Πρωταγωνιστής αυτού του λόγου είναι ένα άτομο πολύ μικρού αναστήματος που διέμενε εντός των ορίων του αυτοκρατορικού παλατιού, αποκλειστικά προορισμένο να παρέχει διασκέδαση και ψυχαγωγία στην αξιοσέβαστη αυλή. Με την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη, ο μικρόσωμος αυτός άνθρωπος ανέλαβε το ρόλο του δημόσιου θεάματος, τραβώντας έτσι την προσοχή του συγγραφέα, ο οποίος προχώρησε σε μια λεπτομερή περιγραφή της σωματικής του εμφάνισης και των ανατομικών του χαρακτηριστικών⁷². Ο Μανασσής στο έργο αυτό αποκαλεί κάποιον με τον χαρακτηρισμό τέρας, ο οποίος εντάσσεται σε μια λογοτεχνική παράδοση προβολής παραδειγμάτων τερατογένεσης συνήθως με αναφορά σε γεννήσεις και εμφανίσεις δυσοίωνων ανθρώπινων πλασμάτων.⁷³

Στις ιστορικές αφηγήσεις, αυτή η παράδοση έχει συνήθως τη μορφή μιας παρέκβασης, που αποσκοπεί στο να μεταφέρει στους αναγνώστες ή ακροατές την περιέργεια και τον ενθουσιασμό που βίωναν όσοι είχαν δει ή ακούσει για την ύπαρξη αυτών των παράξενων ανθρώπων. Στην ιστοριογραφία της ύστερης αρχαιότητας, αυτό που ο Μανασσής απεικόνιζε ως από πορτρέτο χωρίς να του αποδίδει κάποιο βαθύτερο νόημα αποκτά διαφορετικό βάρος και μεγαλύτερες διαστάσεις. Περιστατικά που μπορεί να αναφέρονται σε τερατογενέσεις κάθε είδους, όπως τέρατα, νάνοι, σιαμαία δίδυμα, και που φαίνεται να έχουν κάποια δόση ιστορικής αλήθειας, στην πραγματικότητα έχουν πολιτική διάσταση, καθώς περιλαμβάνονται στην αφήγηση ως προμήνυμα κάποιου κακού, μια δυσοίωνα εξέλιξη για τους αυτοκράτορες και την αυτοκρατορία συνολικά. Ένα παράδειγμα που αναφέρεται στον ιστορικό του έβδομου αιώνα Θεοφύλακτο Σιμοκάτα είναι χαρακτηριστικό (VII.16)⁷⁴. Η παράδοση αυτή

---

⁷¹ Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 398.

⁷² Charis Messis and Ingela Nilsson. *Constantin Manassès, La Description d'un petit homme: Introduction, texte, traduction et commentaires*, Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik 65 (2015), 169–94· Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 398.

⁷³ Christian Laes, ‘How Does One Do the History of Disability in Antiquity? One Thousand Years of Case Studies’, *Medicina nei Secoli* 23, 2011, 915–46· Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 398.

⁷⁴ Stephanos Efthymiadis, ‘A Historian and his Tragic Hero: A Literary Reading of Theophylaktos Simokattes’ *Ecumenical History*, in R. Macrides (ed.), *Byzantine History as Literature* (Farnham and Burlington, VT, 2010), 181–183· Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 398.

συνεχίστηκε και από μεταγενέστερους ιστορικούς, όπως ο Λέων ο Διάκονος, τον δέκατο αιώνα, ο οποίος αναφέρει τα τερατώδη σιαμαία δίδυμα και ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, τον ενδέκατο αιώνα, ο οποίος αναφέρεται σε ένα τερατώδες παιδί που εκτίθεται δημόσια⁷⁵. Αυτοί επίσης επεδίωξαν να επιτύχουν έναν διττό σκοπό: να ιντριγκάρουν τη φαντασία του κοινού τους και να επισημάνουν μεταφορικά τη διασταύρωση της μοίρας με τις ιστορικές εξελίξεις στην σφαίρα της πολιτικής⁷⁶

---

⁷⁵Michael Attaleiates, *Historia*, ed. E. T. Tsolakis, *Michaelis Attaliatae, Historia*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 50 (Athens, 2011); English tr. A. Kaldellis and D. Krallis (Washington, DC, 2012).

⁷⁶Charis Mesis, 'L'impureté corporelle suprême: La monstruosité à Byzance, ses perceptions et ses élaborations littéraires', in F. Mosetti Casaretto (ed.), *Il corpo impuro e le sue rappresentazioni nelle letterature medievali* (Alessandria, 2012), 163–98. Eftymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 398.

2. Συστήματα υποστήριξης και νομικής προστασίας των ατόμων με αναπηρία στο Βυζάντιο

2.1. Ιστορική προοπτική

Ο ιστορικός λόγος γύρω από τα άτομα με αναπηρία είναι ενδεικτικός των κυρίαρχων κοινωνικών αντιλήψεων που επικρατούσαν σε συγκεκριμένες εποχές. Στο πλαίσιο των αρχαίων πολιτισμών, τα άτομα με αναπηρία συχνά υφίσταντο περιθωριοποίηση και στιγματισμό. Η έννοια της "ετερότητας" προκαλούσε την περιθωριοποίησή τους από την συμμετοχή τους στην κοινωνία, στέλνοντάς τα συχνά στην περιφέρειά της. Το προαναφερθέν μοτίβο διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, αν και με περιστασιακές αποκλίσεις που επηρεάστηκαν από τη θρησκευτική φιλανθρωπία ή τις πολιτιστικές συμβάσεις.

Στις πανάρχαιες κοινωνίες, με παραδείγματα όπως η Μεσοποταμία, η Αίγυπτος, η Ελλάδα και η Ρώμη, η αντίληψη της αναπηρίας συχνά φιλτράρονταν μέσα από το πρίσμα της σωματικά αψεγάδιαστης κατάστασης και της κοινωνικής αξίας. Αυτές οι κοινωνίες έδιναν μεγάλη αξία στη σωματική ανδρεία και είχαν την πεποίθηση ότι τα άτομα με αναπηρία δεν είχαν την ικανότητα να επιτελέσουν αποτελεσματικά τις κοινωνικές τους υποχρεώσεις. Τα άτομα με αναπηρία αντιμετώπισαν, ιστορικά, κοινωνικές συμπεριφορές που διαιώνιζαν την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα άτομα αυτά στιγματίστηκαν άδικα ως "ακάθαρτα" και μάλιστα υπέστησαν θεϊκή τιμωρία, ενισχύοντας περαιτέρω τον διαχωρισμό τους από τον ευρύτερο κοινωνικό ιστό. Η αναπαράσταση των αναπηριών στην ελληνική και ρωμαϊκή λογοτεχνία και τέχνη, συχνά, εκδηλωνόταν ως ενδεικτική της θεϊκής αποδοκιμασίας, δεινώνοντας έτσι τα επικρατούντα αρνητικά συναισθήματα⁷⁷.

2.2. Αναπηρία, φροντίδα και πίστη

Παρά την πληθώρα των πληροφοριών που είναι διαθέσιμες από διάφορες πηγές, η κατανόησή μας για το «Sitz im Leben» των ατόμων με αναπηρία στο Βυζάντιο παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη. Πράγματι, στερούμαστε σημαντικά ολοκληρωμένης γνώσης σχετικά με τις πραγματικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διαβίωναν, το επίπεδο φροντίδας που τους δινόταν μέσα στο οικογενειακό ή το οποιοδήποτε εναλλακτικό περιβάλλον τους και, το σημαντικότερο, την αφομοίωση ή τον αποκλεισμό τους από τον κοινωνικό ιστό. Συχνά, οι αφηγήσεις για θαυμαστά

---

⁷⁷ Αικατερίνη Μοσχίδη, Η αντιμετώπιση των ατόμων με αναπηρίες στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση: βιβλιογραφική ανασκόπηση, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2023.

περιστατικά ξεκινούν με την περιγραφή των εγγενών δυσκολιών της συγκεκριμένης κατάστασης και στη συνέχεια μετατοπίζουν την προσοχή τους στην περίπλοκη πορεία της θεραπείας και της τελικής επίλυσης. Αναγνωρίζοντας την παρουσία της αναπηρίας στη σφαίρα της αιογραφίας, παρατηρεί κανείς ότι αναλαμβάνει μια ανάλογη λειτουργία με άλλες ασθένειες, χρησιμεύοντας ως μέσο για την προβολή των θαυματουργών ικανοτήτων του τιμώμενου αγίου. Κατά συνέπεια, παρατηρούνται φευγαλέες αναφορές στην άτυπη κατάσταση των ατόμων με αναπηρία, με ελάχιστη έμφαση στον προηγούμενο τρόπο ζωής τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η πρωταρχική εστίαση περιστρέφεται γύρω από την καταγγελία της θεωρούμενης ανεπάρκειας των ιατρών στην παροχή θεραπείας. Οι εξαιρέσεις εκδηλώνονται προκειμένου να διαπιστωθεί η αποτελεσματικότητα του θεραπευτικού αγίου στην αντιμετώπιση των διαφόρων καταστάσεων που σχετίζονται με τις παθήσεις και τις κακοδαιμονίες που βιώνουν όσοι ζητούν τη βοήθειά τους.

Ωστόσο, και σε αυτές τις περιπτώσεις, δεν είναι πάντα δυνατό να προσδιοριστεί πλήρως αν ήταν η αλήθεια ή η τέχνη της πειθούς που παρακινούσε έναν συγγραφέα να περιγράψει εκτενώς τις συνθήκες ενός πάσχοντος ατόμου, μαζί με τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο, η οικογένειά του και οι γνωστοί του αντιμετώπισαν την ασθένεια. Στην συλλογή θαυμαστών γεγονότων που αποδίδονται στον Ευγένιο, τον σεβαστό προστάτη-άγιο της Τραπεζούντας στην περιοχή του Πόντου, ο πολυμαθής Ιωάννης Ξιφιλίνος (περ. 1010-75) αναλύει ένα συγκεκριμένο περιστατικό που αφορά έναν Σκύθη στρατιώτη που έπασχε τόσο από κώφωση όσο και από βουβαμάρα (κωφάλαλος). Ο στρατιώτης αυτός, ένας Βάραγγος μισθοφόρος που υπηρετούσε στον βυζαντινό στρατό, συγκινήθηκε όταν αντίκρισε από μεγάλη απόσταση το ιερό προσκυνητάρι που ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Ευγένιο. Σε μια επίδειξη βαθιάς πνευματικής επικοινωνίας, ο στρατιώτης κέτευσε θερμά τον άγιο για την καλοσύνη του, χρησιμοποιώντας τα μεταφορικά "*χειίλη της ψυχής του*", όπως εύγλωττα εκφράζεται μέσα στο κείμενο. Πράγματι, αξίζει να σημειωθεί ότι η εκτενής αφήγηση αντισταθμίζει την έλλειψη συγκεκριμένων λεπτομερειών που παρέχονται σχετικά με το άτομο αυτό⁷⁸.

Παρ' όλα αυτά, ακόμη και με τη χρήση ρητορικής φρασεολογίας, ο αιογράφος δεν δύναται να κρύψει την προκατάληψή του για την κατάσταση αυτού του

---

⁷⁸ Miracles of St Eugenios of Trebizond (BHG 610): ed. and English tr. J. O. Rosenqvist, The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154 (Uppsala, 1996), 170–203.

"αδύναμου" ατόμου: «ο άγιος δεν πρέπει να επιτρέψει να υποταχθεί περαιτέρω από τα αδιάρρηκτα και ακατάλυτα δεσμά, αφού δεν είναι σε τίποτα καλύτερος από ένα ζώο, παρόλο που γεννήθηκε με λογική»⁷⁹. Η επικρατούσα απαξιοτική διάθεση, που αναμφίβολα έχουν πολλοί, υφίσταται μια αυτοκριτική μεταμόρφωση σε μια εναλλακτική αφήγηση ενός θαυματουργικού γεγονότος στην αγιογραφία του Αγίου Πέτρου της Ατροάς († 837), του σεβαστού γενάρχη μιας μοναστικής κοινότητας που βρίσκεται στο μεγαλοπρεπές όρος Όλυμπος στην περιοχή της Βιθυνίας. Υπό το πρίσμα της ανεπιτυχούς επιδίωξης της μητέρας για ιατρική παρέμβαση, παρακαλεί θερμά τον άγιο να χαρίσει ανακούφιση στον πεντάχρονο γιο της, ο οποίος έπασχε από τη γέννησή του από ραχίτιδα, με αποτέλεσμα μια σκελετική και νευρολογική κατάσταση χωρίς μυϊκό ιστό. Η γυναίκα αναγνώρισε ότι η προέλευση αυτής της αναπηρίας αποδίδεται στα πολυάριθμα παραπτώματα που είχε διαπράξει. Αναφέρεται ότι επιδίωξε ενεργά την παρέμβαση του αγίου λόγω της αδυναμίας της να αντέξει να βλέπει την αγωνιώδη ύπαρξη των απογόνων της. Αυτή η αφήγηση έχει ιδιαίτερη σημασία όταν εξετάζεται από διάφορες οπτικές γωνίες. Κυρίως όμως γιατί επιβεβαιώνει ότι η οικογένεια ανέλαβε το ρόλο του πρωταρχικού και φαινομενικά συνεπούς φροντιστή των ανάπηρων μελών της⁸⁰.

Η εικόνα ενός ατόμου με αναπηρία συνοδευόμενο από τον πατέρα ή τη μητέρα του εμφανίζεται συχνά σε θαυματουργές αναφορές. Για παράδειγμα, η μητέρα ενός νεαρού άνδρα ονόματι Στέφανος, ο οποίος βασανιζόταν από δαίμονα, λέγεται ότι τον πήγε στον Άγιο Υπάτιο, ιδρυτή μοναστηριού στην Κωνσταντινούπολη του πέμπτου αιώνα. Ο δαιμονισμένος γιος της ήταν τόσο δυνατός ώστε να μπορεί να νικήσει δέκα άνδρες και να σπάσει τις αλυσίδες του σαν να ήταν κομμάτια ξύλου (κεφ. 40.8). Η περίπτωση του υποδηλώνει ότι, εκτός από τη μητέρα του, θα πρέπει να τον φρόντιζε μια ομάδα ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων των υπηρετών της οικογένειας ή άλλων, για τους οποίους, ωστόσο, δεν βλέπουμε σχεδόν τίποτα στις πηγές. Ένα δεύτερο παράδειγμα παρέχεται από τον Σωφρόνιο της Ιερουσαλήμ στο Θαύμα των Αγίων Κύρου και Ιωάννη, του οποίου το ιερό βρισκόταν στην ύστερη αρχαία Αλεξάνδρεια. Δεκαέξι υπηρέτες, μας λένε, ήταν οι διαδοχικοί κομιστές που μετέφεραν κάποιον

---

⁷⁹ Life of St Irene of Chrysobalanton: ed. and English tr. J. O. Rosenqvist, The Life of St Irene Abbess of Chrysobalanton: A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indices (Uppsala, 1986).

⁸⁰ Life of St Peter of Atroa (BHG 2364): ed. and French tr. V. Laurent, La Vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa, Brussels, 1956. Efthymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 395.

Μηνά, ο οποίος εμφανίζεται πάσχοντας από υδρωπικία (250)⁸¹. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, στο κήρυγμά του σχετικά με τους παραλυτικούς των Ευαγγελίων, εκείνον που ήταν κατάκοιτος για τριάντα οκτώ χρόνια και τον άλλον που βρισκόταν στην Καπερναούμ, επαινεί τις αδιάκοπες προσπάθειές τους να φτάσουν την πηγή της θεραπείας τους. Μάλιστα αναφέρει ότι υπάρχουν αρκετοί μικρόψυχοι και κακεντρεχείς άνθρωποι, οι οποίοι προτιμούν την ασθένειά τους αντί να θεραπεύονται από αυτήν με την συνδρομή βοηθητικών μέσων. Τα άτομα αυτά, όπως υποστηρίζεται, δείχνουν μια προτίμηση να υπομένουν τα δεινά των ασθενειών τους αντί να επωφελούνται από τα πιθανά βελτιωτικά αποτελέσματα που θα μπορούσαν να προκύψουν από τη χρήση βοηθητικών συσκευών. Το συγκεκριμένο απόσπασμα υποδηλώνει ότι στην πραγματικότητα πολλοί άνθρωποι, έπαιρναν την αναπηρία τους ως δεδομένη και, ως εκ τούτου, παραμέλησαν τις ευκαιρίες που είχαν να ζητήσουν βοήθεια είτε από γιατρούς είτε από αγίους θεραπευτές. Υποθέτουμε ότι όσοι ζούσαν μέσα στο πλαίσιο μιας οικογένειας ήταν "απομονωμένοι" μέσα στα όρια ενός ασφαλούς οικιακού πλαισίου, προστατευμένα από τη δημόσια θέα. Αντίθετα, όσοι δεν είχαν οικογενειακό σύστημα υποστήριξης θα βρίσκονταν στον δρόμο ως περιθωριοποιημένοι απόκληροι (PG 51, col. 56/2)⁸²

Η αφήγηση γύρω από το άτομο που γεννήθηκε με ραχίτιδα αποτελεί μια μοναδική μαρτυρία για την επιτυχή αποκατάσταση ενός ατόμου που πάσχει από συγγενή ανωμαλία. Σε γενικές γραμμές, όταν συζητούν για άτομα με προβλήματα όρασης, κινητικότητας ή ακοής, οι αγιογράφοι τείνουν να απέχουν από την παροχή σαφών λεπτομερειών σχετικά με την αιτιολογία αυτών των αναπηριών. Αποφεύγουν να διευκρινίσουν αν η πάθηση είναι συγγενής ή αποκτήθηκε μετά τη γέννηση. Η υποκείμενη λογική αυτής της επιφυλακτικότητας πιθανόν να απορρέει από μια διαφοροποιημένη αντίληψη που σχετίζεται με την πεποίθηση ότι η αποκατάσταση ενός ατόμου που πάσχει από συγγενείς αναπηρίες ανήκε αποκλειστικά στη δικαιοδοσία του θείου, αντί να αποτελεί έργο που πρέπει να αναλάβει οποιοσδήποτε άγιος του οποίου η ικανότητα θεραπείας ήταν εγγενώς περιορισμένη. Η Αγία Φωτεινή, γνωστή για την

---

⁸¹ Miracles of Sts Kyros and John by Sophronios of Jerusalem: ed. N. Fernandez Marcos, Los 'Thaumata' de Sofronio, Contribucion al estudio de la 'Incubatio Cristiana' (Madrid, 1975); French tr. J. Gascou, Miracles des saints Cyr et Jean (BHG 477–9), Paris, 2006. Stephanos Eftymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire," in *Disability in Antiquity*, ed. Christian Laes, Routledge Handbooks Online, London; New York 2016, 395-396.

⁸² John Chrysostom, In paralyticum demissum per tectum (CPG 4370), PG 51, cols 47–64. Eftymiadis, "The Disabled in the Byzantine Empire", 396.

ονομασία της που προέρχεται από την λέξη «φως» είχε τον ρόλο της προστάτιδας των ατόμων που έπασχαν από Φπροβλήματα όρασης και οφθαλμικές παθήσεις. Στην εικονογραφία της τη βλέπουμε να αποκαθιστά την όραση όσων είχαν πέσει θύματα οφθαλμικών παθήσεων που προέρχονταν από τυχαία περιστατικά ή από την ατμοσφαιρική ρύπανση. Υπάρχουν ελάχιστες περιπτώσεις όπου οι άγιοι έχουν επιδείξει την ικανότητα να αποκαθιστούν την όραση σε άτομα που πάσχουν από εκ γενετής τύφλωση, με τις ελάχιστες εξαιρέσεις να περιορίζονται σε νεογνά⁸³.

Η θεραπεία του τυφλού, όπως αναφέρεται στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη, εγείρει ένα άλλο ζήτημα. Η προειδοποίηση του Χριστού προς τους μαθητές του ότι ούτε ο τυφλός είχε αμαρτήσει ούτε οι γονείς του, αλλά «αυτό συνέβη για να φανεί ο λόγος του Θεού στη ζωή του» (Ιωάννης 9:1-3) στόχευε μια προφανώς επικρατούσα νοοτροπία που δεν ήταν άγνωστη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο και συνέχισε να έχει κάποια ισχύ στη χριστιανική κοινότητα. Η περίπτωση της γυναίκας που θεώρησε ότι η αναπηρία του παιδιού της ήταν αποτέλεσμα της δικής της αμαρτίας είναι μόνο μία από τις πολλές⁸⁴.

Στο χριστιανικό Βυζάντιο, η αναπηρία σχετιζόταν με το βάρος της αμαρτίας που βάραινε είτε τον ίδιο τον πάσχοντα είτε τους γονείς του. Η βιβλική πεποίθηση ότι οι ανάπηροι είχαν κατά κάποιο τρόπο απομακρυνθεί από τον Θεό δεν έχασε ποτέ τη δύναμή της τόσο μεταξύ των χριστιανών πατέρων όσο και μεταξύ των απλών πιστών⁸⁵.

Αντίθετα, φαίνεται ότι ο χριστιανικός κόσμος έχει περιορίσει τη σημασία της αρχαιοελληνικής αντίληψης ότι μια σωματική ατέλεια μπορεί να χρησιμεύσει ως κατάλληλο μέσο για την επίτευξη ή την εκδήλωση ενός συγκεκριμένου πνευματικού χαρίσματος (όπως το παράδειγμα του Τειρεσία) ή μιας εξαιρετικής πνευματικής ή σωματικής ικανότητας (όπως αυτή του Ήφαιστου). Ο Δίδυμος ο Τυφλός (313- 398 περίπου), ένας πολυμαθής θεολόγος με εξαιρετική παραγωγικότητα, ο οποίος λέγεται ότι δεν πήγε ποτέ σχολείο, μπορεί να αποτελέσει την εξαίρεση. Η άποψη αυτή μπορεί να ενισχυθεί από το γεγονός ότι η αναπηρία, ακόμη και όταν εκλαμβάνονταν ως ευλογία, δεν τύχαινε σημαντικής εκτίμησης, ακόμη και όταν αφορούσε τους ίδιους τους αγίους. Ο Ανδρέας της Κρήτης (περ.660-740), εξέχων ιεροκήρυκας και

---

⁸³ Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 396.

⁸⁴ Cornelia Horn, B. ‘A Nexus of Disability in Greek Miracle Stories: A Comparison of Accounts of Blindness from the Asklepeion in Epidaurous and the Shrine of Thecla in Seleucia’, in C. Laes, C. F. Goodey and M. L. Rose (eds), *Disabilities in Roman Antiquity: Disparate Bodies A Capite ad Calcem* Leiden, 2013, 115–43. Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 396

⁸⁵ Nicole Kelley, ‘The Deformed Child in Ancient Christianity’, in C. B. Horn and R. R. Phenix (eds), *Children in Late Ancient Christianity* Tübingen, 2009, 199–216. Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 396.

υμνογράφος, αναφέρεται ότι απέκτησε την ικανότητα της ομιλίας σε ηλικία οχτώ ετών, μετά από την πρώτη του Θεία Κοινωνία. Σύμφωνα με τον βιογράφο του, η σωματική ατέλεια του αγίου έγινε αντιληπτή ως απλή προοικονομία της προδιάθεσής του για ησυχία και σιωπή, και δεν θεωρήθηκε ως χαρακτηριστικό που τον καθιστούσε πνευματικά ξεχωριστό⁸⁶. Αντίστοιχα και ο βιογράφος του Ηλία Σπηλαιώτη (περ. 864-960), ενός μοναστηριακού αγίου της Νότιας Ιταλίας που έχασε τα δάχτυλά του μετά από έναν σοβαρό τραυματισμό στην παιδική του ηλικία και πήρε το παρατσούκλι «Μονόχειρας», παρουσιάζει αυτή την αναπηρία ως αιτία της φυγής του από τον κόσμο αργότερα στη ζωή του⁸⁷.

2.2. Επιρροή του Χριστιανισμού στη στάση απέναντι στην αναπηρία στο Βυζάντιο

Η επικράτηση του Χριστιανισμού στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία προκάλεσε μια βαθιά μεταμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με την αναπηρία, όπως έχει ήδη προαναφερθεί. Η έλευση των χριστιανικών δογμάτων και αρχών επέσπευσε μια αξιοσημείωτη μετάβαση από πρακτικές αποκλεισμού και περιθωριοποίησης σε ένα νέο παράδειγμα που χαρακτηρίζεται από συμπόνια, φροντίδα και αναγνώριση της εγγενούς αξίας που διαθέτουν τα άτομα με αναπηρία ως ισότιμα άτομα στην κοινωνία. Οι θεολογικές αρχές του χριστιανισμού, οι οποίες δίνουν προτεραιότητα στη συμπόνια, την αγάπη και την εγγενή αξία της ανθρώπινης ζωής, αποτέλεσαν το θεμέλιο για την προώθηση μιας πιο ολοκληρωμένης και περιεκτικής προοπτικής όσον αφορά τα άτομα αυτά. Η θεολογική πεποίθηση σχετικά με τη δημιουργία κάθε ατόμου κατ' εικόνα του θεού είναι αυτή που επέτρεψε την αναγνώριση της εγγενούς αξίας και τιμής που κατέχει κάθε άτομο, ανεξάρτητα από τις αντίστοιχες ικανότητές του. Οι λόγοι που εκφώνησε ο Ιωάννης Χρυσόστομος, ένας διακεκριμένος θεολόγος και Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, χρησιμεύουν ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αξιοσημείωτης αλλαγής στις αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής. Τα λογοτεχνικά έργα του Χρυσοστόμου υπογράμμιζαν την επιτακτική ανάγκη να αποφεύγεται ο εξοστρακισμός ή η περιφρόνηση των ατόμων με αναπηρία και, αντίθετα, να υποστηρίζεται η δίκαιη μεταχείρισή τους μέσα από τον φακό της ενσυναίσθησης και

---

⁸⁶ *Miracles of St Artemios*: ed. A. Papadopoulos-Kerameus, in *Varia Graeca Sacra* (St Petersburg, 1909), 1–75; English tr. V. S. Crisafulli and J. W. Nesbitt, *The Miracles of St Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, Leiden, 1997. Efstathiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 397.

⁸⁷ Nicole Kelley, ‘The Deformed Child in Ancient Christianity’, in C. B. Horn and R. R. Phenix (eds), *Children in Late Ancient Christianity* (Tübingen, 2009), 199–216. Efstathiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”, 397.

της εκτίμησης. Το άτομο υποστήριζε με πάθος ότι οι πιστοί πρέπει να αντιλαμβάνονται την πράξη της φροντίδας των περιθωριοποιημένων ως εκδήλωση αφοσίωσης στον Χριστό, καλλιεργώντας έτσι συναισθήματα συμπόνιας και προσοχής προς τα άτομα με αναπηρία εντός της κοινότητας⁸⁸.

Τα χριστιανικά δόγματα έχουν ιστορικά υποστηρίξει την καλλιέργεια καλοπροαίρετων και συμπονετικών συμπεριφορών, καλλιεργώντας έτσι μια κουλτούρα αλτρουισμού και ενσυναίσθησης προς τους περιθωριοποιημένους πληθυσμούς, συμπεριλαμβανομένων των ατόμων με αναπηρία. Οι παραβολές που διατύπωσε ο Ιησούς, συχνά, τόνιζαν τη σημασία της φροντίδας ατόμων που αντιμετωπίζουν δυσκολίες, καταδεικνύοντας έτσι μια νοοτροπία που χαρακτηρίζεται από ενσυναίσθηση και συμπεριληπτικότητα. Η παραβολή του καλού Σαμαρείτη, όπως διευκρινίζεται στο Ευαγγέλιο του Λουκά, υπογράμμισε αποτελεσματικά τη θεμελιώδη έννοια της επίδειξης στοργής προς τους συνανθρώπους μας και της προληπτικής προσφοράς βοήθειας σε όσους βρίσκονται σε δεινή κατάσταση. Η προαναφερθείσα αφήγηση άσκησε ουσιαστική επιρροή στη διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με τα άτομα με αναπηρία, καθώς υπογράμμισε την ηθική επιταγή της παροχής βοήθειας σε όσους έχουν ανάγκη βοήθειας, ανεξάρτητα από τη σωματική ή πνευματική τους κατάσταση⁸⁹.

Το επίκεντρο του χριστιανισμού έγκειται στην ισονομία των πιστών του και στην έννοια της πνευματικής συλλογικότητας, η οποία αποτέλεσε άμεση πρόκληση για τις επικρατούσες ιεραρχικές προοπτικές σχετικά με τις αναπηρίες. Τα άτομα με αναπηρία θεωρούνταν αξιόλογα συστατικά της χριστιανικής κοινότητας, που διέθεταν δικαίωμα σωτηρίας και άξιζαν βοήθειας. Οι περιπτώσεις θαυματουργών θεραπειών που αποδίδονται στον Ιησού, όπως καταγράφονται στις ευαγγελικές διηγήσεις, χρησιμεύουν για να τονίσουν τις έννοιες της συμπεριληπτικότητας και της αποκατάστασης. Οι αφηγήσεις που παρουσιάζονται εδώ χρησιμεύουν για να καταδείξουν την υπέρβαση της θεϊκής δύναμης πέρα από τα όρια των φυσικών περιορισμών, ενισχύοντας έτσι την αντίληψη ότι τα άτομα με αναπηρία κατέχουν νόμιμη θέση στο κοινωνικό πλαίσιο. Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο να αναφερθεί ότι η ίδρυση της Μονής του Αγίου Πολυεύκτου, από την αυτοκράτειρα Ευφροσύνη, αποτελεί παράδειγμα της ενσάρκωσης της χριστιανικής φιλανθρωπίας στην πράξη.

---

⁸⁸ Καραμήτσιου, *Το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας*.

⁸⁹ Γεωργία Λάζου, *Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στην Αναπηρία και ιδιαίτερα στην Αναπηρία Όρασης, μεταπτυχιακή εργασία*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2021.

Μέσω της ίδρυσης ενός μοναστικού ιδρύματος αφιερωμένου αποκλειστικά στη στέγαση και την ευημερία των ατόμων που πάσχουν από προβλήματα όρασης και ακοής, η Ευφροσύνη ενσάρκωσε αποτελεσματικά την αταλάντευτη αφοσίωση του χριστιανισμού στην παροχή συμπονετικής φροντίδας και αταλάντευτης υποστήριξης σε όσους αντιμετωπίζουν αναπηρίες. Η λατρεία των αγίων, οι οποίοι φέρονται να είχαν θαυματουργές θεραπευτικές ικανότητες, άσκησε βαθιά επιρροή στη διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με τις αναπηρίες. Οι άγιοι, με παράδειγμα την αξιοσέβαστη μορφή του Αγίου Παντελεήμονα, ο οποίος συνήθως αναφέρεται ως «Μεγαλομάρτυρας» και «Θεραπευτής», έχαιραν μεγάλης εκτίμησης λόγω της ικανότητάς τους να παρέχουν θεραπεία σε άτομα που έπασχαν από ασθένειες και αναπηρίες⁹⁰.

Η έννοια της θείας πρόνοιας, όπως εισάγεται από τη χριστιανική θεολογία, χρησιμεύει για να υπογραμμίσει την ολοκληρωμένη φύση του σχεδίου του Θεού, το οποίο επεκτείνεται ώστε να περιλαμβάνει όλα τα άτομα, ανεξάρτητα από τις αναπηρίες τους. Αυτή η συγκεκριμένη προοπτική έθεσε υπό αμφισβήτηση την αντίληψη ότι οι αναπηρίες είναι συνέπεια θείκης τιμωρίας και, αντίθετα, υποστήριξε μια πιο περίπλοκη κατανόηση της πολύπλευρης φύσης του ανθρώπου. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι οι βυζαντινοί θεολόγοι και λόγιοι, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την εμβληματική μορφή του Μάξιμου του Ομολογητή, ασχολήθηκαν με βαθύ στοχασμό σχετικά με την περίπλοκη έννοια της θείας πρόνοιας και την περίπλοκη σύνδεσή της με την παρουσία των αναπηριών στο μεγάλο μωσαϊκό του γενικού σχεδίου του Θεού. Οι λογοτεχνικές συνεισφορές του συγγραφέα έχουν προωθήσει σημαντικά μια πιο ενσυναισθητική κατανόηση των αναπηριών, δίνοντας έμφαση στην εγγενή σύνδεση μεταξύ των ξεχωριστών περιστάσεων κάθε ατόμου και ενός ευρύτερου, υπερβατικού σχεδίου.⁹¹

Η απεικόνιση των ατόμων με αναπηρία στη θρησκευτική τέχνη χρησιμεύει επίσης ως διαφωτιστικός φακός μέσω του οποίου μπορούμε να εξετάσουμε τις εξελισσόμενες προοπτικές που διαμορφώθηκαν από την επιρροή του χριστιανισμού. Οι βυζαντινές εικόνες και τα έργα τέχνης απεικόνιζαν τα άτομα με αναπηρία ως αξιοσέβαστα μέλη της χριστιανικής κοινότητας. Συχνά τα βλέπουμε να λαμβάνουν ευλογίες από αγίους ή να συμμετέχουν στην κοινή λατρεία. Το φαινόμενο του

---

⁹⁰ M. Miles, "Some Influences of Religions on Attitudes towards Disabilities and People with Disabilities", *Journal of Religion, Disability & Health*, 6/2-3, 2002, 117-129.

⁹¹ Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford Calif. 1997.

χριστιανικού μαρτυρίου λειτούργησε ως καταλύτης για την ανάδειξη των ατόμων με αναπηρία μέσα στην κοινότητα, αμφισβητώντας αποτελεσματικά την επικρατούσα - από το παρελθόν- πεποίθηση ότι η αναπηρία ήταν ένδειξη θεϊκής δυσμένειας. Οι μάρτυρες που είχαν αναπηρίες θεωρήθηκαν ως εξαιρετικά εμπνευσμένα παραδείγματα ακλόνητης πίστης και ακατάβλητου σθένους, ενισχύοντας έτσι τον μετασχηματιστικό χαρακτήρα της επίδρασής τους στις κοινωνικές προοπτικές⁹². Αυτές οι ιστορίες υπογράμμιζαν την ιδέα ότι ο Θεός αποδέχεται τα άτομα όπως είναι και ότι οι αναπηρίες μπορούν να ξεπεραστούν μέσω της πίστης⁹³.

2.3. Άγιοι και θαυματουργές ιστορίες

Η λατρεία των αγίων και η αφήγηση θαυματουργών ιστοριών άσκησαν καθοριστική επιρροή στη διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με την αναπηρία στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Οι άγιοι εκτιμούνταν ως αποτελεσματικοί μεσίτες που είχαν την ικανότητα να επιτυγχάνουν την αποκατάσταση της υγείας των ασθενών, την αποκατάσταση της όρασης των ατόμων με προβλήματα όρασης και τον μετριασμό διαφόρων παθήσεων, συμπεριλαμβανομένων των αναπηριών. Οι προαναφερθείσες αφηγήσεις θαυμάτων όχι μόνο δημιούργησαν ένα αίσθημα αισιοδοξίας και παρηγοριάς στα άτομα με αναπηρία και στις οικογενειακές τους μονάδες, αλλά έπαιξαν επίσης καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη μιας πιο ολοκληρωμένης αλλαγής της επικρατούσας κοινωνικής στάσης απέναντι στην αναπηρία στο βυζαντινό περιβάλλον. Η αφήγηση γύρω από τον Άγιο Μηνά, μια σεβαστή μορφή στο χώρο του βυζαντινού χριστιανισμού, περιλαμβάνει πληθώρα μαρτυριών που αφορούν θαυματουργές πράξεις θεραπείας. Ένα πλήθος από αυτά τα θαυμαστά γεγονότα αφορούσαν την αποκατάσταση της σωματικής ευεξίας και την αποκατάσταση των κινητικών ικανοτήτων σε άτομα με αναπηρίες. Οι αφηγήσεις τόνιζαν την ικανότητα του αγίου να επιφέρει βαθιές αλλαγές στη ζωή των ατόμων και να απαλύνει τα βάσανά τους, ενισχύοντας έτσι την αντίληψη ότι οι αναπηρίες δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως ανυπέβλητα εμπόδια. Οι αφηγήσεις που περιγράφουν θαυματουργικά γεγονότα παρουσιάζουν άτομα με αναπηρία που συμμετέχουν ενεργά στις δικές τους διαδικασίες θεραπείας⁹⁴. Οι προαναφερθείσες αφηγήσεις δίνουν

---

⁹² Scott M. Williams, *Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology*, Routledge, Taylor and Francis Group, London; New York 2020.

⁹³ Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*.

⁹⁴ Γ.Αρβανιτάκης, «Χριστιανικά σύμβολα. Αι «Ευλογίαι» του αγίου Μηνά», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, Β' έτος, 1925.

σημαντική έμφαση στην ύψιστη σημασία της πίστης, της ακλόνητης αποφασιστικότητας και της υποχρέωσης να ζητούν τη μεσολάβηση των αγίων. Αυτή η συλλογική προσέγγιση επιτρέπει στα άτομα με αναπηρία να αναλάβουν το ρόλο του καταλύτη για μια ριζική αλλαγή στη ζωή τους⁹⁵.

Ο Άγιος Δημήτριος, ένα σεβαστό πρόσωπο στο χώρο του βυζαντινού χριστιανισμού, συγκέντρωσε μεγάλο θαυμασμό λόγω της ικανότητάς του να πραγματοποιεί θαυματουργές θεραπείες. Η διήγηση σχετικά με ένα άτομο με αναπηρία που κατέφυγε συρόμενο προς το ιερό του αγίου για να ζητήσει θεραπεία, αλλά στη συνέχεια βίωσε μια θαυματουργική αποκατάσταση της ικανότητάς του να περπατάει, χρησιμεύει ως παράδειγμα της έννοιας της ενδυνάμωσης και της θεραπείας που διευκολύνεται από τη θεία παρέμβαση⁹⁶. Η αφήγηση αυτή αποτελεί αποτελεσματικό παράδειγμα της ακλόνητης αποφασιστικότητας του ατόμου με αναπηρία και της βαθιάς επιρροής της πίστης στην επίτευξη προσωπικής μεταμόρφωσης. Οι αφηγήσεις των θαυμάτων μετέφεραν αποτελεσματικά την έννοια ότι οι αναπηρίες δεν μειώνουν σε καμία περίπτωση την εγγενή πνευματική αξία ενός ατόμου. Οι αλληλεπιδράσεις των αγίων με τα άτομα με αναπηρία χρησίμευσαν ως μαρτυρία για το δίκαιο δικαίωμα των θείων ευλογιών, της συμπνευματικής φροντίδας και της ένταξης στη χριστιανική κοινότητα⁹⁷. Στις βυζαντινές εικόνες απεικονίζονταν συχνά παραστάσεις στις οποίες οι άγιοι επέφεραν την αποκατάσταση της σωματικής ευεξίας και υγείας σε άτομα που έπασχαν από αναπηρίες. Οι προαναφερθείσες εικόνες λειτουργούσαν ως οπτικά ερεθίσματα που μετέδιδαν αποτελεσματικά τη βαθιά ενσυναίσθηση των αγίων, καθώς και τη βαθιά ριζωμένη πεποίθηση ότι η θείκη καλοσύνη υπερέβαινε κάθε φυσικό περιορισμό. Η μελέτη που διεξήχθη από τους Naniopoulos et al. (2015) απεικόνιζε άτομα με αναπηρία να λαμβάνουν ευλογίες, λειτουργώντας ως συμβολική αναπαράσταση της ένταξης και ενσωμάτωσής τους στην κοινότητα.

Στον Άγιο Παντελεήμονα, έναν σεβάσιμο χριστιανό μάρτυρα, φέρεται να αποδόθηκαν εξαιρετικές θεραπευτικές ικανότητες. Η λατρεία του εκτεινόταν σε όλη την έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ωθώντας πολλά άτομα να ζητούν τη

---

⁹⁵ Grace Stafford, "Early Christian Female Pilgrimage to the Shrines of Saint Menas, Saint Simeon the Elder, and Saint Thecla", *Studies in Late Antiquity* 3/2, 2019, 251-293.

⁹⁶ Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρη. «Μολυβδόβουλλα με απεικόνιση σκηνής από τοβίο του Αγίου Δημητρίου». *ΔΧΑΕ*, 23, 2011, 149-154.

⁹⁷ Alice-Mary Maffry Talbot, Scott Fitzgerald Johnson, *Miracle Tales from Byzantium*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 2012.

μεσολάβησή του σε θέματα θεραπείας, ιδίως όσον αφορά αναπηρίες και ασθένειες.⁹⁸ Οι αφηγήσεις γύρω από τις εξαιρετικές πράξεις θεραπείας που αποδίδονταν σε σεβάσμιες μορφές, όπως ήταν και ο Άγιος Παντελεήμονας, ενίσχυαν την ιδέα ότι οι ασθένειες μπορούσαν να απαλυνθούν με θεία μεσολάβηση, επιβεβαιώνοντας έτσι την άποψη ότι τα άτομα με αναπηρίες άξιζαν βοήθεια και συμπάθεια⁹⁹.

Σε συνδυασμό με τις θαυματουργικές πράξεις θεραπείας που αποδίδονταν στους αγίους, η προσκύνηση των ίδιων των ανάπηρων αγίων αποτελούσε μια συναρπαστική μαρτυρία για τις αρετές της ανθεκτικότητας και της πνευματικής δύναμης. Τα άτομα με αναπηρία, τα οποία στη συνέχεια αναγνωρίστηκαν ως άγιοι, λειτουργούσαν ως πηγή έμπνευσης και ελπίδας για τα άτομα που αντιμετώπιζαν αντίστοιχες αντιξοότητες¹⁰⁰.

2.4. Η ιατρική στα έργα του Άγιου Ιγνατίου

Οι ιατρικές μεταφορές που χρησιμοποιεί ο Άγιος Ιγνάτιος στα έργα του χρησιμεύουν ως σημαντικά γνωστικά εργαλεία και αναφέρουν επίσης απτές κοινωνικές επιπτώσεις, τόσο μέσα στο άμεσο περιβάλλον τους όσο και καθώς αφομοιώνονται και διαδίδονται μέσα στον χρόνο, διαμορφώνοντας έτσι τον εκκολλαπτόμενο χριστιανικό διάλογο σχετικά με την ευημερία και την εξασθένιση κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας. Ο Άγιος Ιγνάτιος παρουσιάζει με οξυδέρκεια τη μεταφορική απεικόνιση του Χριστού με την ιδιότητα του ειδικευμένου γιατρού. Επίσης, αναδεικνύει την ιδιότητα του Ιησού ως ιατρού-θεραπευτή, τοποθετώντας τον ως το κυριότερο χαρακτηριστικό ανάμεσα σε μια πληθώρα τίτλων και ιδιοτήτων. Κατά τη διεξαγωγή μιας πιο σχολαστικής εξέτασης του πλαισίου που περιλαμβάνει το παρακάτω συχνά αναφερόμενο απόσπασμα, γίνεται φανερό ότι ο Άγιος Ιγνάτιος ενσωματώνει επιδέξια διάφορες έννοιες που προέρχονται από τον τομέα της ιατρικής για να διαμορφώσει ένα μεταφορικό αμάλγαμα. Αυτό το μείγμα δεν περιλαμβάνει μόνο ένα χριστολογικό στοιχείο αλλά έχει επίσης σημαντική συνάφεια με την εκκλησιολογία:

«Διότι υπάρχει ένας ιατρός (ίατρός), σαρκικός και πνευματικός, γεννημένος και αγέννητος, Θεός που ήρθε με σάρκα, αληθινή ζωή μέσα στο θάνατο, και από τη Μαρία

---

⁹⁸ Α.Σ.Κουκιάρης, «Εικόνα του αγίου Παντελεήμονος με σκηνές του βίου του στη μονή Σινά», *ΔΧΑΕ*, 27, 2006, 233-244.

⁹⁹ Liz James, "Senses and sensibility in Byzantium", *Art History*, 27, 2004, 522-537

¹⁰⁰ Constantinos Athanasopoulos, "The Philosophy of Philokalia: The Culture and Life of Beauty in the East", *Analele Universității din București – Seria Filosofie*, 70/1, 2021, 13-74.

και από τον Θεό, πρώτος υποκείμενος στον πόνο και πέρα από τον πόνο, ο Ιησούς Χριστός, ο Κύριός μας»¹⁰¹.

Οι αρχαίοι λόγιοι της ιατρικής υποστήριζαν ότι οι ασθένειες μπορούσαν να μεταδοθούν σε ένα άτομο μέσω του άμεσου περιβάλλοντός του, αν και υπήρχαν διαφορετικές ιατρικές δοξασίες σχετικά με τους μηχανισμούς που διέπουν αυτές τις μεταδόσεις. Ορισμένοι ιατροί υποστήριζαν ότι η ατμόσφαιρα μπορεί να φιλοξενεί επιβλαβή συστατικά, τα οποία στην καθομιλουμένη αναφέρονται ως "σπόροι" και τα οποία πιστεύεται ότι προέρχονται από ουράνια σώματα, από χειρσαίες πηγές όπως οι βάλτοι ή από τη σήψη νεκρών οργανισμών. Η προαναφερθείσα θεωρία έχει αντιμετωπιστεί με σκεπτικισμό από αρκετούς μελετητές της ιατρικής, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο πρωταρχικός παράγοντας πίσω από τις επιδημίες και άλλες ασθένειες έγκειται στο κλίμα καθαυτό, καθώς και στις διακυμάνσεις που υφίσταται κατά τη διάρκεια των εποχών, οι οποίες φαίνεται να συμβάλλουν στη διάδοση των εν λόγω ασθενειών σε έναν συγκεκριμένο πληθυσμό¹⁰². Τα διάφορα μέσα που αναφέρονται, καταδεικνύουν το εύρος των επιλογών που πρέπει να σταθμίσει ο επίσκοπος για να θέσει τους αιρετικούς σε υποταγή, όπως αναφέρει ο Άγιος Ιγνάτιος. Στην πραγματικότητα, αυτά τα φάρμακα ταιριάζουν με τα συμπτώματα που συνδέονται με διάφορες ασθένειες, όπως κάποια περιστατικά πανούκλας και επιδημίες, τα οποία περιγράφονται στην ιατρική βιβλιογραφία, και αναφέρουν ως συμπτώματα πληγές, φλύκταινες και πυρετό. Ο Άγιος Ιγνάτιος παραθέτει ένα ιατρικό απόφθεγμα του Γαληνού σύμφωνα με το οποίο «ένα φάρμακο δεν μπορεί να ταιριάζει σε όλα τα σώματα» και χρησιμοποιεί ορολογία παρόμοια με αυτήν του Γαληνού σχετικά με την επούλωση των πληγών με επιθέματα. Η μεταφορική χρήση τέτοιων ιατρικών συμβουλών ήταν συνηθισμένη στην αρχαία ρητορική ως συμβουλή για την υιοθέτηση φαρμάκων κατάλληλων για την περίπτωση. Η άποψη του Αγίου Ιγνατίου είναι ότι κάθε περίπτωση πρέπει να εξετάζεται και να αντιμετωπίζεται ξεχωριστά, σύμφωνα με την κρίση του επισκόπου για το ποια προσέγγιση θα ήταν η πιο σοφή¹⁰³.

---

¹⁰¹ Vivian Nutton, *Ancient Medicine*, Routledge, London 2004, 26.

¹⁰² Jacques Jouanna, "Air, Miasma and Contagion in the Time of Hippocrates and the Survival of Miasmas in Post-Hippocratic Medicine (Rufus of Ephesus, Galen and Palladius)," in *Greek Medicine from Hippocrates to Galen*, ed. Philip J. van der Eijk, Brill, Leuven 2012, 125.

¹⁰³ Galen, *Comp. Med. Gen. 2.1* (Kühn, CGO 13.468–9). Anna Rebecca Solevåg, "Christ, the Physician, and His Deaf Followers Medical Metaphors in the Letters of Ignatius of Antioch", in S. R. Holman, C.L. de Wet, J.L. Zecher (eds.) *Disability, Medicinem and Healing Discourse in Early Christianity*, Routledge, London 2023.

Οι ιατρικές μεταφορές που χρησιμοποιεί ο Άγιος Ιγνάτιος στις επιστολές του δεν είναι απλώς ρητορικά σχήματα. Αντιθέτως, χρησιμοποιούνται ως εργαλεία και έχουν επιλεγεί σκόπιμα για να μεταφέρουν αποτελεσματικά το επιδιωκόμενο μήνυμά του. Σύμφωνα με την Mayer (2018), η χρήση των ιατρικών μεταφορών στην παλαιοχριστιανική λογοτεχνία παρουσιάζει σημαντική ποικιλομορφία. Γι'αυτό και είναι σημαντικό να εξεταστούν προσεκτικά οι συγκεκριμένες επιλογές του κάθε συγγραφέα, καθώς οι επιλογές αυτές χρησιμεύουν ως κλειδί για την εισαγωγή μας στις προσωπικές θεολογικές τους αντιλήψεις. Επιπλέον, προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τους τρόπους με τους οποίους οι αντιλήψεις αυτές διασταυρώνονται και αποκλίνουν από εκείνες άλλων χριστιανών στοχαστών¹⁰⁴. Στην περίπτωση του Αγίου Ιγνατίου, το μεταφορικό παράδειγμα του Χριστού ως γιατρού ενδέχεται να προήλθε από την εναντίωσή του στον δοκητισμό¹⁰⁵. Ο ίδιος τάχθηκε σθεναρά υπέρ της ενσάρκωσης, της φυσικής υπόστασης του σώματος του Χριστού και του αληθινού πόνου και θανάτου του. Οι αναφορές στη γέννησή του από τη Μαρία (π.χ. Εφεσ. 7.2, 18.2, Τρ. 9.1), η συγγενεία του με τον Δαβίδ (Εφεσ. 7.2, Τρ. 9.1) και η επιμονή σε ένα φυσικό σώμα ακόμη και μετά την ανάσταση (π.χ. Σμ. 1-2) υπογραμμίζουν αυτή την πεποίθησή του. Η αναφορά στον Χριστό ως γιατρό-θεραπευτή παρουσιάζεται ως μέρος μιας χριστολογικής δήλωσης στην οποία η δυαδικότητα του Χριστού ως Θεού και ανθρώπου είναι ένα σημαντικό σημείο. Επιπλέον, ενδιαφέρεται για το φυσικό σώμα, όχι μόνο του Χριστού, αλλά και των επισκόπων. Χρησιμοποιεί το ίδιο ζεύγος λέξεων, "σαρκικός" και "πνευματικός" για να περιγράψει και τα δύο (Εφ. 7.2, Πολ. 2.2). Ο Άγιος Ιγνάτιος δεν αντιμετώπιζε τη σάρκα και το πνεύμα ως ασυμβίβαστα, πηγαίνοντας ενάντια τόσο στην ελληνιστική παράδοση όσο και στην Παύλεια θεολογία. Επίσης, δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σωματικότητα των στοιχείων της Ευχαριστίας, τα οποία επιμένει ότι είναι η σάρκα και το αίμα του Χριστού (π.χ. Σμ. 7.1, Ρωμ. 7.3). Αυτή η εστίαση στο φυσικό σώμα, η οποία οφείλεται στην στάση του ενάντια στον δοκητισμό μπορεί να βρίσκεται και πίσω από τη χρήση αυτών των ιδιαίτερων ιατρικών μεταφορών, οι οποίες επίσης προτάσσουν την υλικότητα του σώματος¹⁰⁶.

---

¹⁰⁴ Wendy Mayer, "Medicine and Metaphor in Late Antiquity." *Studies in Late Antiquity* 2/4 2018, 462.

¹⁰⁵ Emma J. Edelstein and Ludwig Edelstein, *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*, vol. 2, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1998, 153.

¹⁰⁶ Mayer, "Medicine and Metaphor in Late Antiquity," 462. Solevåg, "Christ, the Physician...", 19-20.

Η χρήση του αμάλαμα του Χριστού ως ιατρού χρησιμεύει ως ρητορικός μηχανισμός που χρησιμοποιείται για να εξηγήσει δύο εξέχοντα μοτίβα που διακρίνονται στο επιστολικό σώμα του Ιγνατίου: τις ανησυχίες του σχετικά με τις αιρετικές πεποιθήσεις και την ένθερμη υποστήριξή του προς την επισκοπική εξουσία. Η χρήση των εικόνων από τον Ιγνάτιο χρησιμεύει για να καθιερώσει έναν συσχετισμό μεταξύ του χριστιανισμού και της κατάστασης καλής υγείας, ενώ η αίρεση απεικονίζεται ως συνδεδεμένη με το διαταραγμένο βασίλειο της ασθένειας. Επιπλέον, η αίρεση απεικονίζεται επίσης ως συνυφασμένη με τις αδάμαστες πτυχές της φύσης, που περιλαμβάνουν άγρια θηρία και τοξική χλωρίδα. Ο Mayer υπογραμμίζει με οξυδέρκεια τη διάχυτη επιρροή των συμβατικών κοινωνικο-ιατρικών αντιλήψεων, όπως η εννοιολόγηση του κακού ως ασθένειας ή η αντίληψη μιας κοινωνικής οντότητας ως ασθενούς όταν στερείται αρμονίας, στο πεδίο του χριστιανικού λόγου κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας. Ο πρωταρχικός ισχυρισμός που διατυπώνεται στο επιστημονικό της άρθρο περιστρέφεται γύρω από την καθυστερημένη αναγνώριση από τους ακαδημαϊκούς της απόκλισης μεταξύ της κυριολεκτικής και της μεταφορικής διάστασης εντός των παλαιοχριστιανικών κειμένων. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι διάφορες πολιτισμικά κανονιστικές έννοιες συνέβαλαν σε αυτό το φαινόμενο, συμπεριλαμβανομένης της αντίληψης της φιλοσοφίας και της ιατρικής ως αλληλένδετων μορφών θεραπείας, της ευρείας υιοθέτησης ασκητικών πρακτικών ως μέσου για την καλλιέργεια τόσο της σωματικής όσο και της πνευματικής ευεξίας και της κατανόησης της ρητορικής ως θεραπευτικού εργαλείου.¹⁰⁷

Στην Επιστολή του Αγίου Ιγνατίου *Προς τους Τραλλιανούς* χρησιμοποιεί μια ενδιαφέρουσα μεταφορά από την άποψη της αναπηρίας: «*Να είστε κουφοί [κωφώθητε] όταν κάποιος σας μιλάει εκτός από τον Ιησού Χριστό*» (Ign. Trall 9.1). Το ρήμα κωφός σημαίνει μουδιάζω, βάζω σε σιωπή ή γίνομαι κουφός, και το επίθετο κωφός αναφέρεται συνήθως στο να είσαι βουβός, κωφός ή και τα δύο¹⁰⁸. Ο Christian Laes υποστηρίζει ότι στο πλαίσιο του προφορικού πολιτισμού που επικρατούσε στην αρχαία Μεσόγειο, η αλληλεξάρτηση της ομιλίας και της ακοής ήταν υψίστης σημασίας, καθώς αποτελούσε κρίσιμη προϋπόθεση για την ενεργό συμμετοχή στο κοινωνικό πλαίσιο. Η ιστορική αντίληψη της αφωνίας και της κώφωσης περιστρεφόταν συχνά γύρω από την έννοια της γνωστικής εξασθένησης ή της πνευματικής πάθησης. Ενώ, η τύφλωση έχει

---

¹⁰⁷ Mayer, "Medicine and Metaphor in Late Antiquity," 460.

¹⁰⁸ BDAG and LSJ, s.v. "κωφός."

ερμηνευτεί κατά καιρούς με θετικό τρόπο, όπως φαίνεται από την αρχετυπική μορφή του τυφλού μάντη, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο για την κώφωση. Μέσα στα όρια αυτού του συγκεκριμένου αποσπάσματος, είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε τη μετατροπή της κώφωσης από ένα αρνητικό χαρακτηριστικό σε ένα γνώρισμα που διαπνέεται από θετικές συνδηλώσεις. Αυτή η μεταστροφή της πρόσληψης της κώφωσης ήταν κάτι που οι παραλήπτες της επιστολής θα έπρεπε να επιδιώξουν¹⁰⁹.

Η θετική αξία που δίνει ο Άγιος Ιγνάτιος στην κώφωση δεν περιορίζεται σε περιπτώσεις ψευδοκηρύγματος. Οι αναφορές στην κώφωση και τα κλειστά αυτιά συνδέονται επίσης με μια άλλη θεματική που εντοπίζεται στις επιστολές του Ιγνατίου, αυτή της σιωπής¹¹⁰. Όπως αναφέρει, η ικανότητα της σιωπής είναι χαρακτηριστικό του Χριστού και πρέπει να υπάρχει και στους πιστούς του:

«Είναι προτιμότερο να σιωπάς [σιοπαῖν] και να υπάρχεις παρά να μιλάς και να μην υπάρχεις. Καλό είναι να διδάσκεις, αν αυτός που μιλάει ενεργεί κιόλας. Διότι υπήρξε ένας δάσκαλος που μίλησε κι αυτός και συνέβη. Και ὅσα ἔπραξε, ἐνῶ ἔμεινε σιωπηλός [ἄ σιγῶν], εἶναι ἄξια τοῦ πατέρα. Ὅποιος κατέχει πραγματικά τὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ἱκανός νὰ ἀκούσει καὶ τὴ σιωπὴ του [τῆς ἡσυχίας αὐτοῦ]. Θα εἶναι, κατὰ συνέπεια, τέλειος, ενεργώντας μέσω αὐτῶν που λέει και γινόμενος κατανοητός μέσω αὐτῶν που δεν λέει [δι' ὧν σιγᾶ γινώσκῃται]» (Ιγν. Εφεσ. 15,1-2).

Επιπλέον, το άθικτο, αριμελές σώμα δεν είναι το απόλυτο ιδανικό. Επομένως, δεν υπάρχει λόγος η αναπηρία να συνδέεται με μια αρνητική στάση. Αντιθέτως, μπορούμε να εντοπίσουμε μια ανατροπή των αφηγηματικών μοτίβων, όπου η εικόνα ακολουθεί μια άλλη λογική:

«Και αν το δεξί σου χέρι σε κάνει να αμαρτάνεις, κόψ' το και πέταξέ το- είναι προτιμότερο να χάσεις ένα από τα μέλη σου, παρά ολόκληρο το σώμα σου να πάει στην κόλαση» (Ματθ. 5:29-30).

Σε αυτόν τον αφορισμό, η αναπηρία συντάσσεται με τη σωτηρία και ένα υγιές, ικανό σώμα συντάσσεται με τη δυνατότητα να αμαρτήσει κανείς και έτσι να πάει στην κόλαση. Η Candida Moss έχει επισημάνει ότι αυτή η ρήση του Ιησού έρχεται σε

---

¹⁰⁹ Christian Laes, “Silent History? Speech Impairment in Roman Antiquity,” in Christian Laes, C. F. Goodey, and M. Lynn Rose (eds.) *Disabilities in Roman Antiquity: Disparate Bodies a Capite ad Calcem*, Brill, Leiden 2013, 153–5. Solevåg, “Christ, the Physician...”, 21.

¹¹⁰ Martha L. Rose, *The Staff of Oedipus: Transforming Disability in Ancient Greece*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2003, 72, 76–7.

αντίθεση με τις ιστορίες θεραπείας που επιδιώκουν τη σωματική τελειότητα και την πιο συνηθισμένη βιβλική σύνδεση της αναπηρίας με την αμαρτία. Ομοίως, οι δηλώσεις του Αγίου Ιγνατίου για την κώφωση και τη σιωπή ανοίγουν ένα χώρο για να σκεφτούμε τις αισθητηριακές βλάβες ως θετικά σωματικά χαρακτηριστικά, ευθυγραμμισμένα με την καλή μαθητεία του πιστού και τη Χριστιανικότητα¹¹¹.

Ο Άγιος Ιγνάτιος χρησιμοποιεί επίσης τις εικόνες των μη-τυπικών σωμάτων με θετικό πρόσημο στην περιγραφή του εαυτού του. Στην επιστολή *Προς τους Ρωμαίους* αντλεί από την περιγραφή του Παύλου για τον εαυτό του που υπάρχει στην *Προς Κορινθίους Α΄*, 15 και στην οποία αποκαλεί τον εαυτό του «έκτρωμα»: "Εγώ όμως ντρέπομαι να ονομάζομαι ένας από αυτούς- διότι δεν είμαι καθόλου άξιος, ως ο ελάχιστος από αυτούς και έκτρωμα" (Ιγν. Ρωμ. 9.2). Ο όρος έκτρωμα χρησιμοποιήθηκε ως περιφρονητικός όρος και συνδέει το σώμα του με το τερατώδες και το παραμορφωμένο. Υπογραμμίζοντας αυτή την ομοιότητα μεταξύ του δικού του σώματος και του σώματος του Παύλου, υποδεικνύει την παρόμοια θέση τους ως συνυποφέροντες στην πίστη. Όπως ο Παύλος υπερηφανεύεται για το χτυπημένο σώμα του, το ίδιο κάνει και ο Άγιος Ιγνάτιος. Η εικονογραφία αυτή ανταποκρίνεται επίσης στην προτροπή προς τους επισκόπους να κουβαλούν τις ασθένειες των άλλων ως καλοί αθλητές, γιατί το να είσαι αθλητής σήμαινε να είσαι ασκητής¹¹².

---

¹¹¹ Candida R. Moss, "Mark and Matthew," in Sarah J. Melcher, Mikeal C. Parsons, and Amos Yong (eds.), *The Bible and Disability. A Commentary*, Baylor University Press, Waco, TX 2017· Solevåg, "Christ, the Physician...", 22-23.

¹¹² Jared Secord, "The Celibate Athlete: Athletic Metaphors, Medical Thought, and Sexual Abstention in the Second and Third Centuries CE", *Studies in Late Antiquity*, 2/4, 2018, 480· Solevåg, "Christ, the Physician...", 23-24.

3. Η αναπηρία στα νομοθετικά κείμενα

Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τα άτομα με σωματική αναπηρία στα νομικά κείμενα μπορεί να μας δώσει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις έννοιες και τις αντιλήψεις της εκάστοτε εποχής. Επιπλέον, μέσα από τα κείμενα αυτά μαθαίνουμε βεβαίως και για την κατάστασή τους, την κοινωνική θέση αυτών των ατόμων, τα δικαιώματα που είχαν ή και τους περιορισμούς των δικαιωμάτων τους, ενδεχομένως. Η αξιολόγηση – κατά μια έννοια - των βλαβών, όπως αυτές αποδίδονται στη νομική ορολογία των νομικών κειμένων, μπορεί να είναι άκρως διαφωτιστική καθώς αντιστακτά την στάση της κοινωνίας απέναντι σε αυτήν την ομάδα ανθρώπων. Η μελέτη της νομοθεσίας μπορεί να μας δείξει αν και κατά πόσο υπάρχει διαφοροποίηση ως προς την κάθε μορφή αναπηρίας. Συγκεκριμένα, μπορούμε να παρατηρήσουμε αν όλες οι βλάβες της υγείας παρουσιάζονται ενοποιημένες υπό τον όρο «αναπηρίες» ή αν υπάρχει ιεράρχηση των σωματικών βλαβών ανάλογα με το μέγεθός τους, σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής. Έτσι, για παράδειγμα, μπορούμε να δούμε σταθμίσεις των βλαβών, μια αισθητηριακή βλάβη να αντιμετωπίζεται νομικά ως χειρότερη από μια ορθοπεδική ή η τύφλωση χειρότερη από τον ακρωτηριασμό ενός μέλους¹¹³.

Τα πρώιμα νομοθετικά έργα πραγματεύονται τρεις κυρίως πτυχές της φυσικής αναπηρίας. Αρχικά αναφέρονται στον περιορισμό και τον αποκλεισμό των ατόμων με αναπηρία από τη συμμετοχή στην δημόσια ζωή, π.χ. την ικανότητά τους να κληρονομήσουν υπό προϋποθέσεις, να μπορούν να καταλάβουν ορισμένα αξιώματα, να παντρευτούν. Επίσης, παρέχεται νομική προστασία στα άτομα με αναπηρία, δηλαδή μπορεί να αναγνωρίζονται στα άτομα με σωματική αναπηρία ορισμένα δικαιώματα, τα οποία δεν έχουν όσοι βρίσκονται σε αντίστοιχες συνθήκες, ωστόσο, είναι σε θέση να εργαστούν. Τέλος, υπάρχουν νομοθετικές ρυθμίσεις για τις αποζημιώσεις σε τραυματίες, όταν αυτοί χάνουν κάποιες σωματικές λειτουργίες τους¹¹⁴.

Ο αποκλεισμός αφορά σε περιορισμούς που επέβαλε η νομοθεσία στα άτομα με αναπηρία ως προς την συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή. Ο Ιουστινιάνειος κώδικας είχε συγκεκριμένες νομοθετικές ρυθμίσεις για τα άτομα με αναπηρία ως προς την ικανότητά τους να πραγματοποιούν περιουσιακές συναλλαγές διαφόρων ειδών,

---

¹¹³Irina Metzler, “Reflections on Disability Medieval Legal Texts: Exclusion – Protection – Compensation,” in Cory James Rushton (ed.) *Disability and Medieval Law History, Literature, Society*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2013b, 19–53.

¹¹⁴Metzler, “Reflections on Disability in Medieval Legal Texts: Exclusion – Protection – Compensation.”

αφορούσε στην δικαιοπρακτική τους ικανότητα, τη δήλωση τελευταίας βούλησης (διαθήκη), την ανάληψη δεσμεύσεων. Η νομοθεσία έκανε διάκριση ανάμεσα σε εκ γενετής και επίκτητες βλάβες. Τα άτομα που ήταν εκ γενετής κωφάλαλοι ή τυφλοί αποκλείονταν από ορισμένες νομικές συναλλαγές ή οι συναλλαγές τους θεωρούνταν μη έγκυρες. Για παράδειγμα, ένα τυφλό άτομο δεν είχε νομικά το δικαίωμα να κάνει διαθήκη. Γενικά, τα άτομα με αισθητηριακές διαταραχές δεν μπορούσαν να είναι νόμιμοι κηδεμόνες ανηλίκων ή άλλων ατόμων που δεν είχαν δικαιοπρακτική ικανότητα. Οι τυφλοί, ωστόσο, είχαν το δικαίωμα να ορίσουν το δικό τους πληρεξούσιο μόνοι τους. Από την άλλη, όλες οι ομάδες ατόμων με αισθητηριακές διαταραχές – τυφλοί, κωφάλαλοι – είχαν το δικαίωμα να γίνουν οι ίδιοι κληρονόμοι¹¹⁵.

Ο αποκλεισμός των ατόμων με φυσική αναπηρία επεκτεινόταν και σε δικαιώματα τα οποία παραχωρούνταν στα αρτιμελή άτομα. Αυτό φαίνεται από την χαμηλή θέση στην οποία βρίσκονται τα άτομα με αναπηρίες, στην σειρά κατάταξης των ατόμων που έχουν το δικαίωμα να πραγματοποιούν νόμιμες συναλλαγές. Στον Θεοδοσιανό κώδικα υπάρχει μια ενότητα, η οποία αναφέρεται στο ποιος μπορεί να διοριστεί δάσκαλος σε ανηλίκους (3.17. “*Detutoribus et curatoribus creandis*”). Έτσι, βλέπουμε για παράδειγμα στο 3.17.4.3 ότι σε περίπτωση που ο σύζυγος μιας μητέρας έχει αποβιώσει, η χήρα μητέρα είχε το δικαίωμα να αιτηθεί την κηδεμονία του ανήλικου τέκνου της (σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις στις οποίες διορίζεται μόνο άνδρας ως δάσκαλος).

“Matres, quae amissis viris tutelam administrandorum negotiorum in liberos postulant, priusquam confirmation officii talis in eas iurev eniat, fateantur actis, ad alias se nubtias non venire.

Αυτό, ωστόσο, μπορεί να συμβεί μόνο κατ’ εξαίρεση όταν ονόμιμος κηδεμόνας δεν υπάρχει ή όταν αυτός δεν είναι ικανός να διαχειρίζεται ούτε την περιουσία του εξαιτίας κάποιας ψυχικής ασθένειας ή σωματικής αναπηρίας. Η πολύπλοκη αυτή νομική κατάσταση μας δείχνει ότι ο κανόνας ήταν τα ανήλικα τέκνα να έχουν έναν αρτιμελή άνδρα ως κηδεμόνα. Όταν όμως, ο μοναδικός άνδρας κηδεμόνας είχε κάποια ψυχική ασθένεια ή σωματική αναπηρία, τότε μόνο, σύμφωνα με τον νόμο, αποδιδόταν η κηδεμονία στη μητέρα. Επομένως, υπό κανονικές συνθήκες μια γυναίκα δεν μπορούσε να έχει τέτοιου είδους νομικά δικαιώματα. Ταυτόχρονα, αυτό σημαίνει, ότι σύμφωνα

---

¹¹⁵Metzler, “Reflections on Disability in Medieval Legal Texts: Exclusion – Protection – Compensation.”

με τον συγκεκριμένο νόμο η σωματική βλάβη στον άνδρα χαρακτηρίζεται ως αναπηρία με την σύγχρονη έννοια του όρου, και ο άνδρας αυτός αποκλείεται από κάποια δικαιώματα και δραστηριότητες, οι οποίες κατά τα άλλα συνδέονται με την ιδιότητα του αρσενικού. Για τις γυναίκες, αντιθέτως, η φυσική κατάσταση, δηλαδή είτε με σωματικές βλάβες είτε αρτιμελείς, μικρή σημασία έχει από νομική άποψη, καθώς αυτές ήταν κατά κανόνα αποκλεισμένες από την άσκηση νομικών δικαιωμάτων έτσι κι αλλιώς. Γι' αυτό εξάλλου και το συγκεκριμένο τμήμα του Θεοδοσιανού Κώδικα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μεταχειρίζεται την χήρα μητέρα ως «έσχατη λύση» στο ζήτημα της κηδεμονίας του ανήλικου τέκνου¹¹⁶.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στα νομοθετικά κείμενα του βυζαντινού κράτους βρίσκουμε και διατάξεις που αφορούν στην προστασία των ατόμων με αναπηρία. Η προστασία αυτή αφορά σε συγκεκριμένα δικαιώματα ή προνόμια, τα οποία ο νόμος αναγνωρίζει σε ανάπηρους, και τα οποία υπό τις ίδιες συνθήκες δεν θα είχαν αν δεν υπήρχε η κατάσταση της αναπηρίας. Κατ'αυτόν τον τρόπο βλέπουμε ότι υπάρχουν ταυτόχρονα από την μια ο αποκλεισμός από δικαιώματα σε ορισμένες κατηγορίες ατόμων με σωματική αναπηρία, και την ίδια στιγμή η αναγνώριση προστασίας λόγω της ίδιας αυτής σωματικής αναπηρίας σύμφωνα με άλλες διατάξεις. Στην πρώιμη ρωμαϊκή νομοθεσία η προστασία των ατόμων με αναπηρία αφορούσε κυρίως την εξαίρεση από ορισμένα δημόσια καθήκοντα, όπως ήταν για παράδειγμα η επιτροπεία. Οι διατάξεις αυτές του ρωμαϊκού δικαίου είχαν ως αφετηρία κυρίως την μέριμνα για την προστασία της εθιμοτυπίας των νομικών διαδικασιών και την διατήρηση των προδιαγραφών για τη συμμετοχή στον δημόσιο βίο, και δεν ενδιέφεραν τόσο τα άτομα με σωματικές αναπηρίες και τις ικανότητές τους¹¹⁷.

3.1. Αυτοκρατορικά διατάγματα και νομοθεσία που επηρεάζουν τις αναπηρίες

Η επικράτηση του Χριστιανισμού κατά τους βυζαντινούς χρόνους συντελεί αποφασιστικά στο να δημιουργηθεί νέος σταθμός στην ιστορία της κοινωνικής προστασίας, για πολίτες που έχουν ανάγκη βοήθειας και αποτελεί το κυριότερο αντικείμενο του κράτους, της Εκκλησίας, της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, καθώς και σημαντικό μέσο κοινωνικής επίδρασης που συμβάλλει στην αλλαγή της ατομιστικής αντίληψης από τον άνθρωπο. Με την εμφάνιση του χριστιανισμού η προστασία των φτωχών και των αδυνάτων αποκτά καθολική μορφή από την έμπρακτη εκδήλωση της

---

¹¹⁶Metzler, "Reflections on Disability in Medieval Legal Texts: Exclusion – Protection – Compensation."

¹¹⁷Metzler, "Reflections on Disability in Medieval Legal Texts: Exclusion – Protection – Compensation."

αγάπης και της χριστιανικής ηθικής. Το έργο της κοινωνικής προστασίας των φτωχών και αδυνάτων που θεμελίωσε ο Χριστιανισμός, βρίσκει αντάξιους συνεχιστές τους αποστόλους και τους διαδόχους αυτών οι οποίοι θεωρούνται οι πρόδρομοι της οργανωμένης φιλανθρωπίας¹¹⁸. Οι προ του Χριστιανισμού αυτοκράτορες βοηθούν κατά πολλούς και διάφορους τρόπους του φτωχούς και τους έχοντες ανάγκη ανθρώπους, αλλά δεν είχαν ποτέ άλλοτε τόσο μμεγάλη, σε ποσότητα και ποιότητα βοήθεια, όσο εκείνη της Χριστιανικής εκκλησίας. Όλο το πνεύμα του Χριστιανισμού είναι η με ριζικά μέσα αναμόρφωση της κοινωνίας σε δικαιότερη βάση. Οι πρώτες χριστιανικές κοινωνίες λειτουργούν βάσει ενός συστήματος κοινοκτημοσύνης. Το κυριότερο κίνητρο και το μέσο πραγματοποίησης της ιδανικής ανθρώπινης συμβίωσης αποτελεί η μμεγαλύτερη, κατά τον Απόστολο Παύλο αρετή, η αγάπη που συντελεί αποφασιστικά να αναδειχθεί ο χριστιανισμός στην κατεξοχήν θρησκεία. Η χριστιανική θρησκεία ενισχύει με κάθε μέσο τους έχοντες ανάγκη βοήθειας, ανεξαρτήτως φύλου και εθνικότητας, γιατί αυτή διδάσκει την ισότητα όλων των ανθρώπων, ανδρών και γυναικών, και την ελευθερία των δούλων¹¹⁹.

Η δουλεία δεν καταργείται πλήρως, αλλά τα διάφορα μέτρα που λαμβάνονται από την επίδραση της Χριστιανικής θρησκείας συμβάλλουν αποφασιστικά στο να καταστήσουν τη ζωή των δούλων περισσότερο ανθρώπινη, όπως η διάθεση σημαντικών ποσών για την εξαγορά και απελευθέρωση των δούλων, η σύναψη γάμων μμεταξύ δούλων και ελευθέρων, η μη κατοχή δούλων από του Εβραίου. Υπήρχαν δούλοι στα σπίτια, στα εργαστήρια, στα μεταλλεία, δούλοι στις κρατικές υπηρεσίες και δούλοι που καλλιεργούσαν τα χωράφια.

Η ατομική πρωτοβουλία δεν αρκεί πλέον και αναπτύσσεται η οργανωμένη κοινωνική πρόνοια. Η κοινωνική προστασία εξελίσσεται από απλή σε ένα πολύπλοκο σύστημα πρόνοιας. Στο Βυζάντιο η κοινωνική προστασία έχει καθαρά φιλανθρωπικό χαρακτήρα και ασκείται από το κράτος, την εκκλησία και τους πολίτες. Μεγάλα χρηματικά ποσά διατίθενται από το κράτος για τη συντήρηση όλων των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και για τη λειτουργία τους υπηρετούν στο κράτος πολυάριθμοι υπάλληλοι. Τα μέτρα κοινωνικής προστασίας είναι η παροχή βοηθημάτων

---

¹¹⁸Φλωρίκα Γκούρη, *Η οργάνωση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του ελληνισμού της Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 19ου αιώνα έως και την απελευθέρωση (1853-1912)*, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2013.

¹¹⁹Ιωάννης Παπαστάθης, *Προστασία ατόμων με ειδικές ανάγκες*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007.

σε χρήματα και είδος και η περίθαλψη εντός φιλανθρωπικών ιδρυμάτων προς το σκοπό παροχής κοινωνικής προστασίας στους έχοντες ανάγκη βοήθειας. Πολυπληθή και σπουδαία είναι τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, όπως μμαιευτήρια, βρεφοκομεία, πτωχοκομεία, ορφανοτροφεία, λωβοτροφεία (λεπροκομεία) και νοσοκομεία. Με αυτοκρατορικό διάταγμα που περιλήφθηκε στον Ιουστινιάνειο Κώδικα το 368, καθιερώθηκε ο θεσμός του «περιοδεύοντος ιατρού», που παρείχε υπηρεσίες σε δημόσια ιατρεία. Ο Μ. Κωνσταντίνος παρέχει στους δυστυχήσαντες δωρεές, ιδρύει και προικοδοτεί πολλά πτωχοκομεία και οικοτροφεία, φροντίζει για την ταφή των απόρων. Ο Ιουλιανός διαθέτει σίτο και οίνο για τους φτωχούς, ξένους και επαίτες. Ο Μ. Θεοδοσίος διατάζει τα συλλεγμένα χρήματα από τα είδωλα της Αλεξάνδρειας να διατεθούν υπέρ των φτωχών. Ο Ιωάννης Τσιμισκής αφήνει μετά θάνατον πολλές δωρεές προς τους φτωχούς. Ο Βασίλειος Α' ο Μακεδών ανεγείρει γηροκομεία, πτωχοκομεία και ξενώνες. Ο αυτοκράτωρ Ζήνων με ειδικά νομοθετήματα φροντίζει για τα φιλανθρωπικά ιδρύματα.

Σημαντικό είναι επίσης ότι οι Οικουμενικές Σύνοδοι ασχολούνται με τη φιλανθρωπία. Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος στη Χαλκηδόνα, το 451, περιλαμβάνει κανόνες σχετικά με το έργο και την αποστολή της φιλανθρωπίας. Στις Η, ΚΔ, ΚΓ και ΙΑ Οικουμενικές Συνόδους γίνεται λόγος για τους κληρικούς που υπηρετούν σε ευαγή ιδρύματα και φροντίζουν για τη φιλανθρωπία. Ο νομοκανών του Πατριάρχη Φωτίου προστατεύει τις δωρεές που κάνουν οι Χριστιανοί στα φιλανθρωπικά ιδρύματα¹²⁰.

3.2. Θεοδοσιανός Κώδικας

Οι συνθήκες στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης στην βυζαντινή αυτοκρατορία απαιτούσαν την λήψη άμεσων μέτρων, και ήδη από το 400 είχε καταστεί σαφής η ανάγκη κωδικοποίησης του τεράστιου όγκου των αυτοκρατορικών διατάξεων, των λεγόμενων “constitutiones”, οι οποίες αποτελούσαν την βασική πηγή δικαίου κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Στα χρόνια της βασιλείας του Θεοδοσίου Β' εκδόθηκε ο λεγόμενος *Θεοδοσιανός Κώδικας (Codex Theodosianus)*, μεταξύ των ετών 429 και 438. Επρόκειτο βεβαίως για μια πολύ σημαντική πρωτοβουλία, καθώς συγκεντρώθηκαν και κωδικοποιήθηκαν σε 16 συνολικά βιβλία, μια συλλογή περίπου 2.500 αυτοκρατορικών νόμων, οι οποίοι ίσχυαν από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι και τα χρόνια του Θεοδοσίου Β'. Η σημασία του νέου αυτού έργου ήταν

---

¹²⁰Περικλής Θεοχάρης και Μενέλαος Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις επί της φερόμενης ως «Νεαράς 26» του Ανδόνικου Β' Παλαιολόγου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1995, 65-87.

τεράστια, καθώς σε αυτό το σώμα νόμων βασιζόταν στο εξής η απονομή του δικαίου στην βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο *Θεοδοσιανός Κώδικας*, μαζί με κάποιες άλλες παλαιότερες συλλογές νόμων, αποτέλεσαν επίσης τη βάση για το μετέπειτα νομοθετικό έργο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού. Επιπλέον, έχει μεγάλη ιστορική αξία καθώς σήμερα αποτελεί μια πολύτιμη πρωτογενή πηγή με σημαντικές πληροφορίες για την εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του βυζαντινού κράτους κατά τον 4ο και 5ο αιώνα¹²¹.

3.3. Ο Ιουστινιάνειος Κώδικας

Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός είχε ως βασική φιλοδοξία του την ανασύσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την αναδημιουργία του ρωμαϊκού *imperium*. Προς τον σκοπό λοιπόν αυτόν προέβη σε σημαντικές νομοθετικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό του βυζαντινού κράτους. Σε ό,τι αφορά ιδιαίτερα τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, αμέσως μετά την ανάρρηση του στον αυτοκρατορικό θρόνο συγκρότησε μια επιτροπή από νομομαθείς αναθέτοντας του έργο της κωδικοποίησης του δικαίου. Έτσι, μετά από την ολοκλήρωση των εργασιών αυτής της επιτροπής, η οποία είχε πρόεδρο τον Τριβωνιανό, εκδόθηκε ένα σύνταγμα αστικού δικαίου, το λεγόμενο «*corpus iuris civil[is]e*», το οποίο στη συνέχεια ονομάστηκε «*ιουστινιάνεια κωδικοποίηση*».

Το CJC (*Corpus Juris Civilis*) αποτελείται από τέσσερα βιβλία συνολικά. Το πρώτο βιβλίο εκδόθηκε το 529 με τίτλο *Εισηγήσεις (Institutiones)* και ήταν ένα είδος νομικού εγχειριδίου που προοριζόταν για αυτούς που σπουδάζουν την νομική επιστήμη. Το δεύτερο ήταν ο *Πανδέκτης (Digesta)*, εκδόθηκε και αυτός το 529 και σε αυτόν η επιτροπή συγκέντρωσε μια συλλογή γνωμοδοτήσεων παλαιότερων Ρωμαίων νομοδιδασκάλων. Το τρίτο βιβλίο ήταν ο *Ιουστινιάνειος Κώδικας (Codex Justinianus)*, εκδόθηκε το 529 και περιλάμβανε αυτοκρατορικούς νόμους που ίσχυαν την περίοδο του Ιουστινιανού, και προέρχονταν από τα χρόνια του αυτοκράτορα Ανδριανού (117-138) και έπειτα. Το τελευταίο βιβλίο ήταν οι *Νεαρές (Novellae)*, οι οποίες ήταν το σύνολο των νόμων που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός μετά την έκδοση του *Codex Justinianus* και μέχρι το τέλος της βασιλείας του, το 565. Το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού ήταν βεβαίως τεράστιας σημασίας, καθώς αναδιοργάνωσε ριζικά το νομικό σύστημα του βυζαντινού κράτους, ενώ σε μεταγενέστερα χρόνια παραλήφθηκε

---

¹²¹Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, 4η έκδοση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2001· Tony Honoré, “Theodosian Code,” in *Oxford Research Encyclopedia of Classics*, ed. Sander Goldberg Oxford University Press, Oxford 2016.

από λαούς της Δύσης, και χρησίμευσε ως βάση για την δημιουργία του σύγχρονου αστικού δικαίου¹²².

3.4. Διανοητική αναπηρία

Η ρωμαϊκή νομοθεσία έχει ορισμένες ρυθμίσεις σε ό,τι αφορά το ζήτημα της διανοητικής αναπηρίας. Οι νομομαθείς εστίασαν το ενδιαφέρον τους σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, επινοώντας *ad hoc*, πρακτικές λύσεις για να διαχειριστούν και να ρυθμίσουν τα προβλήματα που προέκυπταν από αυτές. Η ρωμαϊκή νομοθεσία περιλαμβάνει ένα εξαιρετικά πλούσιο λεξιλόγιο για τις διανοητικές διαταραχές. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε στο σημείο αυτό κάποιες λέξεις που απαντώνται πολύ συχνά στα νομοθετικά κείμενα και αναφέρονται όλες σε μια μορφή νοητικής διαταραχής:

- *furor/furiosus*
- *dementia/demens*
- *mentecaptus*
- *insania/insanus*
- *mentisalienation*
- *non suae mentis/ non compos mentis*
- *lunaticus*
- *fanaticus*
- *freneticus*
- *melancholicus*
- *fatuus*
- *morio*

Σε ό,τι αφορά τις εννοιολογικές διαφοροποιήσεις της παραπάνω ορολογίας που απαντάται στα νομοθετικά κείμενα, έχουν γίνει σχετικές μελέτες ήδη από τον 19ο αιώνα, από ειδικούς μελετητές του ρωμαϊκού δικαίου, οι οποίοι προσπάθησαν να εξακριβώσουν τις διαφορές μεταξύ τους. Το συμπέρασμά τους ωστόσο, ήταν ότι αυτές οι εννοιολογικές διασαφηνίσεις δεν μπορούσαν να προκύψουν από τα κείμενα. Αυτό βεβαίως δεν μας εκπλήσσει, καθώς οι νομομαθείς που δημιούργησαν την νομοθεσία

---

¹²²Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, 4η έκδοση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2001· Tony Honoré, "Theodosian Code," in *Oxford Research Encyclopedia of Classics*, ed. Sander Goldberg Oxford University Press, Oxford 2016

της εποχής δεν ήταν γιατροί και δεν ενδιαφέρονταν για διαγνώσεις. Το βασικό τους μέλημα σε κάθε περίπτωση ήταν ότι ένα συγκεκριμένο άτομο σε μια συγκεκριμένη κατάσταση είχε προκαλέσει κάποια διαταραχή στην κοινωνική ειρήνη επειδή είχε βρεθεί σε μια κατάσταση «τρέλας». Αυτό με τη σειρά του υπονοούσε ότι δεν μπορούσε και να θεωρηθεί υπεύθυνος για τις πράξεις του, στις περιπτώσεις αυτές¹²³.

Ένα αξιολογικό ερώτημα με σημαντικές νομικές συνέπειες που συνδέεται με τις παραπάνω περιπτώσεις αφορά το εάν η κατάσταση της μη ευθύνης που προέβλεπε η νομοθεσία ήταν μόνιμη ή προσωρινή. Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε για παράδειγμα ότι στις περιπτώσεις της έντονης οργής (*furor*) αυτή συνδέεται με μια προσωρινή κατάσταση παραφροσύνης, η οποία εναλλάσσεται με περιόδους διαύγειας. Από την άλλη η άνοια (*dementia*) αναφέρεται σε μια μόνιμη κατάσταση. Ωστόσο, ακόμα και αυτή η διάκριση δεν είναι σαφής, καθώς μελετώντας τα νομοθετικά κείμενα μπορούμε να βρούμε πολυάριθμες εξαιρέσεις στην χρήση του όρου «*furiosus*». Συνεπώς, μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε ότι οι νομομαθείς χρησιμοποίησαν όρους, οι οποίοι ήταν αρκετά αόριστοι, για να αναφερθούν γενικώς στα «διανοητικά άρρωστα άτομα»¹²⁴.

Εκτός όμως από την αναζήτηση των εννοιολογικών διαφορών των όρων που εντοπίζουμε στα νομοθετικά κείμενα, και το οποίο εντέλει δεν πραγματοποιήθηκε, ένα επίσης πολύ σημαντικό θέμα είναι αυτό του εντοπισμού και του προσδιορισμού των νομικών συνεπειών που αναγνωρίζει ο νόμος για τα άτομα με «πνευματικές διαταραχές». Έτσι, βλέπουμε ότι οι «τρελοί» διατηρούσαν την αξιοπρέπεια, την ιθαγένεια και την περιουσία τους, ενώ απολάμβαναν νομικής προστασίας (Digesta 1.5.20 Ουλπιανός). Δεν εντοπίστηκε καμία αναφορά για την εκτέλεση εγκληματιών με διανοητική αναπηρία οποιουδήποτε είδους (Digesta 48.8.12 Ουλπιανός). Οι «τρελοί» και τα άτομα με τις σχετικές διαταραχές εν γένει βρίσκονταν στο ίδιο νομικό καθεστώς με τα βρέφη («αυτούς που δεν μπορούσαν να μιλήσουν», κυριολεκτικά) και τους ανήλικους (Institutiones 3.19.10). Σε ορισμένες περιπτώσεις, ένας «τρελός» εξισώνεται με «αυτόν που απουσιάζει» ή «αυτόν που κοιμάται». Στις δύο αυτές περιπτώσεις οι συγκρίσεις υποδηλώνουν τον προσωρινό χαρακτήρα της κατάστασης (Digesta 27.9.2.3 Ιουλιανός). Όπως είναι φυσικό, βεβαίως, οι άνθρωποι αυτοί δεν

---

¹²³Christian Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World: A Social and Cultural History*, 1st ed. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom 2018.

¹²⁴Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

επιτρεπόταν να συντάξουν διαθήκη, να παντρευτούν, να κατέχουν πολιτικά αξιώματα, να αναλαμβάνουν επιμέλεια και να υπηρετούν ως δικαστές¹²⁵.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται στον Ιουστινιάνειο Κώδικα (Digesta24.3.22.7 Ουλπιανός), όπου περιγράφεται η κατάσταση ενός ή μιας συζύγου που καθίσταται «τρελός» (*furere*) κατά τη διάρκεια του γάμου. Αρχικά, αναγνωρίζεται ότι το πρόσωπο που καταβάλλεται από την παραφροσύνη δεν είναι σε θέση να ενημερώσει το άλλο μέρος, καθώς δεν έχει τις αισθήσεις του, την απαιτούμενη λογική σκέψη. Πρέπει λοιπόν να εξεταστεί αν θα πρέπει η γυναίκα να αποκηρύσσεται σε αυτές τις συνθήκες. Αν η παραφροσύνη έχει και στιγμές διαύγειας ή εάν η πάθηση είναι διαρκής μεν αλλά εξακολουθεί να είναι ανεκτή από τα άτομα που σχετίζονται με τη γυναίκα, τότε ο γάμος δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να διαλύεται. Εάν το άλλο μέρος, που έχει επίγνωση της κατάστασης, δηλώνει ότι αποκηρύσσει τον «τρελό» σύζυγο, τότε αυτός θα είναι υπεύθυνος για τη λύση του γάμου. Αυτό συμβαίνει γιατί το καλοήθες είναι ο ή η σύζυγος να συμμετέχουν και στις τυχαίες συμφορές του/της συζύγου τους. Η λύση του γάμου μπορεί να δικαιολογηθεί, ωστόσο, όταν η κατάσταση είναι τόσο σοβαρή ώστε να υπάρχει κίνδυνος για την ζωή και την υγεία του άλλου συντρόφου και των γύρω τους και όταν ποια ο γάμος αυτός φαίνεται ότι δεν μπορεί να οδηγήσει στην απόκτηση απογόνων¹²⁶.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η νομοθεσία προβλέπει τον διορισμό κηδεμόνα ή επιτρόπου για το άτομο με την νοητική αναπηρία. Τέτοιου είδους ρόλοι ανατίθενται αποκλειστικά σε ενήλικες άνδρες. Εκτός από την διασφάλιση της περιουσίας του ατόμου με την αναπηρία, ο επίτροπος οφείλει να διασφαλίζει και την σωματική του ευημερία. Ο επίτροπος που δεν εκτελεί σωστά τα καθήκοντά του προβλέπεται ότι θα απομακρύνεται από την θέση αυτή (Digesta27.10). Στις *Εισηγήσεις* του Ιουστινιάνειου Κώδικα φαίνεται ότι εισάγεται μια διάκριση ανάμεσα στους *furiosikai* τους *mente capti*. Η διαφοροποίηση συνίσταται στο ότι η πρώτη κατηγορία αναφερόταν σε ανθρώπους με ιάσιμη νοητική αναπηρία, ενώ η δεύτερη αφορούσε ανθρώπους με μόνιμη αναπηρία (Digesta27.10.1). Επιπλέον, η επίβλεψη και ο έλεγχος του ατόμου με νοητική αναπηρία από μέλη της οικογένειας του μπορεί να συνδυάζεται με επιβολή περιορισμού. Έτσι, για παράδειγμα, βλέπουμε στην Digesta48.9.9.2 να αναφέρεται η περίπτωση όπου κάποιος σε κατάσταση παραφροσύνης (*perfurorem*) σκοτώνει τους

---

¹²⁵Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

¹²⁶Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

γονείς του. Αυτός μπορεί να παραμείνει ατιμώρητος, καθώς η παραφροσύνη από μόνη της είναι αρκετή τιμωρία, αλλά θα πρέπει να φυλάσσεται με μεγάλη προσοχή ή αλλιώς να παραμένει αλυσοδεμένος. Το μέτρο αυτό αφορούσε την ευημερία και την προστασία του διανοητικά ανάπηρου. Οι περισσότερες τέτοιες περιπτώσεις ανέφεραν ως μέτρο προστασίας τον κατ' οίκον περιορισμό και επίβλεψη από κάποιον συγγενή, όπως προκύπτει και από το απόσπασμα της *Digesta* 1.18.3.1 στην οποία αναφέρεται ότι σε περίπτωση ατόμου με παραφροσύνη (*furiosi*), το οποίο δεν μπορεί να είναι ασφαλές υπό την επίβλεψη των συγγενών του, τότε είναι υποχρέωση του Διοικητή να εφαρμόσει ένα ένδικο μέσο και συγκεκριμένα τον εγκλεισμό στη φυλακή. Αυτό που δεν μας είναι σήμερα γνωστό είναι το που θα ήταν αυτή η φυλακή, καθώς ο νόμος δεν ορίζει κάτι σχετικό και ακόμα την περίοδο εκείνη δεν υπήρχαν ιδρύματα για τους ανθρώπους με διανοητικές αναπηρίες¹²⁷.

3.5. Απώλεια όρασης

Η νομοθεσία περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό αναφορών σχετικά με την καθημερινότητα των τυφλών ανθρώπων. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στα νομοθετικά κείμενα εγγράφονταν συγκεκριμένες περιπτώσεις και ποια ήταν η νομική μεταχείριση της κάθε μιας ξεχωριστά. Ωστόσο, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίο οι νομικοί της εποχής κατέληξαν στις συγκεκριμένες διατυπώσεις, δηλαδή αν είχαν και με ποιόν τρόπο συμβουλευτήκαν κάποιους γιατρούς που θα προσδιόριζαν την έκταση της αναπηρίας, καθώς επίσης δεν γνωρίζουμε και τον αριθμό των περιπτώσεων που οδηγήθηκαν στα δικαστήρια και είχαν πράγματι μια νομική διευθέτηση της υπόθεσης. Σε γενικές γραμμές αυτό που μπορούμε να συμπεράνουμε από την ρωμαϊκή νομοθεσία είναι ότι οι τυφλοί, σε αντίθεση με άλλες κατηγορίες αναπηρίας, δεν θεωρούνταν ως «ειδικές περιπτώσεις» από νομική άποψη¹²⁸.

Έτσι, βλέπουμε ότι οι τυφλοί δεν είχαν καταρχάς ανάγκη από κηδεμόνες ή επίτροπους, για την διεκπεραίωση των νομικών τους υποθέσεων, καθώς μπορούσαν οι ίδιοι να εκπροσωπήσουν τον εαυτό τους. Ήταν απολύτως ικανοί να συντάξουν διαθήκη, μπορούσαν να καλέσουν μάρτυρες κάνοντας μια προφορική δήλωση, και μπορούσαν ακόμα και να υπαγορεύσουν τις έγγραφες πράξεις που ήθελαν να συντάξουν. Στον Ιουστινιάνειο Κώδικα βρίσκουμε νομοθετική ρύθμιση, η οποία χρονολογείται από το έτος 521 και η οποία περιορίζει τις παραπάνω δυνατότητες.

---

¹²⁷Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

¹²⁸Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι ένας τυφλός δεν μπορεί να συντάσσει διαθήκη παρά μόνο με τις προϋποθέσεις που εισάγει ο νόμος (Institutiones 2.12.4). Στο προοίμιο του το συγκεκριμένο διάταγμα αναφέρει ότι εκτός από τους επτά μάρτυρες που απαιτείται να είναι παρόντες για τη σύνταξη οποιουδήποτε εγγράφου, θα πρέπει να υπάρχει επιπλέον ένας αγγελιαφόρος, ο οποίος θα λειτουργεί ελεγκτικά και θα διασφαλίζει ότι παρόντες ήταν οι κατάλληλοι μάρτυρες και επίσης θα καταγράφει την πράξη που δηλώνεται από τον τυφλό προφορικά. Αυτό που δεν διευκρινίζεται είναι αν τυφλά άτομα μπορούν να παρίστανται ως μάρτυρες τα ίδια στη σύνταξη διαθήκης. Δεν υπάρχει καμία ξεκάθαρη αναφορά πάνω σε αυτό το ζήτημα, είτε γιατί οι συντάκτες των νομοθετημάτων θεώρησαν την αδυναμία να παραστούν ως μάρτυρες, αυτονόητη και επομένως δεν έκαναν ειδική μνεία, είτε γιατί τα τυφλά άτομα ήταν αυτονόητο ότι ήταν αποδεκτοί ως μάρτυρες, καθώς ήταν σε θέση να ακούσουν την προφορική αναγγελία της πράξης¹²⁹.

Σε ό, τι αφορά τα ζητήματα της διαχείρισης των ατομικών περιουσιακών τους στοιχείων καθώς και τη δυνατότητα σύναψης έγκυρου γάμου, αυτά ήταν δεδομένα, καθώς τέτοιους είδους ενέργειες περιορίζονταν μόνο για τα άτομα με διανοητικές αναπηρίες και όχι γι' αυτά με σωματικές. Όπως αναφέρει συγκεκριμένα ο Πανδέκτης οι βουβοί, οι κωφοί, και οι τυφλοί έχουν τον έλεγχο της περιουσίας τους, εφόσον αντιλαμβάνονται τις πράξεις τους (Digesta 37.3.2). Επιπλέον, τα άτομα αυτά υπόκεινται στην υποχρέωση της προίκας, δεδομένου ότι έχουν το δικαίωμα σύναψης έγκυρου γάμου (Digesta 23.3.73). Οι τυφλοί επίσης μπορούσαν να υιοθετήσουν παιδιά και να υιοθετούνται (Digesta 1.7.9), μπορούσαν να υπηρετούν ως διδάσκαλοι σε ανηλίκους ή σε γυναίκες (Digesta 26.8.16), ή ως κηδεμόνες ατόμων με διανοητική αναπηρία ή για αγόρια που είχαν συμπληρώσει τα έτη της νόμιμης ενηλικίωσης αλλά δεν είχαν κλείσει τα 25 έτη. Ωστόσο, υπήρχε μια ελαστικότητα στη νομοθεσία για υποθέσεις που διαπιστώνονταν λόγοι ανώτερης βίας, και άτομα που είχαν τυφλωθεί μπορούσαν να αρνηθούν αυτές τις αναθέσεις (Digesta 27.1.40). Είναι σημαντικό επίσης να αναφέρουμε εδώ ότι ο Ιουστινιάνειος Κώδικας διέκρινε ανάμεσα στα άτομα που ήταν εκ γενετής τυφλά και στα άτομα που τυφλώθηκαν μετέπειτα¹³⁰.

---

¹²⁹Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

¹³⁰Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

3.6.Κωφάλαλα

Σε αντίθεση με την περίπτωση των τυφλών, οι κωφάλαλοι, σύμφωνα με την νομοθεσία, αποκλείονταν από την πραγματοποίηση νομικών ενεργειών. Σχεδόν όλα τα νομικά αποσπάσματα αφορούν σε άτομα που ήταν κωφάλαλα ή μόνο άλαλα. Η κώφωση που εμφανιζόταν με την πρόοδο της ηλικίας θεωρούνταν πολύ λιγότερο ως νομικό εμπόδιο. Σε ορισμένες περιπτώσεις η διατύπωση του λατινικού κειμένου δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το αν το εδάφιο αφορά τους κωφάλαλους ή μόνο τους κωφούς ή μόνο τους άλαλους. Στον *Πανδέκτη* βρίσκουμε αναφορά για την παρουσία κωφών και/ή άλαλων στον στρατό (Digest 29.1.4). Αναφέρει συγκεκριμένα το εδάφιο αυτό ότι το κωφό ή/και άλαλο άτομο μπορεί να συντάξει στρατιωτική διαθήκη όσο βρίσκεται στον στρατό και πριν απολυθεί λόγω της πάθησής του. Από την διατύπωση φαίνεται ότι εννοεί τις περιπτώσεις της επίκτητης και όχι της εκ γενετής αναπηρίας (κωφαλαλίας), λόγω τραυματισμού ή ψυχολογικού τραύματος. Επίσης, στο κείμενο εννοείται ότι η απαλλαγή σε αυτές τις περιπτώσεις δεν ήταν πάντα αυτόματη ή άμεση, αλλά ορισμένοι στρατιώτες συνέχιζαν να υπηρετούν για ένα διάστημα μετά την απόκτηση της αναπηρίας. Σε κάθε περίπτωση η ομιλία και η ακοή δεν ήταν απαραίτητα προαπαιτούμενα για πολλούς στρατιωτικούς χειρισμούς, αν και θα μπορούσαν να κάνουν την καθημερινότητα σε μια στρατιωτική μονάδα πιο δύσκολη. Πλέον, δεν μπορούμε να εντοπίσουμε αν στρατιώτες με αυτήν την αναπηρία είχαν στρατολογηθεί σε κάποια περίοδο¹³¹.

Για τα κωφάλαλα μέλη της αριστοκρατίας η ετυμηγορία ήταν εντελώς σαφής. Οι άνθρωποι αυτοί δεν μπορούσαν να κατέχουν αξίωμα, αλλά ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν τις δωρεές που τους επιβάλλονταν από την κοινότητα. Δεν μπορούσαν να υπηρετήσουν ως δικαστές (Digest 50.2.7.1). Κατά συνέπεια, δεν μας προκαλεί έκπληξη και το γεγονός ότι υπάρχουν αφηγήσεις αριστοκρατών με αναπηρία όρασης που είχαν ωστόσο πολιτικό λόγο. Η υποχρέωση κηδεμονίας απαιτούσε την χρήση λόγου και επομένως δεν επιτρεπόταν σε κωφάλαλα άτομα. Για τον ίδιο λόγο ένας κωφάλαλος δεν μπορούσε να συντάξει διαθήκη. Μάλιστα ο *Πανδέκτης* κάνει διάκριση και προβλέπει ότι τα άτομα που είναι κωφάλαλα δεν μπορούν να συντάξουν διαθήκη, αλλά όταν κάποιος γίνει κωφός ή άλαλος λόγω ασθένειας ή άλλου ατυχήματος, μετά την σύνταξη της διαθήκης, τότε αυτή εξακολουθεί να ισχύει (Digest 28.1.6.1). Με μια προσεκτική εξέταση των σχετικών διατάξεων παρατηρούμε ότι όταν ένας απολύτως υγιής άνδρας,

---

¹³¹Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

ο οποίος είχε εκπληρώσει τα καθήκοντά του στα δημόσια πράγματα, και είχε ένα ατύχημα που τον καθιστούσε κωφάλαλο, τότε δεν είχε καμία απολύτως δυνατότητα να συντάξει διαθήκη αν δεν το είχε κάνει ήδη. Παραμένει, ωστόσο, ασαφές, αν αυτή η συνέπεια εφαρμόστηκε με τόση αυστηρότητα και στην πράξη. Στις Εισηγήσεις του Ιουστινιανού αναφέρεται ότι σε πολλές περιπτώσεις, ακόμα και εγγράμματοι και μορφωμένοι άνθρωποι χάνουν την ακοή ή την ομιλία τους για διάφορους λόγους. Σε αυτούς η νομοθεσία παραχωρούσε τη δυνατότητα σε συγκεκριμένες συνθήκες και με συγκεκριμένους τρόπους να συντάσσεται διαθήκη και άλλου είδους νομικές πράξεις για τη διάθεση της περιουσίας τους (Institutes 2.12.3)¹³².

Ο νόμος προέβλεπε τον καθορισμό κάποιου επιτρόπου ή κηδεμόνα για τους κωφάλαλους, ο οποίος επέβλεπε τις νομικές υποθέσεις τους και πιθανώς τα θέματα που αφορούσαν την διαθήκη τους (Digest3.1.1.3-4). Επίσης, ο νόμος τους επέτρεπε να συνάπτουν γάμο και να απελευθερώνουν δούλους ανεπίσημα, καθώς επισήμως απαιτούνταν προφορικές διατυπώσεις (Digest23.3.73, 40.2.10). Στον Πανδέκτη επίσης, οι κωφάλαλοι σκλάβοι αναφέρονται στην ίδια κατηγορία με αυτούς που είναι «*άθρησκοι, καμ[π]ιούρηδες, στραβοί ή έχουν προσβληθεί από κάποια δερματική πάθηση*». Ο λόγος έχει να κάνει με την πρακτική εφαρμογή του νόμου, καθώς αφορά σε ελαττώματα τα οποία δεν συνεπάγονται την υποχρέωση αποζημίωσης ή ακυρότητας της πώλησής τους. Αυτό σημαίνει ότι οι σκλάβοι που ενέπιπταν στις παραπάνω κατηγορίες ήταν απολύτως ικανοί να εκτελούν σωματικές εργασίες. Ωστόσο, σε περιπτώσεις δολοφονίας ενός κυρίου, οι κωφοί σκλάβοι δεν μπορούσαν να κατηγορηθούν για παράλειψη παροχής βοήθειας. Με τον ίδιο τρόπο που τα άτομα με κινητικές αναπηρίες δεν μπορούσαν να κινηθούν για να προσφέρουν βοήθεια, αντίστοιχα, και οι κωφοί δεν ήταν σε θέση να ακούσουν κάτι για να αντιληφθούν ότι υπάρχει κίνδυνος¹³³.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα νομικά αποσπάσματα για την κωφαλαλία βρίσκεται στον Ιουστινιάνειο Κώδικα και χρονολογείται στο έτος 531. Στο εδάφιο αυτό αναφέρεται η δικαιοδοσία για τη δυνατότητα σύνταξης διαθήκης, στο οποίο ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός εφαρμόζει αρχές που φαίνεται ότι ίσχυαν για αιώνες. Ο κώδικας, συγκεκριμένα, διακρίνει σε εκ γενετής κωφάλαλους, οι οποίοι δεν είχαν το δικαίωμα σύνταξης διαθήκης, και σε άτομα που έγιναν κωφάλαλα κατά τη διάρκεια

---

¹³²Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

¹³³Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

της ζωής τους λόγω κάποιας ασθένειας. Αυτά τα τελευταία άτομα είχαν το δικαίωμα να συντάξουν τη διαθήκη τους. Οι άνθρωποι που ήταν κωφοί εκ γενετής αλλά μπορούσαν να μιλήσουν – αν και αναγνωρίζεται ότι είναι εξαιρετικά σπάνιες αυτές οι περιπτώσεις – και άτομα που έγιναν κωφοί σε μεταγενέστερη ηλικία, καθώς και εκείνοι που δεν ήταν κωφοί αλλά δεν μπορούσαν να μιλήσουν επίσης μπορούσαν να συντάξουν τη διαθήκη τους (Ιουστινιάνειος Κώδικς 6.22.10). Η περίπτωση των εκ γενετής κωφών που μπορούσαν να μιλήσουν είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση πράγματι, ωστόσο, σαφώς το κείμενο αναφέρεται στην ύπαρξη των ανθρώπων αυτών. Ενδεχομένως, πρόκειται για άτομα που είχαν ακοή στην πρώιμη παιδική ηλικία τους οπότε έμαθαν να μιλάνε στοιχειωδώς ή άτομα που ανέπτυξαν αυτήν την ικανότητα στην ζωή τους διαβάζοντας τα χείλη των ομιλούντων, αν και οι πρώτες γραπτές πηγές που αναφέρονται σε αυτήν την μέθοδο χρονολογούνται στον 16ο αιώνα. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση φαίνεται ότι ήταν οικεία στους νομομαθείς της εποχής¹³⁴.

Μια ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει εδώ σε ό,τι αφορά τις νομοθετικές ρυθμίσεις για την αναπηρία στο στράτευμα συγκεκριμένα. Εκεί, όπως είναι φυσικό, υπάρχουν ειδικές προβλέψεις και για τις σωματικές αναπηρίες. Στον Πανδέκτη υπάρχει ρύθμιση για περιπτώσεις στρατιωτικών, οι οποίοι μετά από απόπειρα αυτοκτονίας -το οποίο θεωρείται πράξη προδοσίας και τιμωρείται με θάνατο –τους αναγνωρίστηκαν ελαφρυντικά και τους επιβλήθηκε «ατιμωτική απαλλαγή». Τα ελαφρυντικά που αναγνωρίστηκαν είχαν να κάνουν με την απόδοση της αυτοκτονικής τους διάθεσης σε αφόρητο πόνο, ασθένεια, θλίψη, τρέλα. Η πρόωρη «ατιμωτική απαλλαγή» από το στράτευμα σήμαινε ότι έχαναν τα προνόμια που δικαιούνταν οι βετεράνοι, δηλαδή έγγαιο ιδιοκτησία ή δωρεά χρημάτων, ιθαγένεια και δικαίωμα γάμου (Digest 3.2.2.2.)¹³⁵.

Γενικότερα, φαίνεται ότι υπήρχε μια αυξημένη επίγνωση για τα ψυχολογικά προβλήματα των στρατιωτικών. Σε αντίθεση με τους πολίτες, οι στρατιωτικοί μπορούσαν να συντάξουν νόμιμη διαθήκη χωρίς να απαιτείται η τήρηση επίσημων τύπων, ως μια έκφανση της ελεύθερης βούλησής τους. Μετά από μια τιμητική ή αιτιολογημένη απαλλαγή από το στράτευμα, οι βετεράνοι είχαν το δικαίωμα για ένα ακόμα έτος να ζητήσουν τη συνδρομή νομικού ώστε να προσαρμόσουν τις πράξεις

---

¹³⁴Laes, *Disabilities and the Disabled in the Roman World*.

¹³⁵Korneel van Lommel, “The Recognition of Roman Soldiers’ Mental Impairment,” *Acta Classica* 56, 2013, 155–184.

τελευταίας βούλησής τους, τις διαθήκες τους δηλαδή, σύμφωνα με τους τύπους που απαιτούσε το αστικό δίκαιο (Digest 29.1.1.4). Αυτές οι διαθήκες ωστόσο, των στρατιωτικών, έχαναν την νομική ισχύ τους σε περίπτωση που οι στρατιωτικοί αυτοκτονούσαν, καθώς θεωρούνταν λιποτάκτες και ως εκ τούτου δεν απολάμβαναν τα στρατιωτικά προνόμια. Η στρατιωτική νομοθεσία προέβλεπε εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα, αναγνωρίζοντας ελαφρυντικά που δεν επέφεραν την ακυρότητα της διαθήκης. Μεταξύ των ελαφρυντικών αναγνωρίζονταν και ασθένειες όπως οι διανοητικές αναπηρίες. Όπως φαίνεται μάλιστα από τις γραπτές πηγές υπήρχαν πολλές περιπτώσεις στρατιωτικών που υπέφεραν από ψυχικές ασθένειες και οι οποίες συχνά τους οδηγούσαν στην αυτοκτονία (Digest 28.3.6.7)¹³⁶.

Σε γενικές γραμμές, η υποδοχή και η μεταχείριση των ανάπηρων ατόμων στην βυζαντινή κοινωνία και το δίκαιο είχε καταρχήν μια αρνητική χροιά που βασιζόταν στον αποκλεισμό και την απόρριψη. Μπορούμε, ωστόσο, να διακρίνουμε μια φιλόανθρωπη τάση, κυρίως όμως σε συνδυασμό με τις διδασκαλίες του Χριστιανισμού σε ό,τι αφορά την κοινωνική πρόνοια περισσότερο και τις ανθρωπιστικές παροχές προς τους άπορους¹³⁷.

3. Μελέτες περίπτωσης για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες και τις αναπηρίες τους

3.1. Η τρέλα του Ιουστίνου Β' (565-578)

Η περίπτωση του Ιουστίνου Β' (565-578) αποτελεί μια συναρπαστική αφήγηση σχετικά με την ψυχική αποξένωση, η οποία παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τη γνωστή πάθηση που βίωσε ο βασιλιάς της Αγγλίας Γεώργιος Γ' (1760-1820), γεγονός που επέβαλε τον διορισμό του γιου του ως πρίγκιπα αντιβασιλέα κατά την τελευταία δεκαετία της βασιλείας του. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη των βυζαντινών ιστοριογράφων, όπως αυτή αποτυπώνεται στο *Χρονικό* του Θεοφάνη του Ομολογητή, υποστηρίζεται ότι μετά την απώλεια του στρατηγικού οχυρού της Δάρας, το έτος 573, το μέγεθος αυτής της καταστροφής επηρέασε βαθιά τον αυτοκράτορα, προκαλώντας του ψυχική διαταραχή. Το ίδιο έτος, κατά τη διάρκεια μιας περιόδου που φαίνεται ότι είχε διαύγεια, υιοθέτησε τον Τιβέριο ως γιο του τον ανακήρυξε Καίσαρα. Ήδη έναν χρόνο πριν, η φθίνουσα κατάσταση της υγείας του αυτοκράτορα είχε γίνει εμφανής, όπως φάνηκε ιδιαίτερα και από την υποτιμητική συμπεριφορά του εναντίον του αδελφού του Βαδουάριου· μια λυπηρή πράξη για την οποία αργότερα εξέφρασε τη

---

¹³⁶Korneel van Lommel, “The Recognition of Roman Soldiers’ Mental Impairment,”

¹³⁷Efthymiadis, “The Disabled in the Byzantine Empire”.

μεταμέλειά του. Ο αυτοκράτορας, ο οποίος συνήθως αναφερόταν ως «τρελός», έζησε για πέντε ακόμα χρόνια, και σώζονται σημαντικές μαρτυρίες που τεκμηριώνουν την παρανοϊκή-σχιζοφρενική συμπεριφορά του¹³⁸.

Μια υποδειγματική περιγραφή της ψυχικής ασθένειας του αυτοκράτορα βρίσκεται στο τρίτο βιβλίο του τρίτου μέρους της Εκκλησιαστικής Ιστορίας, από τον Ιωάννη τον Εφέσιο. Είναι ωστόσο απαραίτητο να ληφθεί υπόψη το υπόβαθρο του ιστορικού, διότι επηρέασε σημαντικά τις απόψεις του σχετικά με τον αυτοκράτορα Ιουστίνου Β΄. Ως μονοφυσίτης επίσκοπος της Κωνσταντινούπολης, ο Ιωάννης της Εφέσου είχε κερδίσει την εύνοια του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄ (527-565) και συμμετείχε ενεργά σε ιεραποστολές με στόχο τη μεταστροφή των ειδωλολατρών στη Μικρά Ασία, την ίδρυση μοναστηριών στις περιοχές αυτές, καθώς και την εκρίζωση του παγανισμού και της ειδωλολατρίας στην Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της. Η τύχη του Ιωάννη, ωστόσο, άλλαξε όταν ο Ιουστίνος Β΄ αναρριχήθηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο. Από διώκτης βρέθηκε τώρα διωκόμενος από τον ορθόδοξο πατριάρχη της Χαλκηδόνας, ο οποίος, κατόπιν εντολής του αυτοκράτορα, άρχισε εντατικά τον διωγμό των Μονοφυσιτών. Στο τρίτο μέρος της Εκκλησιαστικής Ιστορίας του, ο Ιωάννης της Εφέσου περιγράφει με ζέση την εμπειρία του αυτή, την αγωνία, τις αντιξοότητες και τα βάσανα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Σίγουρα ωστόσο επέζησε μέχρι το 588. Η περιγραφή της διαταραχής του Ιουστίνου Β΄, επομένως, θα πρέπει να κατανοηθεί ως ανάμνηση της ασθένειας και του δυστυχούς τέλους ενός αυτοκράτορα, στον οποίο απέδωσε τα δικά του βάσανα και τις δυστυχημένες μέρες του στη φυλακή. Προφανώς, η ψυχική διαταραχή θεωρείται ως μια μορφή τιμωρίας ή ανταπόδοσης για την αδικία που υπέστη προσωπικά ο ίδιος κατά τη διάρκεια της θητείας του Ιουστίνου Β΄¹³⁹.

Ο Ιωάννης της Εφέσου είναι ξεκάθαρος ως προς τις απόψεις του για την ασθένεια του Ιουστίνου Β΄. Για πέντε χρόνια, ο αυτοκράτορας επέδειξε σταθερά αξιέπαινη συμπεριφορά, που χαρακτηριζόταν από δικαιοσύνη και ισότητα, στις αλληλεπιδράσεις του με το σύνολο των χριστιανών υπηκόων του. Τα προβλήματα άρχισαν όταν ξεκίνησε τον σκληρό και ανελέητο διωγμό αυτών που ο Ιωάννης

---

¹³⁸ Christian Laes, “Power, Infirmary and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”, *Byzantinoslavica - Revue Internationale Des Etudes Byzantines*, 77/1–2, 2019, 211–229.

¹³⁹ Laes, “Power, Infirmary and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”.

αναφέρει ως «ορθόδοξους», εννοώντας τους Μονοφυσίτες. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με άλλους ιστοριογράφους, ο Ιωάννης τοποθετεί την παραφροσύνη του Ιουστίνου Β΄ νωρίτερα, επομένως πριν από την καταστροφή της Δάρας, το 573. Αυτό βεβαίως αποτελεί μια ξεκάθαρη ένδειξη ότι η αναφορά του στην παραφροσύνη του αυτοκράτορα εντάσσεται στο δικό του πρόγραμμα για την καταγγελία του διωγμού των Μονοφυσιτών¹⁴⁰.

Για τον ίδιο, η αυτοκρατορική ταλαιπωρία ερμηνευόταν ως μια μορφή θεϊκής τιμωρίας. Η τιμωρία που βίωσε ο ίδιος, μαζί με την επακόλουθη αφήγησή του, είχε ως στόχο να λειτουργήσει ως ένα τρομακτικό παράδειγμα για εκείνους που στο μέλλον θα είχαν αντίστοιχα μεγάλη εξουσία. Τα συμπτώματα της ασθένειας εξηγούνται με μεγάλη λεπτομέρεια, καθώς αναφέρονται τόσο η σωματική όσο και η ψυχική ταλαιπωρία που βίωσε ο αυτοκράτορας. Ο Ιωάννης εξηγεί εύγλωττα την κακόβουλη διείσδυση μιας αγγελικής οντότητας, η οποία εισήλθε ύπουλα μέσα του, κατέστρεψε το μυαλό του και στη συνέχεια υπέβαλε το σώμα του βασανιστικά μαρτύρια. Σε μια πολύ ζωντανή περιγραφή του, αποκαλύπτεται ότι ο αυτοκράτορας γάβγιζε σαν σκύλος, βέλαζε σαν κατσίκια, νιαούριζε σαν γάτα και έκραζε σαν κόκορας. Η περιγραφή αυτή ακολουθείται από παραδείγματα της εξωφρενικής συμπεριφοράς του αυτοκράτορα. Κατά τη διάρκεια κρίσεων πανικού, κρυβόταν κάτω από το κρεβάτι. Εξαιτίας των αυτοκτονικών του εξάρσεων, τα παράθυρα του παλατιού έπρεπε να κλείσουν ή να στερεωθούν με κάγκελα. Οι οικονόμοι του έπρεπε να τον πιάσουν και να τον δέσουν, αλλά ακόμα και τότε ο αυτοκράτορας δεν δίσταζε να τους επιτεθεί σκληρά με τα δόντια του¹⁴¹.

Σύμφωνα με την παράδοση της αγιογραφίας και των αφηγήσεων θαυμάτων γεγονότων, ο Ιωάννης της Εφέσου επιδεικνύει έντονη τάση να τονίζει την αλήθεια της αφήγησής του. Γι' αυτό και αναφέρει ότι μολονότι ο ίδιος δεν βρισκόταν κοντά στα γεγονότα, ολόκληρη η σύγκλητος και η πόλη, ντόπιοι και ξένοι, μαρτυρούν την αλήθεια των λεπτομερειών που παραθέτει. Επιπλέον, η παρατήρησή του ότι πολλά άλλα πράγματα κρίθηκαν πολύ απρεπή για να καταγραφούν γραπτώς είναι ένα τυπικό παράδειγμα *praeteritio* (παράλειψης), που αφήνει πολλά στη φαντασία των αναγνωστών. Το ρητορικό αυτό σχήμα συνίσταται στην σκόπιμη ορισμένων

---

¹⁴⁰ Laes, "Power, Infirmity and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments".

¹⁴¹ Laes, "Power, Infirmity and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments".

λεπτομερειών, αναγκάζοντας έτσι τους αναγνώστες να επιστρατεύσουν τη φαντασία τους για να συμπληρώσουν τα κενά¹⁴².

Διάφορα μέσα χρησιμοποιήθηκαν για να επανέλθει ο αυτοκράτορας. Τοποθέτησαν τον θρόνο του σε μια μικρή άμαξα που έσερναν οι υπηρέτες του για να απολαμβάνει την ταχύτητα καθισμένος στον θρόνο. Επίσης, ο ήχος του εκκλησιαστικού οργάνου τον ηρεμούσε, μάλιστα έχει συνδεθεί η μουσικοθεραπεία με την πάθηση του Ιουστίνου Β΄ και την θεραπεία της¹⁴³. Και βεβαίως, ο πατριάρχης ήρθε για να κάνει πάνω του το σημείο του σταυρού. Το δάγκωμα και το τρίξιμο των δοντιών θεωρούνταν συχνά ως μια χαρακτηριστική συμπεριφορά των ατόμων με διαταραγμένη ψυχική κατάσταση¹⁴⁴. Οι γιατροί της αρχαιότητας αναφέρουν επίσης αυτοκτονικές τάσεις και συνεπώς ήταν απαραίτητο να ασφαλιστούν τα παράθυρα με κάποιον τρόπο. Η εμπειρία των δαιμόνων της Ανατολικής Μεσογείου, συνδέεται με την κατάθλιψη και την αυτοκτονία που αναφέρουν οι πρώτοι χριστιανοί συγγραφείς¹⁴⁵.

Μπορεί ίσως κανείς εύκολα να φανταστεί την ευχαρίστηση του Ιωάννη της Εφέσου να διηγείται πώς ο αυτοκράτορας χτύπησε τον πατριάρχη στο κεφάλι. Άλλες αυτοκρατορικές συμπεριφορές έκαναν τον ηγεμόνα να γίνεται θέμα συζήτησης στην πόλη, όπως όταν ο αυτοκράτορας έβγαλε το πάλλιον του πατριάρχη, το φόρεσε στο κεφάλι του και το περιέγραψε ως ένα όμορφο μαντήλι όπως αυτό που βάζουν οι γυναίκες στο κεφάλι τους, ή παρίστανε ότι πουλούσε φανταστικά αγγεία σε εμπόρους από το παράθυρο του παλατιού. Η αυτοκράτειρα Σοφία, ανιψιά της Θεοδώρας, συζύγου του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄, υποστήριξε ότι η βασιλεία είχε μεταφερθεί στον Ιουστίνo Β΄ μέσω αυτής και τώρα επέστρεφε δικαιωματικά και πάλι σε αυτήν αφού ο ίδιος δεν την τιμούσε επαρκώς. Ο Ιωάννης της Εφέσου, αναφέρει ότι αυτή δεν ήταν η επικρατούσα γνώμη στην πόλη, και παρότι δεν το έλεγαν ανοιχτά, ωστόσο, υπέθεταν ότι ο Θεός επέβαλε την τιμωρία στον Ιουστίνo για τρεις λόγους, για το ότι έχυσε αθώο αίμα, για τον διωγμό των Χριστιανών και για τη λεηλασία των αγαθών των ανθρώπων¹⁴⁶.

---

¹⁴²Laes, “Power, Infirmary and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”.

¹⁴³ Antigone Samellas, *Alienation: The Experience of the Eastern Mediterranean (50-600 A.D.)*, Peter Lang, Bern 2010.

¹⁴⁴Christian Laes, "Silent Witnesses. Deaf-mutes in Greco-Roman Antiquity", *The Classical World* 104/4, 2011, 467.

¹⁴⁵Laes, “Power, Infirmary and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”.

¹⁴⁶ Laes, “Power, Infirmary and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”

Γύρω στο 575, τόσο η σύγκλητος όσο και η αυτοκράτειρα Σοφία θεώρησαν ότι οι υποθέσεις του κράτους είχαν περιέλθει σε μεγάλη σύγχυση λόγω της επιδείνωσης της υγείας του αυτοκράτορα. Η απόφαση να οριστεί ο Τιβέριος ως Καίσαρας ελήφθη σε συνεννόηση με τον αυτοκράτορα, ο οποίος, όπως αναγνώριζε ο Ιωάννης της Εφέσου, είχε κάποιες περιόδους διαύγειας, κατά τις οποίες ανακτούσε τις λειτουργίες του και μπορούσε να συνομιλήσει λογικά. Η ομιλία παραίτησης που εκφώνησε το εν λόγω άτομο απέκτησε σημαντική φήμη λόγω της αξιοσημείωτης ρητορικής δεινότητας και διαύγειας. Ο λόγος που εκφώνησε για την παραίτησή του χαρακτηριζόταν από τη ρητορική δύναμη και την σαφήνιά του και ήταν σαν ένας άγγελος να βρισκόταν πλάι του όσο ο ομιλητής άρθρωνε τα λόγια του¹⁴⁷.

Στο τέλος, τα βάσανά του έγιναν αφόρητα και ζήτησε ακόμη και να ανοίξουν οι πύλες του παλατιού για να μπουν όλοι μέσα και να δουν τον αυτοκράτορά τους να εκλιπαρεί να έρθει ο θάνατος. Μετά από μια σοβαρή και ιδιαίτερα επώδυνη ουρολογική επέμβαση με βαθιά τομή στα βουβωνικά όργανα, ο άτυχος αυτοκράτορας επέζησε μόνο για μερικές ημέρες. Μια προοδευτικά επιδεινούμενη κατάσταση λόγω μιας αφροδίσιας νόσου ή ουρολογικών προβλημάτων φαίνεται μια λογική διάγνωση για να εξηγήσει τα γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων του.¹⁴⁸

3.2. Ηράκλειος (610-641)

Η βασιλεία του αυτοκράτορα Ηρακλείου, που διήρκεσε από το 610 έως το 641 μ.Χ., χαρακτηρίστηκε από ένα πλήθος αξιόλογων επιτευγμάτων και προσωπικών δοκιμασιών, και γενικά αποτιμάται ως επιτυχημένη. Ο Ηράκλειος αναγνωρίζεται ευρέως ως ένας ολοκληρωμένος αυτοκράτορας λόγω μιας σειράς αξιοσημείωτων επιτευγμάτων κατά τη διάρκεια της θητείας του. Ωστόσο, ο ίδιος και η οικογένειά του λόγω της κακής υγείας και της αναπηρίας που αντιμετώπισαν στη ζωή τους.

Ο πρώτος γάμος του Ηράκλειου έγινε μια όμορφη και λεπτεπίλεπτη γυναίκα την Ευδοκία, την οποία παντρεύτηκε την ημέρα της στέψης του, το 610. Σε λιγότερο από δύο χρόνια η αυτοκράτειρα γέννησε μια κόρη, την Επιφανία, και έναν γιο τον Ηράκλειο Κωνσταντίνο. Το αγόρι ήρθε στον κόσμο την τρίτη ημέρα του Μαΐου του έτους 612. Η μητέρα ωστόσο πέθανε τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Σύμφωνα με την αφήγηση του Νικηφόρου, γνωρίζουμε ότι η αυτοκράτειρα Ευδοκία έπασχε από

---

¹⁴⁷ Laes, “Power, Infirmary and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”.

¹⁴⁸ Laes, “Power, Infirmary and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”.

επιληψία, και πέθανε από αυτήν την πάθηση. Κατά τη διάρκεια της τελετουργικής νεκρικής πομπής, μια υπηρέτρια, πιθανώς από ένα μπαλκόνι, έσκυψε και έφτυσε απρόσεκτα στον αέρα. Καθώς τα σταγονίδια του σάλιου έπεσαν πάνω στην βασιλική ενδυμασία της αυτοκράτειρας, το εξαγριωμένο πλήθος την άρπαξε γρήγορα και την καταδίκασε σε θάνατό με φωτιά, ως μέσο κάθαρσης της κηδείας της αυτοκράτειρας. Στην αφήγησή του, ο χρονογράφος Νικηφόρος δεν αναφέρει πολλά πράγματα σχετικά με αυτό το γεγονός. Μήπως η πράξη του φτυσίματος από την υπηρέτρια ήταν μια προληπτική πράξη, μια αποτροπαϊκή πρακτική, με σκοπό την αποτροπή ή την απομάκρυνση των κακόβουλων δυνάμεων που συνδέονται με την πάθηση της επιληψίας; Ή μήπως θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η πρακτική αυτή ήταν πράγματι μια εκδήλωση περιφρόνησης προς την αυτοκράτειρα, όπως φαίνεται να το αντιλήφθηκε το συγκεντρωμένο πλήθος; Η κατανόηση των σωματικών αντιδράσεων που επιδείκνυαν τα άτομα στο παρελθόν απέναντι στις σωματικές παραμορφώσεις παραμένει δύσκολο να ερμηνευθούν από τις διαθέσιμες πηγές. Ωστόσο, οι σποραδικές αναφορές στην πρακτική της ρίψης λίθων υποδηλώνουν μια επικρατούσα αρνητική αντίληψη που είχε ο γενικός πληθυσμός απέναντι σε όσους έπασχαν από αναπηρίες ¹⁴⁹.

Ο Ηράκλειος σύντομα ξαναπαντρεύτηκε με την ανηψιά του από την αδελφή του Μαρία, μετά από πιέσεις της μητέρας του. Η Μαρτίνα ήταν 23 χρόνια νεότερη από τον αυτοκράτορα, ο οποίος ήταν περίπου 40 ετών όταν παντρεύτηκε για δεύτερη φορά. Η γαμήλια τελετή έγινε το 614, εν μέσω μιας περιόδου σημαντικών αναταραχών για την αυτοκρατορία και τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Το 613, η πόλη της Αντιόχειας είχε καταληφθεί από τους Σασανίτες, με επικεφαλής τον αξιόλογο στρατηγό Σαρμπαράζ. Το σημαντικό αυτό γεγονός χάρισε στους Πέρσες το ανεκτίμητο πλεονέκτημα της ναυτικής πρόσβασης στη Μεσόγειο Θάλασσα. Η πορεία των γεγονότων θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε περαιτέρω επιδείνωση της κατάστασης. Μετά την καταστροφή της Αλεξάνδρειας το έτος 619, μεγάλος λιμός και μια τρομερή επιδημία ασθeneιών έπληξαν την αυτοκρατορία. Επιπλέον, το 617 ή το 619, μια συνθήκη που είχε συμφωνηθεί με τους Αβάρους αποκαλύφθηκε ότι ήταν μια ύπουλη παγίδα. Ο Ηράκλειος γλίτωσε με δυσκολία τον θάνατο, ενώ η ύπαιθρος πέριξ της Κωνσταντινούπολης λεηλατήθηκε εκτενώς και πολλοί άνθρωποι σφαγιάστηκαν από τους Αβάρους. Ένα υψηλό ποσό φόρων έπρεπε να καταβληθεί στους βαρβάρους. Η

---

¹⁴⁹ Laes, "Power, Infirmity and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments".

τεταμένη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην πόλη διαδραμάτισε πιθανότατα σημαντικό ρόλο στην αποδοκιμασία ενός γάμου που θεωρήθηκε αιμομικτικός. Σε αντίθεση με την ομόφωνη αποδοκιμασία, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Γαλάζιοι στον Ιππόδρομο υποστήριζαν τον αυτοκράτορα, ενώ οι Πράσινοι προσπάθησαν να το αποτρέψουν. Ο Σέργιος, ο σεβαστός πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, προσπάθησε να πείσει τον αυτοκράτορα με επιστολές, αλλά ο αυτοκράτορας του απάντησε ότι αν και ο πατριάρχης είχε δίκιο στην πραγματικότητα και είχε εκπληρώσει τα καθήκοντά του ως φίλος, ωστόσο ο ίδιος θα αναλάμβανε πλήρως την ευθύνη για τον γάμο αυτό¹⁵⁰.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της απελπισίας και της κρίσης είναι εύλογο ότι τα προβλήματα υγείας των δύο πρώτων παιδιών συνδέθηκαν με τον αφύσικο χαρακτήρα της ένωσης αυτής. Το γεγονός ότι οι πρώτοι απόγονοι αυτού του γάμου δεν πήγαιναν καλά είναι κάτι που τονίζεται ιδιαίτερα από τον Νικηφόρο. Όπως αναφέρει, ο πρώτος γιος γεννήθηκε το 614. Ονομάστηκε Φλάβιος, και γεννήθηκε με μια πάθηση που δεν επέτρεπε στον λαιμό του να γυρίσει. Δεν παρέχονται περαιτέρω διευκρινίσεις σχετικά με την προσωπικότητά του, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο θάνατός του επήλθε σε διάστημα λίγων ετών. Ο Θεοδόσιος, ο δεύτερος γιος, γεννήθηκε με κωφάλαλος. Στα χρονικά του έτους 614, ο Θεοφάνης Ομολογητής καταγράφει αποκλειστικά τη γέννηση και την βάπτισή ενός ατόμου που προσδιορίζεται ως "δεύτερος Κωνσταντίνος" (για να διακρίνεται από τον Ηράκλειο Κωνσταντίνο, ο οποίος γεννήθηκε το 612). Αξίζει να σημειωθεί ότι η αφήγηση του Θεοφάνη δεν κάνει καμία αναφορά σε αναπηρία που να αφορά τον Κωνσταντίνο. Επιπλέον, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι δεν παρέχει καμία πληροφορία σχετικά με το όνομα και τη γέννηση ενός δεύτερου γιου με το όνομα Θεοδόσιος. Με βάση τις αφηγήσεις του Νικηφόρου και του Θεοφάνη Ομολογητή, έχει διατυπωθεί μια πρόταση που υποστηρίζει ότι το άτομο που αναφέρεται ως "το αγόρι με τον "λαιμό που δεν γυρνούσε"" στην πραγματικότητα ονομαζόταν Φλάβιος Κωνσταντίνος. Επιπλέον, έχει προταθεί ότι το κωφάλαλο άτομο που είναι γνωστό ως Θεοδόσιος είναι στην πραγματικότητα το ίδιο πρόσωπο που αναφέρεται στη συνέχεια με το όνομα Θεοδόσιος από τον Νικηφόρο. Οι ιστορικοί που ειδικεύονται στη μελέτη της αναπηρίας θα ήταν σίγουρα ευτυχείς να μάθουν περισσότερα για τη ζωή του και ένα κωφάλαλο άτομο αντιμετώπισε την κατάστασή του μέσα στο περιβάλλον της αυτοκρατορικής αυλής. Ο

---

¹⁵⁰Laes, "Power, Infirmity and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments".

Θεοδόσιος φαίνεται ότι ήταν παντρεμένος με τη Νίκα, η οποία αναγνωρίζεται ως κόρη του Πέρση βασιλιά Σάρβαρου. Προφανώς, η αναπηρία του δεν λειτούργησε ως εμπόδιο στον αρραβώνα. Στην πραγματικότητα ο Νικηφόρος δεν κάνει καμία ρητή αναφορά στην αναπηρία όταν αναφέρεται στον γάμο μεταξύ του Θεοδοσίου και της Νίκας. Το ρωμαϊκό δίκαιο παρείχε στα άτομα που ήταν εκ γενετής κωφάλαλοι το δικαίωμα να συνάπτουν γάμο (*Digesta* 23.3.73). Παρ'όλα αυτά δύσκολα εντοπίζονται στα λογοτεχνικά αρχεία παραδείγματα ζευγαριών όπου ο ένας ή και οι δύο σύντροφοι είναι κωφάλαλοι. Η μόνη επιπλέον πληροφορία που έχουμε για τον Θεοδόσιο είναι ότι αυτός ζούσε μέχρι τον θάνατο του Ηράκλειου το 641¹⁵¹.

Σύμφωνα με αναφορά του Κόπτη επισκόπου Ιωάννη του Νικίου, ο δεύτερος γιος ήταν κωφάλαλος και έτσι δεν ήταν κατάλληλος για να ανέβει στον θρόνο. Για τον λόγο αυτό λοιπόν φαίνεται ότι δεν τον έβλαψε κανείς. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι ο Ιωάννης δεν αναφέρει όνομα, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε καθόλου βέβαιοι ότι ο κωφάλαλος που αναφέρει ταυτίζεται με τον Θεοδόσιο που παντρεύτηκε με την Νίκα. Εξάλλου και ο ίδιος ο γάμος του κωφάλαλου Θεοδοσίου με την Νίκα είναι αβέβαιος, αφού στηρίζεται στην υπόθεση ότι ο κωφάλαλος Θεοδόσιος είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Θεοδόσιο που αναφέρεται αργότερα. Σε κάθε περίπτωση αυτό είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα των προβλημάτων που υπάρχουν με τις χρονολογίες του Νικηφόρου. Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι ενώ ο Ηράκλειος έλειπε στην Περσία, δηλαδή μεταξύ 627 και 630, πέθαναν δύο από τους γιούς του και δύο από τις κόρες του. Για τις κόρες δεν γνωρίζουμε ποιες εννοεί, αλλά και με τους γιους υπάρχει πρόβλημα. Αν δεχτούμε ότι ο Φλάβιος «με τον λαιμό που δεν μπορούσε να γυρίσει» πέθανε σε βρεφική ηλικία, εξακολουθεί να παραμένει ασαφές ποιες ήταν οι κόρες που είχε πεθάνει. Θα μπορούσε να είναι ο κωφάλαλος Θεοδόσιος. Σε κάθε περίπτωση, όλοι οι θάνατοι πρέπει να συνέβησαν στα παιδικά χρόνια τους¹⁵².

Υπήρχαν τουλάχιστον πέντε επιπλέον απόγονοι από τον γάμο του Ηράκλειου με την Μαρτίνα, οι οποίοι φαίνεται ότι δεν υπέφεραν από ασθένειες. Ο Φλάβιος Ηράκλειος, που ονομαζόταν επίσης Ηράκλωνας, γεννήθηκε κατά τη διάρκεια της ταραχώδους περιόδου από το 615 έως το 620. Αυτός έζησε μέχρι το 641 και για ένα

---

¹⁵¹Laes, "Power, Infirmity and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments".

¹⁵²G.J. Reinink and B.H. Stolte, *The Reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation*, Peeters Publishers, Leuven, Hadleigh 2002. Laes, "Power, Infirmity and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments".

πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, ανέλαβε τον αυτοκρατορικό τίτλο μαζί με τη μητέρα του Μαρτίνα. Δύο επιπλέον απόγονοι, ο Δαβίδ και ο Μαρίνος, γεννήθηκαν γύρω στο 630. Παρά την τρυφερή τους ηλικία, τους απονεμήθηκε ο τίτλος του Καίσαρα από τον Ηράκλειο το έτος 641, μια απόφαση που προήλθε από την προφητική επίγνωση του επικείμενου θανάτου του. Την ίδια εποχή, δύο κόρες του, η Αυγουστίνα και η Μαρτίνα, αναγορεύτηκαν Αυγούστες, γεγονός που υποδηλώνει ότι δεν θα είχαν κάποιο πρόβλημα υγείας¹⁵³.

Οι αναπηρίες εμφανίζονται και πάλι κατά τις θλιβερές τελευταίες ημέρες της βασιλείας του Ηρακλείου. Τότε παρουσίασε μια απότομη και εμφανή φοβία προς το νερό, καθιστώντας τον ανίκανο ακόμα και να διασχίσει τον Βόσπορο μέσω συμβατικών βαρκών. Οι κρίσεις της υδρωπικίας είχαν κλιμακωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Ηράκλειος, που τότε ήταν σχεδόν 70 ετών, έκρινε απαραίτητο να χρησιμοποιεί μια σανίδα στην κοιλιακή του χώρα για να αποφύγει την ακούσια ανακατεύθυνση των ούρων προς το πρόσωπό του κατά τη διάρκεια της ούρησης. Για άλλη μια φορά, ο Νικηφόρος υπογράμμισε ότι αυτή η αποτρόπαια κατάσταση ήταν η ποινή του για τα ηθικά παραπτώματά του και αποτέλεσε την τελική ετυμηγορία για τη γαμήλια ένωσή του με την ανιψιά του. Η διαθήκη του αυτοκράτορα όριζε ότι η αξιότιμη σύζυγός του Μαρτίνα θα αναγνωριζόταν ως μητέρα και αυτοκράτειρα, ενώ ο Ηράκλειος Κωνσταντίνος, ο απόγονος από τον πρώτο γάμο του, μαζί με τον Ηρακλώνα, τον μεγαλύτερο επιζώντα γιο από τον δεύτερο γάμο του, θα αναλάμβαναν από κοινού την ηγεμονία λαμβάνοντας τους βασιλικούς τίτλους Κωνσταντίνος Γ' και Ηράκλειος Β', αντίστοιχα. Αυτή η κατάσταση ωστόσο δεν έμελλε να διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο θάνατος του Κωνσταντίνου Γ', που αποδίδεται σε φυματίωση, επήλθε μέσα στο πολύ σύντομο χρονικό διάστημα των τεσσάρων μηνών. Φημολογούνταν ωστόσο ότι η Μαρτίνα τον είχε δηλητηριάσει με σκοπό να εξασφαλίσει την θέση για τον γιο της αποκλειστικά. Κατά συνέπεια, αυτό το δυσάρεστο γεγονός είχε ως αποτέλεσμα να αναδειχθεί ο Ηράκλειος Β' ως μοναχικός αυτοκράτορας¹⁵⁴.

Αμέσως μετά η σύγκλητος, μαζί με τις παρατάξεις που υποστήριζαν τη συνέχιση της δυναστείας του Κωνσταντίνου Γ', εφάρμοσε μια μάλλον μακάβρια μορφή τιμωρίας στην Μαρτίνα και τους γιους της. Έκοψαν την μύτη του Ηρακλώνα, ο οποίος

---

¹⁵³ Laes, "Power, Infirmity and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments".

¹⁵⁴ Laes, "Power, Infirmity and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments".

στη συνέχεια εξορίστηκε στη Ρόδο, ενώ η Μαρτίνα υποβλήθηκε ακρωτηριασμό της γλώσσας της, και εξορία. Η ανατολίτικη πρακτική του ακρωτηριασμού χρησιμοποιήθηκε από τους Βυζαντινούς ως μέσο για να δηλωθεί συμβολικά η ανικανότητα των ατόμων να αναλάβουν πολιτική εξουσία. Σύμφωνα με την αφήγηση του επισκόπου Ιωάννη Νικίου, έκοψαν τη μύτη και της μητέρας και του γιου. Επιπλέον, αναφέρει πώς οι νεαροί πρίγκηπες Δαβίδ και Μαρίνος, οι οποίοι υπέστησαν την ίδια σκληρή τιμωρία, και στη συνέχεια ολόκληρη η οικογένεια εξορίστηκε στην Ρόδο. Επιπλέον, ο ίδιος μόνο αναφέρει ότι ο μικρότερος γιος της Μαρτίνας υποβλήθηκε σε ευνουχισμό για να διασφαλιστεί ότι δεν θα συνεχιστεί η δυναστεία. Ωστόσο, το νεαρό αγόρι δεν κατάφερε να επιβιώσει από την επέμβαση αυτή δεν πέτυχε ευνοϊκή έκβαση μετά τη χειρουργική επέμβαση. Για άλλη μια φορά, η αναφορά του Ιωάννη παραμένει αβέβαιη ως προς το σε ποιον γιο αναφέρεται. Εάν είχε επιλέξει να αναφερθεί είτε στον Δαβίδ είτε στον Μαρίνο, είναι εύλογο ότι θα είχε συμπεριληφθεί η αναφορά της ποινής αυτής, σε συνδυασμό με το κόψιμο της μύτης. Ωστόσο, στην περίπτωση που δεν αναφέρεται σε κανένα από τα προαναφερθέντα πρόσωπα, ίσως εδώ ο συγγραφέας υπαινίσσεται έναν επιπλέον απόγονο, η ταυτότητα του οποίου παραμένει αδιευκρίνιστη¹⁵⁵.

Συνολικά, τα περίπου δέκα παιδιά που γεννήθηκαν από τον γάμο του Ηρακλείου και της Μαρτίνας, δείχνουν μια εξαιρετική περίπτωση γονιμότητας ιδίως όταν αντιπαραβάλλεται με τον κατάλογο των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και των απογόνων τους, όπως για παράδειγμα ο Μάρκος Αυρήλιος και η Φαυστίνα, οι οποίοι φαίνεται ότι έκαναν λίγο περισσότερα, περίπου 12 ή 14 παιδιά. Κατά πάσα πιθανότητα, τέσσερις από τους απογόνους τους, το αγόρι με τον «λαιμό που δεν μπορούσε να γυρίσει», ο κωφάλαλος γιος και δύο κόρες των οποίων οι ταυτότητες παραμένουν αδιευκρίνιστες, πέθαναν σε παιδική ηλικία. Αν σκεφτούμε και τις δύσκολες συνθήκες της εποχής, την υψηλή θνησιμότητα στην παιδική ηλικία, είναι προφανές ότι οι τέσσερις ή πέντε θάνατοι στην πρώιμη παιδική ηλικία δεν ήταν ένα ασυνήθιστο φαινόμενο. Όσον αφορά τις αναπηρίες που παρουσίαζαν τα παιδιά, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι οι ιστορικές αναφορές προέρχονται από τον Νικηφόρο, ο οποίος κατέγραψε τα γεγονότα αυτά περίπου 150 χρόνια μετά την εκδήλωσή τους, και από τον Ιωάννη Νικίου, έναν Αιγύπτιο Μονοφυσίτη επίσκοπο γνωστό για την εχθρότητά του

---

¹⁵⁵ Laes, “Power, Infirmity and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”.

προς τον Ηράκλειο. Αυτά τα δύο πρόσωπα αποτελούν τις πρωτογενείς πηγές. Οι βυζαντινοί συγγραφείς θα μπορούσαν ενδεχομένως να θεωρήσουν τους σωζόμενους απογόνους ως απτή απόδειξη της συζυγικής ευμάρειας και γονιμότητας. Το γεγονός ότι ορισμένοι εστίασαν στις αρνητικές πτυχές αποτελεί μια ένδειξη ότι οι αναπηρίες και οι αδυναμίες χρησιμοποιούνταν επιλεκτικά ως μέσο για να αμφισβητηθούν οι πράξεις και τα έργα ενός αυτοκράτορα σε περιόδους αντιξοότητας¹⁵⁶.

---

¹⁵⁶ Laes, “Power, Infirmary and ‘Disability’. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments”.

4. Ψυχική ασθένεια και διαζύγιο στο Βυζάντιο

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι η ψυχική ασθένεια είναι μια χρόνια κατάσταση, η οποία διακρίνεται από την παρουσία πολλαπλών συμπτωμάτων που ποικίλλουν σε ένταση με την πάροδο του χρόνου. Η εκδήλωση των συμπτωμάτων στα άτομα με ψυχική ασθένεια αποτελεί σημαντικό εμπόδιο στις προσωπικές και επαγγελματικές τους επιδιώξεις ακόμα μέχρι σήμερα. Κατά συνέπεια, τα άτομα αναγκάζονται να αλλάξουν τους κοινωνικούς ρόλους που μέχρι πρότινος υποστήριζαν. Η διάγνωση μιας συγκεκριμένης πάθησης δημιουργεί συχνά ένα κοινωνικό στίγμα, το οποίο με τη σειρά του τείνει να οδηγήσει στην απομάκρυνση του ατόμου από τις επαγγελματικές ασχολίες, καθώς και σε μια αίσθηση αποξένωσης από άλλες κοινωνικές δεσμεύσεις. Η παρουσία άγνοιας, προκατάληψης, καθώς και η απουσία κοινωνικής μέριμνας και φροντίδας, παρεμποδίζουν τη διαδικασία κοινωνικής προσαρμογής και αποκατάστασης. Οι ψυχικές ασθένειες προκαλούν εξίσου μεγάλη βλάβη τόσο στα άτομα που πάσχουν από την πάθηση όσο και σε όσους αναλαμβάνουν το ρόλο του φροντιστή των ατόμων αυτών. Οι ασθενείς αντιμετωπίζουν ένα διάχυτο αίσθημα καχυποψίας και έλλειψης εμπιστοσύνης, το οποίο επιδεινώνει το ήδη σημαντικό βάρος της αδικίας σε διάφορους τομείς της ενασχόλησής τους. Ταυτόχρονα, οι οικογένειες υπομένουν έναν οδυνηρό συνδυασμό κοινωνικής άγνοιας, γεωγραφικής απόστασης και προκατειλημμένων συμπεριφορών από το ευρύ κοινό. Το προαναφερθέν στίγμα μπορεί να αποδοθεί σε διάφορους παράγοντες, συμπεριλαμβανομένης της επικρατούσας αντίληψης ότι τα άτομα με ψυχικές διαταραχές αποτελούν σημαντική απειλή για την κοινωνία¹⁵⁷.

Το στίγμα, σύμφωνα με έρευνες, έχει αποδειχθεί ότι ασκεί σημαντική επίδραση στην κοινωνική απομόνωση που βιώνουν τα άτομα με ψυχικές ασθένειες, δημιουργώντας επίσης βλάβη και στις οικογένειές τους. Επιπλέον, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ότι το βάρος της φροντίδας ενός μέλους της οικογένειας που πάσχει από ψυχική ασθένεια μπορεί ενδεχομένως να επιφέρει δυσμενείς συνέπειες στην ψυχολογική και σωματική ευεξία του φροντιστή του. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι ο ελληνικός πληθυσμός διατηρεί την πεποίθηση ότι η κληρονομικότητα παίζει σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση ψυχικών διαταραχών, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί την αντίληψη ότι οι ψυχικές παθήσεις είναι εγγενώς ανίατες. Επιπλέον, είναι ευρέως

---

¹⁵⁷ Lambrini Kourkouta, Nestor Athanasia, Petros Ouzounakis, “Stigma of Mental Illness as Cause of Divorce in Byzantium”, International Journal of Caring Sciences, 2/2, 2009, 61-64.

διαδεδομένη η άποψη ότι η ψυχική ασθένεια μπορεί δυνητικά να οδηγήσει σε αναπόφευκτη διάλυση των συζυγικών δεσμών. Η επικρατούσα αντίληψη εντός της βυζαντινής κοινότητας τοποθετούσε την ψυχική ασθένεια ως βασικό παράγοντα για τη διάλυση του γάμου¹⁵⁸.

Οι δεοντολογικές και νομικές εκτιμήσεις σχετικά με το ρόλο των ασθενειών ως παραγόντων που συμβάλλουν στο διαζύγιο είναι ζητήματα που απασχολούν από καιρό τους επαγγελματίες υγείας. Οι προκλήσεις που προκύπτουν σε περιπτώσεις όπου ένα από τα δύο άτομα που ενώθηκαν με τα δεσμά του γάμου πάσχει από ανίατη ή επιδημική ασθένεια είναι πράγματι πρωτόγνωρες για τους περισσότερους ανθρώπους. Με βάση τα αντίστοιχα συστήματα πεποιθήσεών τους, ένα υποσύνολο επαγγελματιών υγείας, που αποτελείται κυρίως από γιατρούς και νοσηλευτές, υποστήριξε την άποψη ότι ορισμένες ασθένειες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως καταλύτες για τη διάλυση του γάμου, ενώ άλλοι είχαν αντίθετες απόψεις για το θέμα αυτό.

Στον βυζαντινό κόσμο οι ασθένειες θεωρούνταν έγκυροι λόγοι διαζυγίου. Το βυζαντινό νομικό και πολιτισμικό πλαίσιο άσκησε βαθιά επίδραση στην αναγνώριση συγκεκριμένων ασθενειών ως έγκυρων λόγων για τη διάλυση της έγγαμης σχέσης. Οι προαναφερθείσες ασθένειες δεν αντιμετωπιζόνταν αποκλειστικά ως ατομικές ασθένειες, αλλά μάλλον ως μελλοντικοί κίνδυνοι για την ευημερία τόσο των νοικοκυριών όσο και της ευρύτερης κοινότητας¹⁵⁹.

4.1. Παραφροσύνη

Η βυζαντινή κοινωνία αναγνώριζε ότι η «τρέλα», μια κατάσταση που περιλάμβανε μια σειρά ψυχικών διαταραχών, αποτελούσε έγκυρο λόγο διαζυγίου. Σε περίπτωση που ένας από τους συζύγους εκδηλώσει συμπτώματα ψυχικής διαταραχής πριν από τη γαμήλια τελετή, χωρίς πραγματικές προοπτικές ανάρρωσης, μπορεί να εξεταστεί η δυνατότητα να ζητηθεί η λύση της ένωσης. Το φαινόμενο αυτό ήταν ιδιαίτερα σύνηθες σε περιπτώσεις όπου το πάσχον άτομο αποτελούσε δυνητική απειλή για την ευημερία των άλλων. Η εκδήλωση τρέλας μετά τη σύναψη της ένωσης θεωρείται συνήθως άκυρη δικαιολογία για τη λύση του γάμου¹⁶⁰.

---

¹⁵⁸ Effie Poulakou-Rebelakou, George Kalantzis, Costas Tsiamis and Dimitris Ploumpidis, “Dementia on the Byzantine Throne (Ad 330-1453)” *Geriatrics & Gerontology International*, 12, 2012, 405-412.

¹⁵⁹ Kourkouta et al., “Stigma of Mental Illness as Cause of Divorce in Byzantium”

¹⁶⁰ Evdoxios Doxiadis, ““Ous O Theos Synezeuxen, Anthropos Me Chorizeto”: State, Church and Divorce from the Ottoman Empire to the Early Modern Greek State”, *L’Homme. European Journal of Feminist History*, 31/1, 2020.

Με βάση το λογοτεχνικό σώμα που είναι γνωστό ως 111 μυθιστορήματα του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού, το οποίο χρονολογείται στον 9ο και 10ο αιώνα, ορίζεται ότι σε περίπτωση εκδήλωσης ψυχικής αστάθειας της συζύγου, ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος να κάνει υπομονή για τρία χρόνια. Σε περίπτωση που η κατάσταση της υγείας της συζύγου δεν μπορούσε να αποκατασταθεί πλήρως εντός της τριετίας, ο σύζυγος είχε το δικαίωμα να κινήσει διαδικασία διαζυγίου. Κατά την αρχική διετία, ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος να συμβιώνει με τη σύζυγό του, ενώ κατά το τελευταίο έτος ήταν υποχρεωμένος να ζητήσει την εισαγωγή της σε μοναστικό ίδρυμα για θεραπευτικούς σκοπούς. Μετά τη διάλυση της έγγαμης συμβίωσης, η γυναίκα διέθετε την επιλογή είτε να διαμείνει μαζί με την πατρική της οικογένεια της είτε εναλλακτικά να αναζητήσει άσυλο εντός της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας του πλησιέστερου επισκόπου¹⁶¹.

Σύμφωνα με τις διατάξεις που περιγράφονται στην 112η *Νεαρά* του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, παρατηρούμε ότι σε περίπτωση εκδήλωσης ψυχικής διαταραχής από τον σύζυγο, η σύζυγος μπορεί ενδεχομένως να επιδιώξει τη λύση της έγγαμης συμβίωσης μετά την πάροδο πέντε ετών. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο σύζυγος εκδηλώνει συμπτώματα ψυχικής διαταραχής κατά την ημέρα της γαμήλιας ένωσης, η σύζυγος δικαιούται να ασκήσει το δικαίωμά της να επιδιώξει αμέσως τη δικαστική λύση του συζυγικού δεσμού μετά την τελετή.

Η συμπερίληψη της ψυχικής ασθένειας ως παράγοντα για τη λύση του γάμου αναφέρεται σε διάφορα κανονικά κείμενα, συγκεκριμένα στον 48ο *Κανόνα των Αποστόλων*, στον 15ο *Κανόνα του Αλεξανδρινού Πατριάρχη Τιμόθεου*, στους *Κανόνες του Βαλσαμώνος* από τον 12ο αιώνα, στους *Κανόνες του Αρμενόπουλου* από τον 14ο αιώνα και στον *Μεταβυζαντινό Νομοκανόνα* του Μαλάξου από τον 16ο αιώνα. Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι ο μεταγενέστερος *Νομοκανόνας* αναφέρεται στην δικαστική απόφαση ενός δικαστηρίου που βρίσκεται σε ένα νησί στο Ιόνιο Πέλαγος, συγκεκριμένα στη Λευκάδα, το 1721. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ένας σύζυγος υπέβαλε παράπονο στον Επίσκοπο, ισχυριζόμενος ότι η σύζυγός του είχε προσβληθεί από δαιμονικές οντότητες, γεγονός που καθιστούσε αναγκαία τη συχνή χρήση αλυσίδων για να συγκρατεί τα χέρια και τα πόδια της. Η προαναφερθείσα κατάσταση παρέμεινε για χρονικό διάστημα που υπερέβαινε τα τρία έτη. Ο σύζυγος εξασφάλισε

---

¹⁶¹ Lambrini Kourkouta, P. Plati, V. Adamou, & A. Spanopoulou, "Diseases as causes of divorce in Byzantium". *Progress in Health Sciences*, 1/2, 2011, 200-203.

επιτυχώς διαζύγιο και στη συνέχεια του δόθηκε η δυνατότητα να συνάψει γάμο με δεύτερη σύζυγο σύμφωνα με τις νομικές διατάξεις¹⁶²

Στο πλαίσιο της Βυζαντινής Νομοθεσίας, αξίζει να σημειωθεί ότι η ψυχική ασθένεια αναγνωριζόταν ως σημαντική αιτία για τη λύση των συζυγικών δεσμών, με εφαρμογή τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι η προαναφερθείσα πολιτική παρουσίασε την τάση να παρέχει μεγαλύτερο βαθμό προστασίας στους άνδρες σε σύγκριση με τις γυναίκες. Η διαφορά αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι, ενώ η γυναίκα υποβάλλεται σε παρατεταμένη περίοδο αναμονής πέντε ετών προτού μπορέσει να κινήσει τη διαδικασία διαζυγίου, ο άνδρας έχει το προνόμιο να ξεκινήσει την ίδια διαδικασία μετά από αρκετά μικρότερο χρονικό διάστημα, τριών ετών. Με βάση τις προαναφερθείσες παρατηρήσεις, μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι στον βυζαντινό κόσμο, τα άτομα που έπασχαν από ψυχική ασθένεια, παρά τις δυνατότητές τους να ζήσουν μια λειτουργική ζωή, αντιμετώπιζαν σημαντικές προκλήσεις που προέκυπταν από το διάχυτο στίγμα που σχετιζόταν με την κατάστασή τους. Το ζήτημα αυτό δεν επηρέαζε μόνο τους ίδιους τους ασθενείς, αλλά είχε επίσης βαθύ αντίκτυπο και στις οικογένειές τους¹⁶³.

4.2. Ανδρική ανικανότητα

Η ανδρική ανικανότητα, που στην καθομιλουμένη αναφέρεται ως στυτική δυσλειτουργία, αντιπροσωπεύει μια κατάσταση κατά την οποία ένα άτομο αδυνατεί να επιτύχει το επιθυμητό επίπεδο φυσιολογικής ανταπόκρισης που είναι απαραίτητο για τη σεξουαλική επαφή, εμποδίζοντας έτσι την ικανότητά του να εκπληρώσει τις συζυγικές του υποχρεώσεις. Κατά συνέπεια, η πάθηση αυτή έχει αναγνωριστεί ως δυνητικός καταλυτικός παράγοντας για τη διάλυση του γάμου. Σύμφωνα με τους νομοθετικούς κανονισμούς που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, ορίστηκε ότι ένας σύζυγος, συγκεκριμένα η σύζυγος, είχε το δικαίωμα να επιδιώξει τη λύση του συζυγικού δεσμού σε περίπτωση που ο σύζυγός της παρουσίαζε ανικανότητα, καθιστώντας τον έτσι ανίκανο να εκπληρώσει τις συζυγικές του υποχρεώσεις, για διάστημα τριών ετών. Το σκεπτικό πίσω από τη συγκεκριμένη διάταξη ήταν να προστατευθεί η σύζυγος από τους πιθανούς κινδύνους που συνδέονται με την άσκηση πορνείας, σε περίπτωση που επέλεγε να παραμείνει σε μια συζυγική ένωση χωρίς συζυγικές σχέσεις. Η απόδειξη της ανικανότητας απαιτούσε δικαστική επικύρωση, η

---

¹⁶² Kourkouta, et al., “Diseases as causes of divorce in Byzantium”.

¹⁶³ Poulakou-Rebelakou, “Dementia on the Byzantine Throne (Ad 330-1453)”

οποία συχνά περιλάμβανε τη διενέργεια εξειδικευμένων ιατρικών εκτιμήσεων για να διαπιστωθεί η αλήθεια της εν λόγω κατάστασης. Οι ασθένειες αυτές δεν αντιμετωπίζονταν μόνο ως ατομικές δυστυχίες, αλλά και ως μελλοντικοί καταλυτικοί παράγοντες για τη βλάβη του συζυγικού δεσμού, της οικογένειας και της κοινωνίας στο σύνολό της. Το βυζαντινό νομικό σύστημα αναγνώρισε και αντιμετώπισε αυτές τις ανησυχίες θεσπίζοντας διατάξεις για το διαζύγιο σε τέτοιες περιπτώσεις. Οι προαναφερθείσες διατάξεις περί διαζυγίου εφαρμόστηκαν με πρωταρχικό στόχο τη διασφάλιση της ευημερίας των ατόμων και της κοινωνίας συνολικά, διατηρώντας ταυτόχρονα την ιερότητα του γάμου, ενός σεβαστού θεσμού στο Βυζάντιο που είχε μεγάλη σημασία, όπως προκύπτει από τις χριστιανικές διδασκαλίες¹⁶⁴.

4.3. Ο στιγματισμός της ψυχικής ασθένειας

Με βάση την προαναφερθείσα ανάλυση, μπορεί κανείς εύκολα να συμπεράνει ότι η βυζαντινή κοινωνία αντιμετώπιζε την παρουσία τόσο των ψυχικών ασθενειών όσο και των ατόμων που έπασχαν από τέτοιες παθήσεις, διατηρώντας παράλληλα μια κατάσταση συνειδητότητας απέναντι σε αυτές. Οι οικογένειες των ατόμων που έπασχαν από ψυχικές ασθένειες παρατηρήθηκε ότι παρουσίαζαν εκδηλώσεις δυσφορίας, ανησυχίας και αγανάκτησης, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν στη διάχυτη επίδραση του κοινωνικού στίγματος που περιβάλλει τις ψυχικές παθήσεις σε ολόκληρη την οικογένεια. Ο βαθμός ανοχής που επιδεικνύεται απέναντι στα άτομα με ψυχική ασθένεια ήταν περιορισμένος, με αποτέλεσμα συχνά να εκδηλώνεται θυμός κατά την αντιμετώπισή τους. Κατά συνέπεια, το αποτέλεσμα ήταν ο διαχωρισμός ενός ατόμου που πάσχει από ψυχική ασθένεια από την οικογένεια του. Είναι απαραίτητο να υπογραμμιστεί ότι ο πρωταρχικός παράγοντας πίσω από αυτή τη διάθεση προήλθε από την ανησυχία σχετικά με τις πιθανές επιπτώσεις. Οι προαναφερθείσες συνέπειες σχετίζονταν κυρίως με τα οικογενειακά στοιχεία, επιταχύνοντας έτσι συχνά την εμφάνιση διαζυγίου.

Το Βυζάντιο, όπως αναγνωρίζεται ευρέως, γνώρισε βαθιές επιρροές από την ελληνική εκπαίδευση, τη ρωμαϊκή διοίκηση και τα συστήματα δικαιοσύνης, καθώς και τις χριστιανικές αξίες. Διαμορφώθηκε ένα σύστημα κοινωνικής φροντίδας και καθιερώθηκε η έννοια του «διαζυγίου». Το βυζαντινό κράτος, λόγω των χριστιανικών του θεμελίων, επέδειξε καλοσύνη προς τους υπηκόους του, δίνοντας ταυτόχρονα

---

¹⁶⁴ Gerasim Petrinski, “Marriage and Matrimonial Relationships in the Byzantine Law-Code “Ecloga””, *Архив за средновековна философия и култура*, 28, 2022, 38-57.

προτεραιότητα στην ευημερία τους και εξασφαλίζοντας τη διατήρηση του βιοπορισμού τους. Κατά συνέπεια, κατέστη επιτακτική ανάγκη για τα άτομα που έπασχαν από ψυχικές ασθένειες να παραμείνουν εντός του κόλπου της οικογένειάς τους, όσο αυτό ήταν δυνατό. Ωστόσο, ο ισχυρισμός αυτός παρουσιάζει ένα παράδοξο, σε ότι αφορά το υπόβαθρο της χριστιανικής διδασκαλίας, καθώς το επίπεδο ανοχής προς τους άνδρες ήταν προφανώς ανώτερο σε σύγκριση με εκείνο που επιτρεπόταν στις γυναίκες. Σύμφωνα με τα κοινωνικά πρότυπα, ήταν σύνηθες για τους άνδρες που αντιμετώπιζαν ψυχική πάθηση να συμβιώνουν με τις οικογένειές τους για πέντε χρόνια, ενώ οι γυναίκες σε αντίστοιχη περίπτωση αναμενόταν να το κάνουν για τρία χρόνια¹⁶⁵.

---

¹⁶⁵ Petrinski 'Marriage and Matrimonial Relationships in the Byzantine Law-Code "Ecloga"'

5. Αέτιος Αμιδινός: Η αναπαραγωγική υγεία, η στειρότητα και η αντισύλληψη στη βυζαντινή ιατρική

Η πρωταρχική επιστημονική αναφορά που αφορά τη βυζαντινή ιατρική και τον τομέα της σεξουαλικής και αναπαραγωγικής υγείας των γυναικών κατά τον έκτο αιώνα μ.Χ. μπορεί να αποδοθεί στον αξιόλογο ιατρικό συγγραφέα και γιατρό, γνωστό ως Αέτιο της Αμίδας. Ο Αέτιος ενσάρκωνε τα χαρακτηριστικά της εποχής του, επιδεικνύοντας ένα πνεύμα θρησκευτικότητας που τον ώθησε να χρησιμοποιήσει χριστιανικές τελετουργίες στις επικλήσεις του. Επιπλέον, επέδειξε αξιέπαινη δεκτικότητα αναγνωρίζοντας την αξία της ενσωμάτωσης της ορθολογικής και της λαϊκής γνώσης στην επιδίωξη αποτελεσματικών ιατρικών πρακτικών. Επιπλέον, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι ιατρικές πρακτικές κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο αντανακλούσαν το πνευματικό κλίμα της ύστερης αρχαιότητας, όπου η κουλτούρα της συζήτησης αποτελούσε δυνητική απειλή για την απρόσκοπτη εξέλιξη και την αποδέσμευση από ένα ιατρικό παρελθόν υψηλής εκτίμησης. Το σύνολο του έργου που παρήγαγε ο Αέτιος χρησιμεύει ως μια πρώτης τάξεως απεικόνιση του βυζαντινού μοντέλου διαιώνισης και απόκλισης από μια προηγούμενη ιατρική γραμμή. Ο Αέτιος, παρά την εξάρτησή του από προηγούμενους συγγραφείς, συνθέτει και επεξεργάζεται επιδέξια το ποικίλο περιεχόμενο που προέρχεται από διάφορες πηγές. Επιπλέον, είναι προφανές ότι στα γραπτά του έργα αντλεί από τις εμπειρίες του ως ιατρός και στη συνέχεια επεξεργάζεται τις εμπειρίες αυτές.¹⁶⁶

5.1. Η ιατρική ορολογία του Αέτιου

Ο Αέτιος προσδιορίζει ρητά το επίκεντρο του λόγου του από την αρχή του, χρησιμοποιώντας τον όρο *a-sullepsia*, που δηλώνει την κατάσταση της έλλειψης σύλληψης, η οποία μπορεί να κατανοηθεί ταυτόχρονα ως η έλλειψη ή η μη εμφάνιση της γονιμοποίησης. Η σημασία αυτής της ετυμολογικής ακρίβειας έγκειται στην πρόθεση του Αέτιου να διασαφηνίσει ότι ο λόγος του δεν αφορά θέματα υπογονιμότητας, δηλαδή την αδυναμία επιτυχούς ολοκλήρωσης μιας εγκυμοσύνης μετά τη γονιμοποίηση. Στη σύγχρονη κλινική ορολογία, η υπογονιμότητα περιλαμβάνει μια σειρά παθολογικών καταστάσεων, κυρίως γενετικής προέλευσης, που εκδηλώνονται ως δομικές ανωμαλίες στο αναπαραγωγικό σύστημα. Οι ανωμαλίες αυτές έχουν τη δυνατότητα να παρεμποδίσουν την εξέλιξη της ανάπτυξης του εμβρύου

---

¹⁶⁶D.R. Langslow, *The Latin Alexander Trallianus: The Text and Transmission of a Late Latin Medical Book*, Society for the Promotion of Roman Studies, London 2006.

μετά τη γονιμοποίηση, παρεμποδίζοντας έτσι την πλήρη ωρίμανσή του κατά τα διάφορα στάδια της κύησης, συμπεριλαμβανομένης της εμβρυογένεσης και της οργανογένεσης, με αποκορύφωμα τον τοκετό και την γέννηση¹⁶⁷.

Με τον όρο «a-sullepsia», ο Αέτιος εννοεί τη "στεριότητα", δηλαδή τη μόνιμη ανικανότητα σύλληψης/γονιμοποίησης και το αντίθετο της γονιμότητας. Αυτό είναι ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο, δεδομένου ότι οι όροι «στεριότητα» και «υπογονιμότητα» συχνά εναλλάσσονται λανθασμένα ακόμη μέχρι σήμερα, τόσο στην ιατρική ορολογία όσο και στην καθημερινή χρήση της γλώσσας¹⁶⁸. Ο Αέτιος είναι πιο ακριβής και επιλέγει με προσοχή τις λέξεις, προσδιορίζοντας τη στεριότητα ως το αντίθετο της γονιμότητας, αναφέρεται δηλαδή στη δυνατότητα γονιμοποίησης, την ικανότητα σύλληψης, και τη στεριότητα ως το αντίθετο της γονιμότητας. Από την άποψη της σύγχρονης δημογραφικής ανάλυσης, ο Αέτιος αντιλαμβάνεται τη γονιμότητα ως "δείκτη για την επίτευξη της ενηλικίωσης" έναντι της στεριότητας (*impotentia concipiendi*), η οποία μπορεί να είναι μια μόνιμη κατάσταση- και συνδέει τη γονιμότητα έναντι της στεριότητας (*impotentia gestandi*) με τη ζωή και τον εμμηνορροϊκό κύκλο κάθε γυναίκας¹⁶⁹. Η διαφοροποίηση του Αέτιου ευθυγραμμίζεται με τη σύγχρονη μεθοδολογία της εξωσωματικής γονιμοποίησης, η οποία επιδιώκει την αναπαραγωγή του βιολογικού φαινομένου της σύλληψης εκτός του ανθρώπινου σώματος, ιδίως στις περιπτώσεις όπου η φυσική γονιμοποίηση δεν πραγματοποιείται εντός των ζευγαριών. Εάν το γονιμοποιημένο έμβρυο είναι στη συνέχεια ικανό για εμφύτευση στη μήτρα, προκύπτει ότι η εν λόγω γυναίκα διαθέτει όχι μόνο γονιμότητα αλλά και ικανότητα γονιμοποίησης, υποδηλώνοντας την ικανότητά της να διατηρήσει δυνητικά την εγκυμοσύνη μέχρι την ολοκλήρωσή της. Στην περίπτωση όπου η γυναίκα παρουσιάζει υπογονιμότητα ή γενετική στεριότητα, είναι ζωτικής σημασίας να αναγνωριστεί ότι οι όποιες προσπάθειες θεραπείας, συμπεριλαμβανομένης της εξωσωματικής γονιμοποίησης, θα αποδειχθούν αναπόφευκτα μάταιες.¹⁷⁰

Δεδομένου ότι η εξωσωματική γονιμοποίηση παρουσιάζεται συνήθως ως μέθοδος αντιμετώπισης των προβλημάτων γονιμότητας, πρέπει εδώ να παρατηρηθεί

---

¹⁶⁷ Langslow, *The Latin Alexander Trallianus*.

¹⁶⁸ Ther. 8.2 (Puschmann, Alexander von Tralles, 2:343)· Langslow, *The Latin Alexander Trallianus*

¹⁶⁹ Ther. 7.9 (Puschmann, Alexander von Tralles, 2:319): "εἰ δὲ πολλῶν καὶ ποικίλων γενομένων ἀπαρამύθητος ὁ κάμων εἶη, μηδενὸς τῶν ἀπὸ τῆς τέχνης ἰσχύοντος βοηθῆσαι τῇ δυστροπία τοῦ νοσήματος, καὶ τοῖς φυσικοῖς περιήτοις οὐδὲν ἄτοπον κεχρησθαι χάριν τοῦ σώσαι τὸν κάμωντα· καὶ γὰρ ἄσεβές ἐστι τοιοῦτον παραλιπεῖν καὶ γενέσθαι κώλυσιν τῶν εἰς σωτηρίαν συντελούντων τῶ κάμωντι."

¹⁷⁰ Langslow, *The Latin Alexander Trallianus*.

ότι στους σύγχρονους κλινικούς όρους η λέξη «γονιμότητα» χρησιμοποιείται συχνά ως συνώνυμο της «γονιμοποίησης». Ωστόσο, η κατανόηση της διαφοράς μεταξύ των δύο όρων είναι ιδιαίτερα σημαντική, ιδίως σε σχέση με τις διαφορετικές συνέπειες που συνεπάγονται. Όσον αφορά αυτές, ο Αέτιος θα συνεχίσει να διατηρεί σαφή και συνεπή τη διάκριση μεταξύ στειρότητας και υπογονιμότητας στο κείμενό του, καθώς και σε άλλα κεφάλαια της πραγματείας, επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται για ακρογωνιαίο λίθο στη θεωρία του για τη σεξουαλικότητα και την αναπαραγωγή και ότι έχει πλήρη επίγνωση των συνεπειών των δύο διαφορετικών διαγνώσεων¹⁷¹.

5.2. Φυσιολογικές αιτίες στειρότητας σε άνδρες και γυναίκες

Το κεφάλαιο που συγγράφει ο Αέτιος, εστιάζοντας ειδικά στην αδυναμία σύλληψης, όπως τεκμηριώνεται στην ενότητα 16.26 Ζερβός, παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη απεικόνιση που επιτρέπει τη βαθύτερη κατανόηση της ιατρικής αντίληψης για την αναπαραγωγή και τη σεξουαλική υγεία των γυναικών κατά την ύστερη αρχαιότητα. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο συνδυάζει αποτελεσματικά ιατρικά περιστατικά με στοιχεία που εκτείνονται πέρα από τα όρια των κλινικών παρατηρήσεων, προσφέροντας έτσι πολύτιμες γνώσεις για το εν λόγω θέμα¹⁷².

Ενώ οι αιτιολογικοί παράγοντες που απειλούν την ασφάλεια των γυναικών κατά τη διαδικασία του τοκετού προέρχονται κυρίως από γενετική προέλευση και αφορούν αποκλειστικά το γυναικείο φύλο, οι παράγοντες που εμποδίζουν την επιτυχή σύλληψη μπορεί να προέρχονται είτε από τον άνδρα είτε από τη γυναίκα είτε και από τα δύο μέρη που συμμετέχουν στην αναπαραγωγική διαδικασία. Ο Αέτιος διασαφηνίζει ότι στο πλαίσιο των αναπαραγωγικών προκλήσεων, είναι σημαντικό να αποφεύγεται η απόδοση ευθυνών χωρίς να διεξάγεται μια ολοκληρωμένη έρευνα για να εξακριβωθεί ο υπεύθυνος. Κατά την αρχική παρατήρηση, είναι προφανές ότι τόσο το αρσενικό όσο και το θηλυκό άτομο διαθέτουν ίσες δυνατότητες ευθύνης. Ως εκ τούτου, είναι σημαντικό για τον ιατρό να έχει μια ολοκληρωμένη κατανόηση του πλήρους φάσματος των συμπτωμάτων και των ενδείξεων που αφορούν την υπογονιμότητα και στα δύο φύλα. Εάν το ζήτημα οφείλεται στον άνδρα σύντροφο, η ανησυχία προκύπτει από μια άτυπη παραγωγή σπέρματος, η οποία μπορεί να σχετίζεται με διάφορους παράγοντες, όπως η μη βέλτιστη θερμοκρασία σπέρματος, το ανεπαρκές ιξώδες ή η μειωμένη

---

¹⁷¹ Peter van Nuffelen, "Galen, Divination, and the Status of Medicine", *Classical Quarterly* 64. 2014, 337–52.

¹⁷² Owsei Temkin, *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1973.

κινητικότητα. Αυτοί οι παράγοντες μπορεί να επηρεάζονται από το σωματικό βάρος του άνδρα συντρόφου, την ηλικία, την παρουσία συγγενών ανωμαλιών που επηρεάζουν τα αναπαραγωγικά όργανα ή το μικρότερο μήκος του πέους με αποτέλεσμα την ανεπαρκή εναπόθεση του σπέρματος εντός της κοιλότητας της μήτρας, «*οὐκ ἰσχύειν εἰς τὸ ἐντὸς τῆς μήτρας τὸ σπέρμα ἐξακοντίζειν*»¹⁷³.

Ιδιαίτερη σημασία έχει και το γεγονός ότι στο πεδίο των παθήσεων που έχουν τη δυνατότητα να παρεμποδίσουν τη γονιμοποίηση στο ανδρικό αναπαραγωγικό σύστημα, ορισμένες αιτίες παρουσιάζουν την ικανότητα θεραπείας, όπως η γονόρροια, ενώ άλλες απαιτούν χειρουργική παρέμβαση, όπως συμβαίνει με επιλεγμένες περιπτώσεις υποσπαδίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι υπάρχουν ορισμένες καταστάσεις για τις οποίες δεν έχει εντοπιστεί θεραπεία. Σε αυτές περιλαμβάνονται τα άτομα που έχουν υποβληθεί σε χειρουργική επέμβαση για την εξαγωγή χολόλιθων, εκείνα που δεν είναι σε θέση να εκπέμψουν σπέρμα λόγω μη αναστρέψιμης (μη χειρουργήσιμης) κατάστασης υποσπαδίας ή εκείνα που διαθέτουν υπερβολικά στενούς γεννητικούς πόρους. Για τα άτομα αυτά, η θεραπεία παραμένει αδύνατη¹⁷⁴.

Από την άλλη πλευρά, εάν η αποτυχία σύλληψης προέρχεται από τη γυναίκα, το πρόβλημα έγκειται στην ποιότητα της μήτρας της, η οποία μπορεί να είναι πολύ ζεστή, πολύ κρύα, πολύ υγρή, ή να εμποδίζεται από κάτι, οπότε η γυναίκα δεν έχει σωστή εμμηνόρροια, ή ο τράχηλος της μήτρας δεν είναι στη θέση του. Επίσης, το πρόβλημα μπορεί να οφείλεται στο ότι η γυναίκα είναι πολύ παχιά ή πολύ αδύνατη, στο ότι εργάζεται πολύ ή στο ότι αδρανεί ή ότι τρώει τροφές που είναι δύσπεπτες¹⁷⁵.

Επιπλέον, ο Αέτιος υποστηρίζει ότι η κατάσταση της στειρότητας μπορεί επίσης να αποδοθεί στον παράγοντα της ηλικίας. Κατά συνέπεια, συνιστάται στα άτομα να απέχουν από τη σεξουαλική επαφή κατά τη διάρκεια της νεανικής ή της προχωρημένης ηλικίας τους. Η βέλτιστη ηλικία για τον άνδρα είναι τα 30 έτη, ενώ για τη γυναίκα θεωρείται καταλληλότερη η ηλικία των 18 ετών. Η σύσταση αυτή έχει τις ρίζες της στην αντίληψη ότι η φυσιολογική σύσταση μιας νεότερης γυναίκας, και συγκεκριμένα μιας γυναίκας κάτω των 18 ετών, δεν διαθέτει την απαιτούμενη ωριμότητα που είναι απαραίτητη για την επιτυχή σύλληψη (Αέτιος 16.26, στίχοι 2-5,

---

¹⁷³Langslow, *The Latin Alexander Trallianus*.

¹⁷⁴Langslow, *The Latin Alexander Trallianus*

¹⁷⁵ Albert Z. Iskandar (ed.), *Galenus de optimo medico cognoscendo libelli versionem Arabicam*, CMG Supplementum Orientale 4, Akademie-Verlag, Berlin 1988, 116.

Ζερβός). Η ουσία του θέματος έγκειται στη συσχέτιση μεταξύ της έναρξης της σεξουαλικής δραστηριότητας και της επακόλουθης ικανότητας αυτοσυγκράτησης των σεξουαλικών παρορμήσεων¹⁷⁶.

Μετά από μια διευκρίνιση των φυσιολογικών συνθηκών που μπορεί να εμποδίζουν τη διαδικασία της σύλληψης στις γυναίκες, ο Αέτιος προχωρεί στην περιγραφή των χαρακτηριστικών μιας γυναίκας που είναι ικανή να τεκνοποιήσει, η οποία αναφέρεται ως γόνιμο άτομο, ή στο πρωτότυπο «*ἐπίτεκνον γυναῖκα*» (16.26, στ. 5-8). Ίδανικά, είναι επιθυμητό για τη γυναίκα αυτή να παρουσιάζει ανάλογες διαστάσεις, με αξιοσημείωτο πλάτος στους γοφούς και την κοιλιά, «*Οἱ νάτες πρέπει νά εἶναι προεξέχοντες, συνοδευόμενοι ἀπό καλά ἀναπτυγμένο ἄνω μέρος τῆς κοιλίας καί στενό στήθος*». Επιπλέον, οι καλά αναπτυγμένοι μαστικοί αδένες θεωρούνται ευνοϊκά χαρακτηριστικά. Έχει παρατηρηθεί ότι οι γυναίκες που διαθέτουν αυτά τα χαρακτηριστικά τείνουν να συλλαμβάνουν με γρήγορους ρυθμούς, ενώ όσες δεν διαθέτουν αυτά τα χαρακτηριστικά παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά γονιμότητας. Στο καταληκτικό τμήμα του κεφαλαίου, ο Αέτιος μεταδίδει μια καταληκτική σύσταση προς τα άτομα που επιθυμούν απογόνους, η οποία βρίσκει απήχηση στις σύγχρονες ευαισθησίες ως εκδήλωση πρακτικής σοφίας. Σύμφωνα με τη γενικότερη φιλοσοφία του για την ολιστική προληπτική ιατρική, ο Αέτιος υποστηρίζει την υιοθέτηση ενός υγιεινού και εγκρατούς τρόπου ζωής. Επιπλέον, συμβουλεύει τους υποψήφιους γονεῖς να φροντίζουν επιμελώς τη σωματική τους ευεξία και να διατηρούν καλή φυσική κατάσταση¹⁷⁷.

5.3. Ψυχοσωματικές αιτίες στειρότητας σε άνδρες και γυναίκες

Μετά από προσεκτική εξέταση της ηλικίας, της ανατομίας και της φυσιολογίας που αφορούν το αναπαραγωγικό σύστημα τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, ο Αέτιος προτείνει με οξυδέρκεια ότι στην περίπτωση που και τα δύο άτομα βρίσκονται σε κατάσταση βέλτιστης υγείας, ο ιατρός οφείλει να διερευνήσει εναλλακτικές αιτίες που δεν προέρχονται από φυσικούς παράγοντες. Στην ουσία, αν δεν υπάρχουν διαγνωσμένες ανίατες δυσλειτουργίες, η αδυναμία ενός άνδρα και μιας γυναίκας να συλλάβουν μπορεί να αποδοθεί σε άλλους παράγοντες που αφορούν τον τομέα της

¹⁷⁶ Galen, SMT 6.Prol (Kühn 11:792, 14–793, 2)· Langslow, *The Latin Alexander Trallianus*.

¹⁷⁷ Ther. 1.15 (Puschmann, Alexander von Tralles, 1:573): “Διὰ δὲ τοὺς πολλοὺς τοὺς ἐν τῷ νῦν χρόνῳ ἀμαθεῖς ὄντας καταμέμφεσθαι τοῖς χρωμένοις τοῖς φυσικοῖς, ἔφυγον συνεχῶς χρῆσθαι τοῖς φύσει δρᾶν δυναμένοις καὶ ἔσπευσα τεχνικῇ μεθόδῳ περιγενέσθαι τῶν νοσημάτων. καὶ οἶδα οὐ μόνον ἐπιληπτικὰς νόσους, ἀλλὰ καὶ ἄλλα νοσήματα πολλὰ διὰ διαίτης καὶ φαρμακείας ἰαθέντα.”

αυτορρύθμισης, των σεξουαλικών δικαιωμάτων και της συνολικής ευημερίας, όπως την αντιλαμβάνεται η σύγχρονη κοινωνία¹⁷⁸.

Στο πλαίσιο των σεξουαλικών δικαιωμάτων, ο Αέτιος υποστηρίζει ότι σε περιπτώσεις όπου μια γυναίκα έρχεται σε σεξουαλική επαφή παρά τη θέλησή της, αυτό μπορεί να εμποδίσει τη διαδικασία της σύλληψης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι όταν μια γυναίκα βρίσκεται σε κατάσταση αγάπης, ευθυγραμμίζει τον σπύρο, διευκολύνοντας έτσι την πιθανότητα τεκνοποίησης. Κατά συνέπεια, η συμμετοχή σε συνουσία με γνώμονα την επιθυμία τείνει να ευνοεί περισσότερο τη δημιουργία απογόνων, *τὸ ἀνάγκη καὶ μὴ ἐθέλουσαν μίσεσθαι τῷ ἀνδρὶ τὴν γυναῖκα, γὰρ ἀγαπῶσα συν ἀρμόζει τὴν γονήν, καὶ διὰ τοῦ το αἰ μετ' ἔρωτος μίξειστ ἀχυτεκνότηταί εἰσι*¹⁷⁹.

Οι δηλώσεις αυτές χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής λόγω του διττού χαρακτήρα τους. Από τη μία πλευρά, υπογραμμίζουν τη σημασία της συναισθηματικής ευημερίας και της ψυχικής κατάστασης μιας γυναίκας που βρίσκεται σε αναπαραγωγική περίοδο. Αντίθετα, παραπέμπουν έμμεσα στον ισχυρισμό του Σωρανού της Εφέσου, ότι αν μια γυναίκα συλλάβει μετά από μια τραυματική εμπειρία βιασμού, αυτό συνεπάγεται την πιθανή απόλαυση της πράξης. Στο πλαίσιο της παρεμπόδισης της διαδικασίας σύλληψης ως αποτέλεσμα της απουσίας μιας ολοκληρωμένης κατάστασης βέλτιστης σωματικής και ψυχικής κατάστασης στους άνδρες, ο Αέτιος θέτει την ακόλουθη δήλωση: «Έτσι, τα άτομα που θέτουν σε κίνδυνο την ποιότητα του σπερματικού τους υγρού μέσω των ηθικά διεφθαρμένων προτύπων συμπεριφοράς ή των κοινωνικών πρακτικών τους μπορούν να βιώσουν την αποκατάσταση του γόνιμου σπέρματος [γόνος] υιοθετώντας μια πιο υγιεινή αλλαγή στις συνήθειές τους και υιοθετώντας έναν δομημένο τρόπο ζωής». Είναι σκόπιμο να τονιστεί ότι ο Αέτιος αποδίδει σημασία σε μια ολοκληρωμένη κατάσταση ευημερίας στα άτομα μέσω της έγκρισης αυτορρυθμιζόμενων προτύπων. Επιπλέον, ο συγγραφέας θεωρεί ότι τα άτομα που δεν έχουν σεξουαλική συμβατότητα με τους συζύγους τους μπορούν να συλλάβουν απογόνους συνάπτοντας εξωσυζυγικές σχέσεις με εναλλακτικούς συντρόφους. Η συνάφεια του λόγου του Αέτιου σχετικά με τους συμπληρωματικούς παράγοντες που οδηγούν σε υπογονιμότητα τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες έγκειται στις συνέπειές του για διάφορους λόγους. Πρωτίστως, είναι αξιοσημείωτη λόγω της επικρατούσας πεποίθησης στην πρώιμη βυζαντινή ιατρική ότι η διαδικασία της

---

¹⁷⁸ Guardasole, “Alexandre de Tralles et les remèdes naturels”, 94–7.

¹⁷⁹ Puschmann, Alexander von Tralles, 1:407· Guardasole, “Alexandre de Tralles et les remèdes naturels”.

σύλληψης μπορεί να επηρεαστεί από στοιχεία που αφορούν την ψυχολογική και συναισθηματική κατάσταση του ατόμου¹⁸⁰.

5.4. Προσωρινή επαγόμενη στειρότητα έναντι μη αναστρέψιμης μόνιμης στειρότητας

Κατά την περίοδο της αρχαιότητας, ήταν επιτακτική ανάγκη για την κοινωνία να καταπολεμήσει ενεργά και να αντιμετωπίσει την επικρατούσα κατάσταση της στειρότητας μέσω της χρήσης όλων των προσιτών μέσων που είχε στη διάθεσή της. Σε περίπτωση ανίατης πάθησης, είναι εύλογο να ισχυριστεί κανείς ότι οποιαδήποτε συμβατική συμφωνία που βασίζεται στη γονιμότητα ή στην ικανότητα τεκνοποίησης, μαζί με τη δέσμευση για ένα συγκεκριμένο επίπεδο γονιμότητας, μπορεί να καταστεί νομικά άκυρη. Η αντίληψη αυτή βρίσκει στήριξη στο ιστορικό πλαίσιο του διαζυγίου του Νέρωνα με την Οκταβία, καθώς και στον επιστημονικό διάλογο μεταξύ των αρχαίων Ρωμαίων νομικών Λαμπέου και Τρεμπάτιου, σύμφωνα με τον Φαμπρίκιο, στο έργο του "*Bibliotheca Graeca*" που δημοσιεύθηκε το 1724. Είναι αμφίβολο ότι ο Αλέξανδρος των Τράλλων, παρά την εμπλοκή του σε χριστιανικά θέματα, παρέκκλινε από τις δικές του πεποιθήσεις. Το προαναφερθέν θέμα είναι τεκμηριωμένο, όπως φαίνεται ενδεικτικά από το έργο του Aulus Gellius "*Noctes Atticae*". Αφορά, με την ευρεία έννοια, τη διάκριση μεταξύ ενός "μόνιμου ελαττώματος" (*vitium perpetuum*) και μιας "ασθένειας" (*morbus*) που εμφανίζεται παροδικά και μπορεί να θεραπευτεί. Συγκεκριμένα, εμβαθύνει σε ένα διάταγμα που εκδόθηκε από αοιδούς, το οποίο αποσκοπούσε στον καθορισμό του επιτρεπτού της επιστροφής στέρων δούλων γυναικών¹⁸¹.

Στο κεφάλαιο 16 του βιβλίου 16 του Αέτιου, "*Θεραπίεις/φάρμακα για την πρόκληση στειρότητας και μέθοδοι για την καταστροφή [ενός εμβρύου]*" ["*ΠΕΡΙ ΑΤΟΚΙΩΝ ΚΑΙ ΦΘΟΡΙΩΝ*"] υπάρχει ένα απόσπασμα σχετικά με το αν η γυναίκα δεν γεννήθηκε στείρα (άγονη), αλλά ακατάλληλη να γεννήσει με ασφάλεια¹⁸².

Αναμφίβολα, το συγκεκριμένο θέμα δεν ευνοήθηκε από τους συγγραφείς της αρχαιότητας, καθώς απεικονίζει μια ανησυχητική αφήγηση που αμφισβητεί τον θεμελιώδη ιστό της κοινωνικής ύπαρξης. Πιθανώς, μπορεί να υποθεθεί ότι η

---

¹⁸⁰ Ther. 1.15 (Puschmann, Alexander von Tralles, 1:569, 1–23). Guardasole, "Alexandre de Tralles et les remèdes naturels".

¹⁸¹ Ther. 8.2 (Puschmann, Alexander von Tralles, 2:375, 10–16): "Ἄλλ' ἐπειδὴ τῶν περιοδουμένων πολλοὶ καὶ μάλιστα τῶν πλουσίων οὔτε πίνειν ὄλως θέλουσι φάρμακον οὔτε κλύσμασι θεραπεύειν τὴν γαστέρα, διὰ δὲ περιάπτων φυσικῶν ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς ἀποπαύειν αὐτῶν τὴν ὀδύνην, ἐσπούδασα καὶ περὶ τούτων ἐκθέσθαι ὑμῖν, ὧν τε αὐτὸς ἔσχον πείραν καὶ ὅσα παρὰ φίλων ἀληθινῶν ἔγνω ὠφελεῖν δύνασθαι."

¹⁸² D. Langslow, *The Latin Alexander Trallianus*.

σπανιότητα των αναφορών στις αρχαίες πηγές που αφορούν την αποδοχή των γυναικών που επέλεξαν να μείνουν άτεκνες μπορεί να αποδοθεί στον συγκεκριμένο λόγο. Η διήγηση του Αέτιου είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα της, όχι μόνο για τη διάγνωση της γυναικείας ατεκνίας, η οποία αναφέρεται στην υπογονιμότητα, αλλά και για την οπτική του θέματος. Ο Αέτιος θεωρεί τη γυναικεία ατεκνία όχι ως ηθικό δίλημμα, αλλά μάλλον ως γενετικό πρόβλημα. Η προοπτική αυτή υποδηλώνει ότι η υπογονιμότητα είναι μια κατάσταση που καθορίζεται από την έμφυτη σύσταση της γυναίκας, στην οποία θα πρέπει να προσπαθήσει να προσαρμοστεί όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικά.

Σε αυτόν τον λόγο, ο Αέτιος επιδεικνύει εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον για την ευημερία των γυναικών όσο και για την ευημερία της κοινωνίας στο σύνολό της. Υποστηρίζει ότι ο γιατρός οφείλει να βοηθήσει τις υπογόνιμες αλλά γόνιμες γυναίκες να ανακαλύψουν μια συμπεριφορική προσαρμογή που θα τους επιτρέψει να περιηγηθούν με επιτυχία στην εγκυμοσύνη ή να εμπλακούν σε μια σεξουαλική ζωή χωρίς τη δυνατότητα σύλληψης. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Αέτιου, το πρώτο σενάριο επιτυγχάνεται μέσω της χρήσης αμβλωτικών (φθορίου), ενώ το δεύτερο σενάριο επιτυγχάνεται μέσω της λήψης αντισυλληπτικών (άτόκιον). Και στις δύο περιπτώσεις, είναι σημαντικό να τονιστεί η απαραίτητη συνταγή και εποπτεία του γιατρού για τη διασφάλιση της καλής υγείας της γυναίκας. Η παράλειψη αυτή μπορεί να οδηγήσει σε δυσμενείς συνέπειες, όπως η ακούσια στειρότητα, παρόμοια με τη δυσάρεστη κατάσταση που βιώνουν ορισμένα άτομα που πάσχουν από προβλήματα της μήτρας.

Επίσης, διατυπώνεται η άποψη ότι σε περίπτωση σύλληψης από τις γυναίκες αυτές, θα ήταν πιο συνετό να τερματιστεί η εγκυμοσύνη παρά να καταφύγουμε στη μεταγενέστερη εξαγωγή του εμβρύου από τη μήτρα. Κατά συνέπεια, είναι ενδιαφέρον να εξεταστούν οι στρατηγικές που χρησιμοποιούνται για την καταστροφή του εμβρύου και την πρόκληση στειρότητας¹⁸³.

Πράγματι, "οι αντισυλληπτικές μέθοδοι (δηλ. μέθοδοι που προκαλούν προσωρινή στειρότητα) [Άτόκιον δὲ φθορίου διαφέρει] διαφέρουν από τα μέσα αποβολής (δηλ. μέθοδοι που καταστρέφουν το έμβρυο)" ως εξής: "ενώ τα αντισυλληπτικά δεν επιτρέπουν τη σύλληψη (δηλ. τη γονιμοποίηση) να συμβεί", "το(α) αμβλωτικό(α) καταστρέφει(ουν) και αποβάλλει(ουν) το προϊόν της σύλληψης" [τὸ μὲν

---

¹⁸³ Ther. 8.2 (Puschmann, Alexander von Tralles, 2:375,16–19)

γὰρ ἀτόκιον οὐκ ἐᾷ γίγνεσθαι σύλληψιν, τὸ δὲ φθόριον φθείρει τὸ συλληφθὲν καὶ ἐκβάλλει].¹⁸⁴

«Επομένως, στίς περιπτώσεις εκείνων τῶν γυναικῶν πού δέν μποροῦν νά γεννήσουν ἀσφαλῶς λόγω συγγενῶν δυσμορφιῶν πού ἐπηρεάζουν τὸ ἀναπαραγωγικὸ τους σύστημα, ὁ γιατρός θά πρέπει πρῶτα νά συνταγογραφήσει ἀτοκία, "αντισυλληπτικές [μεθόδους] μέθοδοι για τὴν ἀποτροπὴ τῆς σύλληψης», ἐπειδὴ εἶναι προτιμότερο νά προλαμβάνουμε παρά νά θεραπεύουμε. Τα αντισυλληπτικά στην πραγματικότητα παρουσιάζονται ως λύση δεύτερης ἐπιλογῆς. Ἐάν ὁ στόχος εἶναι νά ἐμποδιστεῖ ὁ τοκετός, δεδομένου ὅτι ὁ τοκετός μπορεῖ νά θέσει σε κίνδυνο τὴν υγεία αὐτῶν τῶν γυναικῶν, ἡ διαδικασία τῆς ἀναπαραγωγῆς πρέπει νά σταματήσει στην ἀρχὴ τῆς¹⁸⁵.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις περιστάσεις, ὁ Αἰτίος παρέχει στις γυναῖκες πού ἀντιμετωπίζουν γυναικολογικά προβλήματα μιὰ ἠθικά επικυρωμένη ἐναλλακτικὴ λύση. Στὸ ἐξῆς, ἀξίζει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι οἱ συστάσεις πού διατυπώθηκαν ἀπὸ τὸν Αἰτίο δὲν ἦταν εὐκόλα προσβάσιμες στις ἀπλές γυναῖκες. Παρ' ὅλα αὐτά, τα λογοτεχνικά του ἔργα ρίχνουν φῶς στην προσεκτικὴ προσέγγισή του ἀπέναντι στὸν τοκετό ὡς ἰατρός. Εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τῶν μοναδικῶν ἐμπειριῶν καὶ προκλήσεων πού ἀντιμετώπιζαν οἱ γυναῖκες στὸν τομέα τῆς σεξουαλικῆς υγείας καὶ τῆς ἀναπαραγωγῆς, λόγω τῆς ἐγγενούς θηλυκότητάς τους, στὸ ἀρχαῖο πολιτισμικὸ περιβάλλον. Ὅσον ἀφορὰ τὴ φιλολογία, ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Αἰτίος ἐπιδεικνύει ἐπίγνωση τῆς προῖστορίας τῆς *materia medica* στὴν ὁποία ἀπευθύνεται. Ὡστόσο, εἶναι σημαντικό νά τονιστεῖ ὅτι τὸ περιεχόμενο τῆς ἐνότητας 16.16 εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν δικῶν του λογικῶν συμπερασμάτων καὶ ἀναλύσεων. Ἀναμφίβολα, ἐνῶ ὁ Σωρανός ὁ Εφέσιος ὑποστηρίζει τὸν λόγο σχετικά με τὸ δικαίωμα τῆς γυναῖκας νά ἐλέγχει τὴν ἐγκυμοσύνη ἢ νά ἐπιδιώκει τὴν ἀμβλωση, ὁ Αἰτίος ἀναδεικνύει σε περίοπτη θέση τα σενάρια ὅπου ἡ ζωὴ τῆς γυναῖκας κινδυνεύει ἀμέσως στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου του, ἀναπτύσσοντας στὴ συνέχεια τὴ συλλογιστικὴ του γραμμὴ¹⁸⁶.

---

¹⁸⁴ *Ars med.* 26, in Ian Johnston (ed.), Galen. *On the Constitution of the Art of Medicine. The Art of Medicine. A Method of Medicine to Glaucon*, Loeb Classical Library 523 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016), 262 (= Kühn 1:378).

¹⁸⁵ Heinrich von Staden, "Galen's Daimon: Reflections on 'Irrational' and 'Rational' ", in Nicoletta Palmieri (ed.), *Rationnel et irrationnel dans la médecine ancienne et médiévale: aspects historiques, scientifiques et culturels*, Publications de l'Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne 2003, 19–20.

¹⁸⁶ *Ther.* 7.9 (Puschmann, Alexander von Tralles, 2:319,10–11).

6. Συμπεράσματα

Η εξέταση των ατόμων με αναπηρία εντός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποκαλύπτει ένα πολύπλοκο και περίπλοκο πλέγμα συνυφασμένο με ιστορικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές και ιατρικές πτυχές. Η παρούσα έρευνα μας οδήγησε σε μια εκτεταμένη αποστολή που εμβαθύνει στις διάφορες συναντήσεις που συναντούν τα άτομα με αναπηρία στο ιστορικό πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Συμπερασματικά, καθίσταται προφανές ότι η αναπηρία στο Βυζάντιο δεν αποτελούσε μια μοναδική και ομοιογενή κατασκευή, αλλά μάλλον μια πολύπλευρη αλληλεπίδραση διαφόρων αντιλήψεων, στάσεων και συστημάτων υποστήριξης. Καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορικής συνέχειας που εκτείνεται από τη ρωμαϊκή έως τη βυζαντινή εποχή, υπάρχει ένα ευδιάκριτο μοτίβο στις επικρατούσες στάσεις απέναντι στην αναπηρία. Αυτή η παραδειγματική αλλαγή υπογραμμίζει τη βαθιά σημασία των σπουδών για την αναπηρία ως επιστημονικού κλάδου, για την κατανόηση των διαφορετικών πτυχών και εκφάνσεων αυτού του κοινωνικού μετασχηματισμού. Το φαινόμενο της αναπηρίας όχι μόνο εκδηλώθηκε ως θέμα κοινωνικού ενδιαφέροντος, αλλά λειτούργησε και ως σημαντικός λογοτεχνικός αγωγός. Οι ιστορίες και οι αφηγήσεις διαδραμάτισαν κρίσιμο και σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και στη διαμόρφωση των αντιλήψεων. Το προαναφερθέν στοιχείο αποτέλεσε παράδειγμα της ισχύος της αφήγησης στον τομέα της αναπηρίας, αντικατοπτρίζοντας έναν πολιτισμό πλούσιο σε αφηγήσεις μέσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Η παρούσα μελέτη δια φωτίζει την περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ πίστης, φροντίδας και αυτοκρατορικών διαταγμάτων, αναγνωρίζοντας έτσι τη βαθιά επίδραση του χριστιανισμού στις κοινωνικές προοπτικές που αφορούν την αναπηρία. Η λατρεία των αγίων και η εξιστόρηση θαυματουργών αφηγήσεων χρησίμευαν για την ενίσχυση της θεϊκής φύσης της αναπηρίας, αναδεικνύοντας έτσι τη βαθιά πνευματική της σημασία. Η εξέταση περιπτωσιολογικών μελετών σχετικά με βυζαντινούς αυτοκράτορες που έπασχαν από αναπηρίες, δηλαδή η ασθένεια της τρέλας που έπασχε ο Ιουστίνος Β' και η βασιλεία του Ηρακλείου, έριξαν φως στη βαθιά επίδραση που είχαν οι αναπηρίες τόσο στη διακυβέρνηση των αυτοκρατόρων όσο και στις αντιλήψεις των υπηκόων τους. Η συζήτηση για τις ψυχικές ασθένειες έχει αναδειχθεί ως ένα κεντρικό θέμα, στο οποίο έχουμε εμβαθύνει στο κοινωνικό στίγμα που περιβάλλει παθήσεις όπως η παραφροσύνη και η ανδρική ανικανότητα. Η συμβολή της πίστης και της παιδικής ηλικίας στο βυζαντινό πλαίσιο διασαφήνισε τη βαθιά πνευματική σημασία

των βαπτίσεων και των τελετουργιών που επινοήθηκαν ειδικά για τη διαφύλαξη της τρυφερής αυτής ηλικιακής ομάδας.

Στον τομέα της ιατρικής, το λογοτεχνικό έργο του Αέτιου Αμιδένου παρέχει μια πολύτιμη εικόνα των ιατρικών πρακτικών που επικρατούσαν κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, με ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα που αφορούν την αναπαραγωγική υγεία, την υπογονιμότητα και την αντισύλληψη. Οι προαναφερθείσες γνώσεις χρησιμεύουν για να παραδειγματίσουν την περίπλοκη φύση της πρώιμης ιατρικής γνώσης και την εγγενή σημασία της στην αντιμετώπιση θεμάτων που αφορούν τις αναπηρίες και τη γονιμότητα. Μέσω μιας ολοκληρωμένης ανάλυσης των ιστορικών, πολιτιστικών, θρησκευτικών και ιατρικών πτυχών, επιτυγχάνεται μια βαθύτερη κατανόηση της ζωής και των συναντήσεων των ατόμων με ειδικές ανάγκες εντός αυτής της αρχαίας αυτοκρατορίας. Οι ανακαλύψεις που παρουσιάζονται εδώ χρησιμεύουν για να ενισχύσουν την κατανόηση της ιστορίας, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για τη συνεχιζόμενη συζήτηση γύρω από την αναπηρία στη σημερινή κοινωνία μας. Αυτό υπογραμμίζει τη διαρκή σημασία της εμβάθυνσης στο παρελθόν προκειμένου να αποκτήσουμε μια βαθύτερη κατανόηση του αντικειμένου και του παρόντος.

Βιβλιογραφία

- Αρβανιτάκης, Γ., «Χριστιανικά σύμβολα. Αι «Ευλογίαι» του αγίου Μηνά», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, Β'έτος, 1925.
- Andrews, Erin E., Robyn M. Powell, and Kara Ayers. "The Evolution of Disability Language: Choosing Terms to Describe Disability." *Disability and Health Journal*, April 2022, 101328. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2022.101328>.
- Athanasopoulos, Constantinos, "The Philosophy of Philokalia: The Culture and Life of Beauty in the East", *Analele Universității din București – Seria Filosofie*, 70/1, 2021, 13-74.
- Aubert, Jean-Jacques. "Threatened wombs: aspects of ancient uterine magic." *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 30.3 (1989): 421-449.
- Βασιλίου, Α. Α. Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453 μ. Χ., *Πάπυρος Πρεςς, Αθήνα*, (1971).
- Bakke, Odd Magne. *When Children Became People: The Birth of Childhood in Early Christianity*. Google Books (Fortress Press, 2005). <https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=VBN6r3cC6v0C&oi=fnd&pg=PA1&dq=Bakke>.
- Bal, Aydin, Federico R. Waitoller, Dian Mawene, and Aja Gorham. "Culture, Context, and Disability: A Systematic Literature Review of Cultural-Historical Activity Theory-Based Studies on the Teaching and Learning of Students with Disabilities." *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, October 2020, 1–45. <https://doi.org/10.1080/10714413.2020.1829312>.
- Bé, and AtriceCaseau. "AN ASPECT of the ACTUALITY of BASIL: THE PROPER AGE to ENTER MONASTIC LIFE." *Studia Universitatis Babeş Bolyai - Theologia Catholica* 54, no. 3 (2009): 21–33. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=63522>.
- Beaumont, L , M Dilion, and N Harrington . "Rewriting Antiquity," 2017.
- Bouras-vallianatos, Petros. "Clinical Experience in Late Antiquity: Alexander of Tralles and the Therapy of Epilepsy." *Medical History* 58, no. 3 2014): 337–353. <https://doi.org/10.1017/mdh.2014.27>.
- Bradshaw, B., Johnson, M.E., Phillips, L.E. and Attridge, H.W. 2002. *The Apostolic Tradition: A commentary*.
- Brieger, Gert H. "Andrew Wear (Ed.), *Medicine in Society: Historical Essays*, Cambridge University Press, 1992, Pp. X, 397, Illus., £45.00, 19.95 (Paperback, 0-521-33639-2)." *Medical History* 37, no. 1 (January 1993): 115–116.

- Bronwen, Neil. "Studying Dream Interpretation from Early Christianity to the Rise of Islam." *Journal of Religious History* 40/1, 2015, 44–64.
<https://doi.org/10.1017/S0025727300057987>.
- Burgmann, Ludwig Dr. *Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. Und Konstantinos' V. Rep. adw-Goe.de* (Löwenklau Gesellschaft e.V., 1983). <https://rep.adw-goe.de/handle/11858/00-001S-0000-0007-5EBB-1?locale-attribute=de>.
- Γερμάνης Φίλιππος, *Ο μοναχισμός στη ζωή και στη διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου*, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2008.
- Γκούρη Φλωρίκα, *Η οργάνωση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του ελληνισμού της Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 19ου αιώνα έως και την απελευθέρωση (1853-1912)*, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2013.
- Cameron, Averil. "An Emperor's Abdication." *Byzantinoslavica* 37 (1976): 161-167.
- Coulon, Gérard 1945-. "Images et Imaginaire de La Naissance Dans l'Occident Romain." *Naissance et Petite Enfance Dans L'Antiquité*, 2004, 209.
<https://ixtheo.de/Record/1589489187>.
- Cramer, Peter. *Baptism and Change in the Early Middle Ages, C.200-c.1150*. Google Books (Cambridge University Press, 2003).
<https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=AueTHQdX9ngC&oi=fnd&pg=PR13&dq=Cramer>.
- Dasen, Véronique. "Les Amulettes d'Enfants Dans Le Monde Gréco-Romain." *Latomus* 62, no. 2 (2003): 275–289. <https://www.jstor.org/stable/41542481>.
- Devlieger, Patrick. *Rethinking Disability: The Emergence of New Definitions, Concepts and Communities*. Google Books (Garant, 2003).
<https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=Q6gxSMem4UkC&oi=fnd&pg=PA7&dq=Devlieger+P>.
- Doxiadis, Evdoxios, "'Ous O Theos Synezeuxen, Anthropos Me Chorizeto": State, Church and Divorce from the Ottoman Empire to the Early Modern Greek State", *L'Homme. European Journal of Feminist History*, 31/1, 2020.
- Duffy, John. "Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice." *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984): 21. <https://doi.org/10.2307/1291491>.

- Edelstein, Emma J., and Ludwig Edelstein. *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*. Google Books (JHU Press, 1998).
<https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=D0ovQcQVV9oC&oi=fnd&pg=PR13&dq=Emma+J.+Edelstein+and+Ludwig+Edelstein>.
- Efthymiadis, Stephanos. "A Historian and his Tragic Hero: A Literary Reading of Theophylact Simokatta's Ecumenical History'." *History as Literature in Byzantium* (2010): 169-186.
- Efthymiadis Stéphanos. "Greek Byzantine Collections of Miracles a Chronological and Bibliographical Survey¹." *Symbolae Osloenses* 74, no. 1 (January 1999): 195–211.
<https://doi.org/10.1080/00397679908590963>.
- Entralgo, Pedro Laín. *La Curación Por La Palabra En La Antigüedad Clásica*. Google Books (Anthropos Editorial, 2005).
<https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=guGkFIL-0xoC&oi=fnd&pg=PA7&dq=On+the+Graeco-Roman+tradition+of+music+therapy>.
- Evans J, 'Roman Emperors - DIR Justin II' (*roman-emperors.sites.luc.edu*) <<http://roman-emperors.sites.luc.edu/justinii.htm>>
- Ferguson, Everett. *Baptism in the Early Church: History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries*. Google Books (Wm. B. Eerdmans Publishing, 2009).
<https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=xC9GAdUGX5sC&oi=fnd&pg=PA19&dq=Ferguson>.
- Galen, Johnston. "On the Constitution of the Art of Medicine ; the Art of Medicine ; a Method of Medicine to Glaucon." (No Title), 2016.
<https://cir.nii.ac.jp/crid/1130000795881367680>.
- Gilleard, Chris. "Old age in Byzantine society". *Ageing & Society*, 27/5, (2007) 623–642.
- Goldbacher, A.. S. AureliAugustiniHipponensisepiscopiepistulae.Vienne: Vindobonae F. Tempsky, (1908).
- Good, Byron J. *Medicine, Rationality and Experience: An Anthropological Perspective*. Google Books (Cambridge University Press, 1993).
<https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=RMTLCgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=+Good.Guardasole,+Alexandre+de+Tralles+et+les+remèdes+naturels>, 94–7.
- Grönvik, Lars. "Defining Disability: Effects of Disability Concepts on Research Outcomes." *International Journal of Social Research Methodology* 12, no. 1 (February 2009): 1–18. <https://doi.org/10.1080/13645570701621977>

- Hanes, Roy, Ivan Brown, and Nancy E. Hansen. *The Routledge History of Disability*. Google Books (Routledge, 2017).
<https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=0lQ7DwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT13&dq=Hanes+R>.
- Herrin, Judith. *Women in Purple*. Princeton University Press EBooks, 2002.
<https://doi.org/10.1515/9781400843220>.
- Holman, Susan R., Chris L. de Wet, and Jonathan L. Zecher. *Disability, Medicine, and Healing Discourse in Early Christianity: New Conversations for Health Humanities*. Google Books (Taylor & Francis, 2023).
<https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=DobCEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT10&dq=Cf.+Moss%E2%80%99+reading+of+this+parable.+Candida+R.+Moss>
- Horn, Cornelia B. “A Nexus of Disability in Ancient Greek Miracle Stories: A Comparison of Accounts of Blindness from the Asklepieion in Epidauros and the Shrine of Thecla in Seleucia.” *brill.com* (Brill, January 2013).
- Hubert, Jane. *Madness, Disability and Social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of “Difference.”* Google Books (Routledge, 2013).
- Iskandar Albert Z. (ed.), *Galeni de optimo medico cognoscendo libelli versionem Arabicam*, CMG Supplementum Orientale 4, Akademie-Verlag, Berlin 1988.
- James Liz, “Senses and sensibility in Byzantium”, *Art History*, 27, 2004, 522-537.
- Θεοχάρης Περικλής και Μενέλαος Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις επί της φερόμενης ως «Νεαράς 26» του Ανδόνικου Β' Παλαιολόγου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1995, 65-87.
- Jeffreys, Elizabeth, John F. Haldon, and Robin Cormack. *Byzantine Studies as an Academic Discipline*. Oxford University Press, London 2008.
- Jensen, Robin M. *Baptismal Imagery in Early Christianity: Ritual, Visual, and Theological Dimensions*. Google Books (Baker Books, 2012).
<https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=eHdQQ27OALoC&oi=fnd&pg=PR11&dq=+Jensen+R.M.+2012.+Baptismal+imagery+in+Early+Christianity:+Ritual>.
- Joannou, Perikles-Petros. *Démonologie Populaire, Démonologie Critique Au XIe Siècle* (Harrassowitz, 1971). <https://ixtheo.de/Record/113024010X>. John Chrysostom, In *paralyticumdemissum per tectum* (CPG 4370), PG 51, cols 47–64.
- Johannes. *Die Schriften Des Johannes von Damaskos*. Google Books (Walter de Gruyter, 1969).
<https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=r65yNIRZww0C&oi=fnd&pg=>

PA3&dq=Life+of+Barlaam+and+Joasaph.Life of Nicholas of Sion, ed. I. and N. Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas of Sion* (Brookline, MA, 1984); ed. and German tr. H. Blum, *Die Vita Nicolai Sionitae* (Bonn, 1997).

Jouanna Jacques, “Air, Miasma and Contagion in the Time of Hippocrates and the Survival of Miasmas in Post-Hippocratic Medicine (Rufus of Ephesus, Galen and Palladius),” in *Greek Medicine from Hippocrates to Galen*, ed. Philip J. van der Eijk, Brill, Leuven 2012.

Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης. *Το Βυζαντινό Κράτος*. 4η έκδοση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.

Καραμήτσιου, Χριστίνα. *Το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας σε σχέση με την Ορθόδοξη Θεολογία. Συμβολή στο χώρο της Ειδικής Αγωγής*, μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2020.

Κολτσίδα-Μακρη, Ιωάννα. «Μολυβδόβουλλα με απεικόνιση σκηνής από τοβίο του Αγίου Δημητρίου». *ΔΧΑΕ*, 23, 2011, 149-154.

Κορδάτος Γ, *Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου*, Μπουκουμάνης 1974.

Κουκιάρης, Α.Σ., «Εικόνα του αγίου Παντελεήμονος με σκηνές του βίου του στη μονή Σινά», *ΔΧΑΕ*, 27, 2006, 233-244.

Kelley, Nicole 1975-. “The Deformed Child in Ancient Christianity.” *Children in Late Ancient Christianity*, 2009, 199. <https://ixtheo.de/Record/1589717678>.

Kourkouta Lambrini, Nestor Athanasia, Petros Ouzounakis, “Stigma of Mental Illness as Cause of Divorce in Byzantium”, *International Journal of Caring Sciences*, 2/2, 2009, 61-64.

Kourkouta, Lambrini, P. Plati, V. Adamou, & A. Spanopoulou, “Diseases as causes of divorce in Byzantium”. *Progress in Health Sciences*, 1/2, 2011, 200-203.

Λάζου Γεωργία, *Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στην Αναπηρία και ιδιαίτερα στην Αναπηρία Όρασης*, μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2021.

Laes, Christian. “MEDICINA NEI SECOLI ARTE E SCIENZA GIORNALE DI STORIA DELLA MEDICINA JOURNAL of HISTORY of MEDICINE,” 2011. <https://repository.uantwerpen.be/docman/irua/a0e9cc/laes.pdf>.

Laes, Christian, “Silent History? Speech Impairment in Roman Antiquity,” in Christian Laes, C. F. Goodey, and M. Lynn Rose (eds.) *Disabilities in Roman Antiquity: Disparate Bodies a Capite ad Calcem*, Brill, Leiden 2013

- Laes, Christian. "Power, Infirmary and 'Disability'. Five Case Stories on Byzantine Emperors and Their Impairments", *Byzantinoslavica - Revue Internationale Des Etudes Byzantines*, 77/1–2, 2019, 211–229. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=855713>.
- Laes, Christian, "Silent Witnesses. Deaf-mutes in Greco-Roman Antiquity", *The Classical World* 104/4, 2011, 451-473.
- Laes Christian, *Disability in Antiquity*, Taylor & Francis, Georgetown 2016.
- Laes, Christian, Chris Goodey, and M. Lynn Rose. *Disabilities in Roman Antiquity: Disparate Bodies a Capite Ad Calcem*. Google Books (BRILL, 2013). <https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=TQsxiCVotx8C&oi=fnd&pg=PP7&dq=Christian+Laes>.
- Laes Christian, *Disabilities and the Disabled in the Roman World: A Social and Cultural History*, 1st ed. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom 2018.
- Laes, Christian. "Children and Bullying/Harassment in Greco-Roman Antiquity." *Classical Journal* 115/1, 2019, 33–60.
- Laes, Christian. "Children and Bullying/Harassment in Greco-Roman Antiquity." *Classical Journal* 115, no. 1 (2019): 33–60. <https://muse.jhu.edu/pub/1/article/801322/summary>.
- Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies* 45, no. 1 (2014): 286–288. <https://muse.jhu.edu/pub/162/article/552517/summary>.
- Lampadaridi, Anna. "Dealing with Physical Impairment in Byzantium: Some Examples from Italo-Greek Hagiography," *Post Augustum*/5, (2021), 143-153.
- Langslow, D. R., *The Latin Alexander Trallianus: The Text and Transmission of a Late Latin Medical Book*, Society for the Promotion of Roman Studies, London 2006.
- Levinson-Emley, Rachel. "A Social History of Disability in the Middle Ages: Cultural Considerations of Physical Impairment by Irina Metzler (Review)."
- Leonardi, Matilde, Jerome Bickenbach, TevfikBedirhanUstun, NenadKostanjsek, and Somnath Chatterji. "The Definition of Disability: What Is in a Name?" *The Lancet* 368, no. 9543 (October 2006): 1219–1221. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(06\)69498-1](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(06)69498-1).
- Lin, Sihong. "The Fall of Merovingian Italy, 561–5." *Early Medieval Europe* 31, no. 4 (August 2023): 543–562. <https://doi.org/10.1111/emed.12670>.

- Μοσχίδη, Αικατερίνη. *Η αντιμετώπιση των ατόμων με αναπηρίες στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση: βιβλιογραφική ανασκόπηση, μεταπτυχιακή εργασία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2023.
- McGowan, Andrew. *Ascetic Eucharists: Food and Drink in Early Christian Ritual Meals*. *Google Books* (Clarendon Press, 1999).
- Marx, Friedrich. “A. CorneliiCelsiQuaeSupersunt.” 1915. <https://cir.nii.ac.jp/crid/1130000793905044096>.
- Marx-Wolf, Heidi, and Kristi Upson-Saia. “The State of the Question: Religion, Medicine, Disability, and Health in Late Antiquity.” *Journal of Late Antiquity* 8, no. 2 (2015): 257–272. <https://muse.jhu.edu/pub/1/article/605025/summary>.
- Mayer, Wendy. “Medicine and Metaphor in Late Antiquity.” *Studies in Late Antiquity* 2/4 2018, 440–463.
- Metzler Irina, *A Social History of Disability in the Middle Ages. Cultural Considerations of Physical Impairment*, Routledge, New York, London 2013a.
- Metzler Irina, “Reflections on Disability Medieval Legal Texts: Exclusion – Protection – Compensation,” in Cory James Rushton (ed.) *Disability and Medieval Law History, Literature, Society*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2013b, 19–53
- Metzler, Irina. *Fools and idiots?: Intellectual disability in the Middle Ages*. Manchester University Press, Manchester 2016.
- Messis, Charis, ‘L’impureté corporelle suprême: La monstruosité à Byzance, ses perceptions et ses élaborations littéraires’, in F. Mosetti Casaretto (ed.), *Il corpo impuro e le sue rappresentazioni nelle letterature medievali* (Alessandria, 2012), 163–98.
- Miles, M., “Some Influences of Religions on Attitudes towards Disabilities and People with Disabilities”, *Journal of Religion, Disability & Health*, 6/2-3, 2002, 117-129
- Miracles of Sts Kosmas and Damian (BHG 391): partial ed. L. Deubner, *Kosmas und Damian: Texte und Einleitung* (Leipzig and Berlin, 1907), 193–206.
- Miracles of Sts Kyros and John by Sophronios of Jerusalem: ed. N. Fernandez Marcos, *Los ‘Thaumata’ de Sofronio, Contribucion al estudio de la ‘Incubatio Cristiana’* (Madrid, 1975); French tr. J. Gascou, *Miracles des saints Cyr et Jean* (BHG 477–9) (Paris, 2006).
- Montserrat, Dominic. “Pilgrimage to the Shrine of SS Cyrus and Jihn at Menouthis in Late Antiquity.” In David Frankfurter (ed.) *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Brill, Leiden 1998.
- Moorhead, John. “Thoughts on Some Early Medieval Miracles.” (Brill, January 2017).

- <https://brill.com/downloadpdf/book/edcoll/9789004344570/B9789004344570-s002.pdf>.
- Moreschini, C.I. and Gallay, P.. Grégoire de Naziance, Discours 38–41. Paris: Éditions du Cerf.
- Morison, E.F. 1912. Saint Basil and his rule: A study in early monasticism. London: H. Frowde, (1990).
- Naniopoulos, A. and Tsalis, P., "A methodology for facing the accessibility of monuments developed and realised in Thessaloniki, Greece", *Journal of Tourism Futures*, 1/3, 2015, 240-253.
- Niketas Patrikios, ed. D. Papachryssanthou, 'Un confesseur du second iconoclasme: la Vie du patrice Nicétas (+ 836)', *Travaux et Mémoires* 3 (1968), 309–54.
- Nutton, Vivian. "Franck Collard and Évelyne Samama (Eds), Mires, Physiciens, Barbiers et Charlatans. Les Marges de La Médecine de l'Antiquité Au XVIe Siècle, Langres, Dominique Guéniot, 2004, Pp. 178,.." *Medical History* 49, no. 3 (July 2005): 388–389. <https://doi.org/10.1017/S002572730000908X>.
- Nutton, Vivian, *Ancient Medicine*, Routledge, London 2004.
- Nuffelen, Peter van "Galen, Divination, and the Status of Medicine", *Classical Quarterly* 64, 2014, 337–52.
- Ogden, Daniel. "The Crooked Kings of Ancient Greece." (*No Title*), 1997. <https://cir.nii.ac.jp/crid/1130282269943033472>.
- Παπακωνσταντίνου, Αριέττα, and Alice-Mary Maffry Talbot. *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*. Google Books (Harvard University Press, 2009). <https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=YnzbBwkDaeMC&oi=fnd&pg=PA1&dq=Pitarakis>.
- Παπαστάθης Ιωάννης, *Προστασία ατόμων με ειδικές ανάγκες, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007*.
- Palmieri, Nicoletta. *Rationnel et Irrationnel Dans La Médecine Ancienne et Médiévale: Aspects Historiques, Scientifiques et Culturels*. Google Books (Université de Saint-Etienne, 2003).
- Patera, Maria. "Gylou, Démon et Sorcière Du Monde Byzantin Au Monde Néogrec." *Revue Des Études Byzantines* 64, no. 1 (2006): 311–327. <https://doi.org/10.3406/rebyz.2006.2394>.
- Peers, Danielle, Nancy Spencer-Cavaliere, and Lindsay Eales. "Say What You Mean: Rethinking Disability Language in Adapted Physical Activity Quarterly." *Adapted*

- Physical Activity Quarterly* 31, no. 3 (July 2014): 265–282.
<https://doi.org/10.1123/apaq.2013-0091>.
- Penketh, Claire. *A History of Disability and Art Education*. Google Books (Taylor & Francis, 2023).<https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=VVHGEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA1972&dq=Penketh+C>.
- Peppard, Michael. *The World's Oldest Church*. *Library.oapen.org* (Yale University Press, 2016). <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/30055>.
- Petrinski, Gerasim. “Marriage and Matrimonial Relationships in the Byzantine Law-Code “Ecloga””, *Архив за средновековна философия и култура*, 28, 2022, 38-57.
- Poulakou-Rebelakou, Effie, Kalantzis George, Tsiamis Costas and Dimitris Ploumpidis, “Dementia on the Byzantine Throne (Ad 330-1453)” *Geriatrics & Gerontology International*, 12, 2012, 405-412.
- Poulakou-Rebelakou, E., M. Karamanou, and G. Androutsos. “Urological Diseases of the Byzantine Emperors (330-1453).” *Urology* 77, no. 2 (February 2011): 269–273.
<https://doi.org/10.1016/j.urology.2010.05.047>.
- Rance, Philip. “Soldier and Civilian in the Byzantine Empire C. 600–C. 900: A Militarised Society?” www.manchesterhive.com (Manchester University Press, April 2021).
<https://www.manchesterhive.com/display/9781526138637/9781526138637.00009.xml>
 1.
- Ramelli, Ilaria L. E., J. A. McGuckin, and Piotr Ashwin-Siejkowski. *T&T Clark Handbook of the Early Church*. Google Books (Bloomsbury Publishing, 2021).
<https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=yyJIEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA106&dq=Vuolanto>.
- Ransohoff Jade, Prisha Sujin Kumar, David Flynn, Eric Rubenstein, ‘Reproductive and Pregnancy Health Care for Women with Intellectual and Developmental Disabilities: A Scoping Review’ *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 35/3, 2022, 655-674.
- Reinink, G. J., and Bernard H. Stolte, *The Reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation*, Peeters Publishers, Leuven, Hadleigh 2002.
- Rinaldi, D. Los Fragmentos de Jenófanes de Colofón Transmitidos por Ateneo de Náucratis en el Banquete de los Eruditos. *Elenkhos-Revista de la Sociedad Filosófica del Uruguay*, 3(1), 2020

- Ringrose, Kathryn M. *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*. Google Books (University of Chicago Press, 2007).
- Rose, Martha L., *The Staff of Oedipus: Transforming Disability in Ancient Greece*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2003.
- Rosenqvist ,J.O, *The Journal of Hellenic Studies*, 1996.
- Russell, J..The archaeological context of magic in the Early Byzantine period. In: H. Maguire (ed.), 1995
- Antigone Samellas, *Alienation: The Experience of the Eastern Mediterranean (50-600 A.D.)*, Peter Lang, Bern 2010.
- Scarborough John, “The Life and Times of Alexander of Tralles”,*Expedition Magazine* 39 (1997), 51–60, at 53–4.
- Secord Jared, “The Celibate Athlete: Athletic Metaphors, Medical Thought, and Sexual Absistence in the Second and Third Centuries CE”, *Studies in Late Antiquity*, 2/4, 2018, 464-490.
- Shively, Elizabeth E. “The Servant(S) in the Gospel of Mark and the Textual Formation of Early Christian Identity.” research-repository.st-andrews.ac.uk (Mohr Siebeck, August 2021).
- <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/28156>.
- Silva, Henrique. “A Descriptive Overview of the Medical Uses given to Mentha Aromatic Herbs throughout History.” *Biology* 9, no. 12 (December 2020): 484. <https://doi.org/10.3390/biology9120484>.
- Sivan, Hagith. *Jewish Childhood in the Roman World*. Google Books (Cambridge University Press,2018).<https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=LORUDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA7&dq=Sivan>.
- Sode, Claudia, and SaroltaTakács. *Novum Millennium: Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*. Google Books (Taylor & Francis, 2017). <https://books.google.com/books?hl=el&lr=&id=ykErDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA279&dq=Palladius+of+Helenopolis>.
- Soffer, Yossi. “The View of Byzantine Jews in Islamic and Eastern Christian Sources.” *brill.com* (Brill, January 2012).
- Solevåg Anna Rebecca, “Christ, the Physician, and His Deaf Followers Medical Metaphors in the Letters of Ignatius of Antioch”, in S. R. Holman, C.L. de Wet, J.L. Zecher (eds.)

- Disability, Medicinem and Healing Discourse in Early Christianity*, Routledge, London 2023.
- Spier, Jeffrey. “Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition.” *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56 (1993): 25–62. <https://doi.org/10.2307/751363>.
- St Irene of Chrysobalanton: ed. and English tr. J. O. Rosenqvist, *The Life of St Irene Abbess of Chrysobalanton: A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indices* (Uppsala, 1986).
- St Peter of Atroa (BHG 2364): ed. and French tr. V. Laurent, *La Vie merveilleuse de saint Pierre d’Atroa* (Brussels, 1956).
- St Philaretos the Merciful by Niketas of Amnia: ed. and English tr. L. Rydén, *The Life of St Philaretos the Merciful Written by his Grandson Niketas* (Uppsala, 2002).
- St Symeon Stylites the Younger (BHG 1689): ed. and French tr. P. van den Ven, *La Vie ancienne de S. Symeonstylite le jeune* (Brussels, 1962).
- Staden, Heinrich von “Galen’s Daimon: Reflections on ‘Irrational’ and ‘Rational’”, in Nicoletta Palmieri (ed.), *Rationnel et irrationnel dans la médecine ancienne et médiévale: aspects historiques, scientifiques et culturels*, Publications de l’Université de Saint- Étienne, Saint-Étienne 2003, 19–20.
- Stafford, Grace., “Early Christian Female Pilgrimage to the Shrines of Saint Menas, Saint Simeon the Elder, and Saint Thecla”, *Studies in Late Antiquity* 3/2, 2019, 251-293.
- Stephenson, Paul. *Constantine: Unconquered Emperor, Christian Victor*. (University of Michigan Press, 2019)
- Talbot, Alice Mary *.Miracle Tales from Byzantium. Google Books* (Harvard University Press, 2012).
- Talbot Maffry Alice-Mary, Scott Fitzgerald Johnson, *Miracle Tales from Byzantium*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 2012.
- Temkin, Owsei, *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1973.
- Tesei, Tommaso. “Heraclius’ War Propaganda and the Qur’ān’s Promise of Reward for Dying in Battle.” *Studia Islamica* 114, no. 2 (August 2019): 219–247. <https://doi.org/10.1163/19585705-12341397>.
- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Standford Calif. 1997.

- Trenchard-Smith, Margaret. "Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law".
In *Madness in Medieval Law and Custom*, Leiden, Niederlande: Brill, 2010.
- Velkovska, Velkova. "L' Eucologio Barberini Gr. 336." usiena-air.unisi.it, 2000. <https://usiena-air.unisi.it/handle/11365/41319>.
- Vratimos, Antonios. "Toghril Beg and Alp Arslan in the Historia of Michael Attaleiates." *Adalya*, no. 24 (November 2021): 311–324. <https://doi.org/10.47589/adalya.1036726>.
- Williams, Scott M., *Disability in Medieval Christian Philosophy and Theology*, Routledge, Taylor and Francis Group, London; New York 2020
- Zecher, Jonathan L. "The Negotiation of Meaning in Late Antique Clinical Practice." *Routledge EBooks*, June 2023, 84–101. <https://doi.org/10.4324/9781003080534-8>.